

Varga Csaba

JOGÁLLAMI ÁTMENETÜNK

JOGÁLLAMI ÁTMENETÜNK
Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések

JOGÁLLAMI ÁTMENETÜNK
Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések

Varga Csaba

Budapest, 1998

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK KÖNYVEI

5.

A sorozatot szerkeszti Varga Csaba

A könyv kiadását a TEMPUS 0426/90. és 09090/95.,
valamint az OKTK 961/95. számú projektumai tették lehetővé

© VARGA CSABA, 1998

AKAPRINT NYOMDAIPARI KFT. — 9823222

FELELŐS VEZETŐ: FREIER LÁSZLÓ

ISBN 963 03 4566 8

ISSN 1417-7285

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐZMÉNYEK	7
Múlt és jelen	9
Reformkísérletek megkísértése: az államhatalmak szétválasztása	17
Ideológia és utópia a politikai gondolkodásban	
Mi kell a joghoz?	25
I. A TÖRVÉNYTELENSÉG ÉS TÖRVÉNYESSÉG DILEMMÁJA [26] 1. Törvénytelenység vagy alkalmazott törvény? [30] 2. Törvénytagadás vagy különrend? [35] II. A JOGI KÖZVETÍTÉS KÖRTANA [37] 1. Eszközzé alacsonyodás [39] 2. Egyarcúvá, egyirányúvá formálódás [40] 3. Tartalmi kiüresedés [44] III. A JOG ÉS FOGALMI MINIMUMA [45]	
ÁTMENET	51
A kihívás egyedisége	53
Egy kezdő jogállam botladozásai	59
I. Mindennapi alkotmányunk [59] II. Jogi hagyományunk kérdőjelei [63]	
JÁTEKSZABÁLYOK, VITÁK	71
A taxisblokádnak megítéléséről	73
1. Nem állampolgári engedetlenség [73] 2. Közkegyelmi törvény kell [74]	
Törékeny jogállamiságunk	77
Szerepzavar a jog funkciói körül	83
Jog és jogállamiság oszthatatlansága	87
Polgári engedetlenség: Minta mérték nélkül?	93
SZEMBENÉZÉS A MÚLTAL	101
A mértékállítást szükség	103
Szabad-e ítélnünk a múlttól? Jogfilozófiai megfontolások	111
1. [Jog] [112] 2. [Jogfolytonosság] [113] 3. [Jogállamiság] [114] 4. [Rendes és rendkívüli jogállapotok] [115] 5. [Elévülés] [116] 6. [Jogi és nem-jogi eszközök] [119]	
A jogérvényesítés dilemmája	121
Miről is szól az elévülési vita? [121] Éppen a jog komolyan vételéről van szó! [124]	
Igazságtétel jogállamban: Alkotmányos kudarcra ítélt	129
JOGÁLLAMISÁG	137
A jogállamiság és joga	139
1. A JOGÁLLAMISÁG VÁLTOZATAI [139] 1.1. <i>Rechtsstaatlichkeit</i> [140] 1.2. <i>Rule of Law</i> [140] 2. A JOG VÁLTOZATAI [141] 2.1. <i>Rechtsstaatlichkeit</i> és az európai kontinentális jogszemlélet [142] 2.1.1. Logikai minta [142] 2.1.1.1. Axiomatizmus [142] 2.1.1.2. Logikai alárendelés [143] 2.1.1.2.1. Logikai meghatározás [143] 2.1.1.2.2. Normatív keretszabás [144] 2.1.2. Következ-	

mények [145] 2.1.2.1. A jogerő kritériumképző jelentősége [146] 2.1.2.2. Tudományfilozófiai és nyelvfilozófiai újragondolás szükségé [146] 2.1.2.2.1. Fogalmak és szövegek ontológiája [146] 2.1.2.2.2. A logika szerepe [147] 2.1.3. Összefoglalás [147] 2.2. <i>Rule of Law</i> és az amerikai jogszemlélet [147] 3. A FOGALMI ÁLTALÁNOSSÁG SZEREPE [149] 3.1. Paradigmák [149] 3.1.1. Klasszikus római hagyomány [149] 3.1.2. A fogalomvilág kettőssége [149] 3.1.3. Rendfogalom a jogban [150] 3.1.4. A jogszemlélet különössége? A jog közössége? [153] 4. A JOG LÁTHATÓSÁGA [154]	
Alkotmánybíráskodás mint „láthatatlan alkotmány” írása	155
1. Okfejtésre irányultság — a döntés érdeme helyett [155] 2. Hatalmi beavatkozást kerülő kivételesség [156] 3. Véglegesség? Megmásíthatatlanság? [157] 4. „Láthatatlan alkotmány” [157]	
MINTAKÖVETÉS	161
Újsütetű jogállamiság: a kölcsönminták bája és esendősége	163
Jogi kultúrák — összehasonlító megközelítésben	167
1. [A jogi kultúrák kulturális fogalma] [167] 2. [A jogi kultúrák szociológiai fogalma] [169] 3. [Jogállami átmenet a <i>global village</i> -ben] [171]	
A jogváltás paradoxonai	177
1. Gondolati felkészületlenség [180] 2. Vakság és csodavárás [181] 3. Bibó-szindróma [182] 4. Nyugat és Nyugat között [184]	
Jogtudományunk az ezredvégen	187
1. [A jogmodernizáció korlátai] [191] 2. [Tudományos újragondolás szükségé] [192] 3. [A jog és társadalmi kapcsolatrendszeré újjáépítése] [192] 4. [Idegen minták követése] [193] 5. [Tiszteztatlanság] [196] 6. [Új szervesületlenségek] [198]	
FÜGGELÉK: VONZÁSOK, TASZÍTÁSOK	201
Gondolkodói választás a forradalom dilemmájában	203
Szalay László és a magyar reformkor	
Egy élet a századelőn	209
Szerencsés társadalom?	215
Tárgymutató	225
Jogforrásmutató	231
Névmutató	232

ELŐZMÉNYEK

MÚLT ÉS JELEN

A jog társadalmi presztizséről*

Jogásznemzet voltunk? És ha igen, úgy jelentett ez valamit? Közel száz év magyar történelme részleges sikereinek és alapvető megoldatlanságból fakadó kudarcainak az ismeretében mindenesetre biztosan tudhatjuk, hogy fejlődésünknek nem volt meghatározó jellemzője. Tény, hogy a középrétegekből azok, akik egyéb irányban meghatározóan komoly elhivatottságot nem éreztek, egyre nagyobb számban választották — először talán átmenetileg, jobb híján, később azonban a (társadalmi értelemben) felnőtté válás útjaként is — a jogi stúdiumokat. Tény, hogy ennek következtében mindenütt, ahová beérkezhetek — vagyis a politizálás és a politizálgatás fórumain (az országgyűlésben, a vármegyei közigazgatásban, de a pártokban, a kaszinókban és a társasági élet egyéb színterein is) — pontosan a jogászok műveltségét eszményítő jogászias érvelés játszott mintaadó szerepet. A stílust, a politika gyakorlását így óhatatlanul alakította. S hogy mindezt a múlt század végének teljesítményeire konkretizáljuk: a jogászság a polgárosodás ügyét példamutatóan sikeres kodifikációkkal segítette, és hozzájárult egy szakmailag magas szintű törvényhozási (jogalkotói) és törvénykezési (jogalkalmazói) szervezet kiépítéséhez. És hozzátehetjük: a két világháború közötti korszakot sem pusztán a Királyi Kúrián elnöklő TÖREKY GÉZA politikai vonatkozású ügyekben is példásan szigorú bíraskodása jellemezte. Csupán a további említés kedvéért: ott volt a Közigazgatási Bíróság, mely még a nyílt hatalomátvételt követően is (amíg egyáltalán ülésezhetett) az esetenként jogfosztó közigazgatási rendelkezések hatálytalanítására törekedett. Vagy ott volt a szakmai csúcsot jelentő professzori kar, SZLADITS KÁROLYTÓL MAGYARY ZOLTÁNIG. Avagy — nem kevesebb tisztelettel idézve — olyan személyiségek, mint a jogfilozófus magántanárból a magyar politikai gondolkodás klasszikusává nőtt BIBÓ ISTVÁN, vagy a kevésbé ismertek közül WEIS ISTVÁN, aki (hatalomvédte bensőségben tán, mégis) oly megalkuvásnélküli keménységgel írta meg *A mai magyar társadalom* szociográfiáját, hogy az még fél évszázad múltán is a magyar szociológia előtt felülmúlhatatlan példaképként lebeghetett.¹ Sokoldalú egyéniségek, akik még a kommunista hatalomátvételt követően, politikai lehetetlenítésük után is — más területeken ugyan — maradandót alkothattak (a

* Első nyomtatott változatában ld. „A jog mint társadalmi kérdés” *Valóság* XXVIII (1985) 2, 8–19. o. (és újranyomva in *Látóhatár* 1985. június, 177–182. o.).

¹ Weis István *A mai magyar társadalom* (Budapest: Magyar Szemle Társaság 1930) 290 o. [A Magyar Szemle könyvei II] és Kulcsár Kálmán *A mai magyar társadalom* (Budapest: Kossuth 1980) 331 o.

helytörténetben például az alkotmányjogász CSEKEY ISTVÁN, a hazai történettudomány segédtudományaiban pedig a közjogásként induló BÖLÖNY JÓZSEF). És igen számosan még a névtelenné tették közül, akik európai látókörű műveltség birtokában miniszteriális hivatalokban vagy a törvénykezési szervezetben dolgoztak, s akik közt még legutolsó túlélőik elmúlása is, sajnos, mintha tisztán magánjellegű eseménnyé szűrülne napjainkban: saját jogásznemzedékünk közönye, teljes felejtése látszik kísérni e világból történő kimúlásukat.² Az előbbiekből következik, hogy a jogi gondolkodás legszűkebb területein, így a jogbölcsleletben is olyan nevek munkálkodtak, akiket a század legnagyobb nemzetközi tekintélyei is egyenrangú félként kezeltek (MOÓR GYULA), vagy akiknek a magyar társadalomtudományi gondolkodás egészére gyakorolt újító hatását épp a közelmúltban kellett felfedeznie – sajnálatos (de viszonyainkra jellemző) módon — nem-jogászoknak (HORVÁTH BARNA).³ Nos, a jogásziasság hagyományának évszázados virágzásában korántsem egyszerűen arról van szó, hogy a társadalmi gondolkodás és cselekvés terepét a jogászok valamiféle elkülönült rétegként uralták volna. Sokkal inkább arról, hogy a múltban maga a jogászi alapműveltség gyakorolható meghatározó befolyást. Attól az időtől fogva pedig, amikor a társadalomtudományok már kifejlődtek s a közgondolkodás részeivé váltak, immár a jog is a társadalomtudományok egyik természetes tárgyaként szerepelt s ennél fogva az általános műveltségnek is magától értetődő összetevője maradhatott. Ennek köszönhetően filozófusok egymás közti vitáiban éppen úgy egyenrangúként szerepelt a jog s a jogász, mint akkor, amikor a művelt nagyközönség érdeklődésére számot tartó rendezvények tárgyaként, illetőleg folyóiratokban vagy könyvsorozatokban jelent meg.

Jelentőségét azonban csak akkor érzékelhetjük igazán, ha szembesítjük az '50-es éveknek — előjátékában és utóéletében persze több évtizedet is magábanfoglaló — időszakával. Ekkor a jog sorsát eleve a korszak ideologikus gondolkodását mindenképpen uraló felépítmény-vitának a mindenkori kimenetele szabja meg.⁴ Hiszen SZTÁLIN kezdeményezésére és nagyobb dicsőségére ekkor nyíltan vállalva kimondják: születését s fejlődését tekintve egyaránt a jog nem más, mint a fundamentumául szolgáló gazdasági alap visszfénye, és létének egyedüli célja az, hogy szolgálja az alapját. A jogásznak nincs tehát (és nem is lehet) semmiféle alkotó szerepe. Csupán azt emeli át, transzformálja a jog szférájába, ami a gazdasági szférában — annak objektív törvényszerűségeként — már adott volt. Persze, ezt a nézetet is ritkán fogalmazták meg ilyen sarkítottan. Sőt, azt is tudjuk, hogy a felépítmény közvetlen alap-szolgálatára is jobbra csak ideologikusan, pusztán retorikai gyakorlatként érvényesült.

² Fájdalmas emlék a tanulmány írásának idejéből, hogy több várbéli akadémiai kutató legendás angol magántanára, a kifinomult művészetpártoló CSÁNK BÉLA, a királyi igazságügyminisztérium egykori tudós beosztottjának és számos szakkönyv szerzőjének, vagy a kimagasló szaktudású VLADÁR GÁBOR, a királyi igazságügyminisztériumi törvényelőkészítés és kodifikáció egykori vezetőjének az ekkoriban történő temetését a jogászai szakma részéről mily tragikusan visszhangtalan észrevételenség kísérte.

³ A jogtudományi újragondolás elvégzését nagymértékben fékezte a saját elfogult és végletes értékelését ismételtelen leszögezõ SZABÓ IMREnek úgyszólván a kései haláláig megingatatlan tudományos, főként akadémiai befolyása. Ld. Szabó Imre *A burzsa állam- és jogbölcslelet Magyarországon* [1955, 533 o.] 2., jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) 471 o.

⁴ Vö. a szerzõtõl „A jog mint felépítmény: Adalékok az alap-felépítmény kategóriapár történetéhez” *Magyar Filozófiai Szemle* XXX (1986) 1–2, 35–75. o.

A mindennapi tényleges cselekvést ehelyett inkább egyetlen döntési központ mindenkor voluntarizmusa hatotta át, az elmélet szerepe pedig arra korlátozódott, hogy a központból kisugárzó akarathoz — annak alárendelten — az ideologikus igazolás funkciójával járuljon. Az akadémiai jogtudós, az egyetemi jogtanár s a törvény-előkészítő szakember ugyanúgy egyszerű hivatalnokká lett, mint az ügyész, a bíró vagy az ügyvéd. Nem más vagy több, mint fogaskerek egy óraműre emlékeztető gépezetben, mely felülről készen kapja normatíváit, a mozgásba betáplált várakozások szerint működik, s a személyiségére jellemző jegyeket is legfeljebb csak ezek személytelen túlteljesítésével mutathatja ki. Tehát nem is közvetítő (mediátor). De még csak nem is átvívó (transzmisszió). Hanem egyszerűen: végrehajtó, aki a jog (vagyis az állam által monopolizált kényszer) eszközeivel valósítja meg a központból érkező tételezéseket és azok hierarchikus lebontásait. Következésképpen és hosszú távon immár nem csupán szakszervezeti besorolása szerint lesz majd a jogász a többi hivatalnok egyikeként közalkalmazott. Lassan hovatovább magamagát is egyszerű hivatalnoknak kezdi tekinteni. Ráadásul olyan hivatalnoknak, aki figyelemmel megbízatásának politikai súlyára és felhangjaira, még szakirányú képzettséggel sem feltétlenül rendelkezik. Nos, pontosan egy ilyen politikai elköteleződés és majdani tényleges politikai szerepvállalás erősítését, valamint a hivatásgyakorlásnak ilyen szolgáló szerepre előkészítő társadalomtudományi megalapozását szolgálták az egyetemi jogászképzés MARXista tárgyai, valamint az egyes szakismeretek MARXista igényű alátámasztása s a továbbképzés számos formája.

Paradox helyzet, hogy noha eredendő felfogásuk és a mindenkor tanári jószándék szerint bármennyire politikai tisztánlátást és társadalomtudományi megalapozást céloztak is ezek az oktatási formák, az adott légkörben végső hatásuk mégis inkább a jogászság hivatalnoktudatának a megerősítésében mutatkozott. Nem véletlen hát, hogy a jogász hivatás sajátos méltósága, presztízse és különállása aláhanyatlott, maga a jogász hivatásgyakorlás pedig pragmatizálódott. A saját személyében felelős (mert az érvelés és az igazolás nyitott közegében alternatív lehetőségekkel dolgozó) társadalmi döntéshozó eszméjét az engedelmes, sőt öntudatos végrehajtóé váltotta fel. A céltól vezérelt magatartás étosza csak a fejekben (tehát ideológiaként) élt tovább, a gyakorlatban kizárólagos szerephez viszont (a jog területéről kiindulva s a politikai szférától ellenőrzött társadalmi aktivitás egyre növekvő köreit fokról-fokra áthatva) a normáktól vezérelt magatartás jutott. Mindezek következtében szerepkörében a jogász egy olyan specialistával azonosult, aki képzettségénél fogva megérti és alkalmazni is tudja a jogszabályokban rögzített tételezéseket, miközben (meggyőződésénél vagy esküjénél fogva) arra is elhivatottságot érez, hogy ezeknek a tételezéseknek s az ezek mögött álló (politikai csatornákon keresztül gyakran nyíltan is kifejezett) várakozásoknak megfelelően. Működése tartalmát illetően így a jogász hivatás — hasonlóan más politikai hivatásokhoz — sajátos eszközökkel operáló specifikus végrehajtássá lett. Az a körülmény pedig, hogy átélhette szerepének eszközzé lefokozódását, a gyakorlatban pontosan azt eredményezte, amitől pedig az egész szocialista jogi tudományosság — a számára átkos múlttal történő szakítás érdekében — éppen óvni igyekezett. Hiszen mint tudjuk, valójában a jogász munka éppen egy szabályokra koncentrálnak dogmatizmusra egyszerűsödött.

Ezek után azon sem csodálkozhatunk, hogy a jogi könyvkiadásban és folyóirat-irodalomban megtestesülő gondolati produktum is a politikai akaratmegvalósítás eszközévé lett. Pusztá technikai segédletként nem maradt már önálló szerepe, s így el is szakadt a társadalmi közgondolkodás még továbbbővítő fórumaitól. Egy ilyen tehertéttel ugyanakkor bármiféle irodalom a jogász számára annyiban maradhatott még egyáltalán hasznos és fogyasztható, amennyiben valóban munkaeszköznek bizonyult. Következésképpen a jogirodalom pragmatizálódott, azaz jogszabályok értelmezésére és az alkotó döntést kerülő rutinválaszhoz vezető irányok megmutatására szorítkozott. A kiüresedő gondolat helyébe ezzel a léleknélküli praxis nyomult. Miből is táplálkozhatott hát a jogász? Legfőképpen az aznap éppen irányadónak tekintett politikai állásfoglalásokból mint kötelező gyakorlatból. A jogtudományi termékek közül pedig azokból, amelyek alkalmasnak bizonyultak a korábban jelzett ideologikus funkció betöltésére. Végül az utoljára említett pragmatikus jogirodalomból mint közvetlenül hasznosítható munkaeszközből. A hivatali könyvtárak állományának összetétele s a gyakorló jogászok szakirodalmi érdeklődése egyaránt híven tükrözi az akkor egyeduralkodó gyakorlatot. Most, hogy újból fejlődésnek indul a jogtudomány és visszatér jogaiba az elmélet (a pusztán ideologikus vagy gyakorlati célú feldolgozások mellett), tudathasadásos helyzet kialakulása az eredmény: a gyakorlatban működő jogászok pusztán a közvetlenül nekik szóló munkákról vesznek csak tudomást, míg az akadémiai körök úgyszólván kizárólag maguknak (kollégáiknak, szakmabéli társak szűk körének) írnak. A végeredmény ezért (noha ez szükségképpen volt s ezért nagymérvű biztonsággal előre is lehetett volna látnunk) az egész átmeneti időszakra nézve érvényes: jogászok tömegei számára a korszerű európai jogi gondolkodást alapvetően meghatározó szerzők, művek, folyóirati és egyéb orgánusok úgyszólván teljességgel ismeretlenek maradnak. Ami pedig most, a '80-as évek közepe táján felvehető láttelelet illeti: számos megyénkben sem hivatali, sem közművelődési könyvtárban nem lelhetők fel egyetlen példányban sem alapmunkák vagy azokat rejtő egész sorozatok. Ugyanakkor nem véletlen, ha az idők során immár az érdektelenség s a közöny is egyfajta előítéletté kövült. Hiszen az érdeklődés szűkössége és mindennapi praktikumba fulladt lelketlensége még azokra a jogászrétegekre is jellemzővé kezd válni, amelyek pedig a szépirodalom és a művészetek eredményeit még olykor nyomon követik, vagy az újabban élénkülésnek induló filozófiai, szociológiai és történettudományi publicisztikának a lelkes fogyasztói. A közművelődés és a humán tudományok oldaláról közelítve a körkép hasonlóképpen szomorú. Megállapíthatjuk, hogy a jogi gondolkodás kiszakadt az általános műveltségéből, s idegenné vált a társadalomtudományi gondolkodás számára: filozófusok, szociológusok és történészek jobbára úgy tekintik, mint ezoterikusan kívülről, gyanús és a békesség kedvéért inkább figyelmen kívül hagyandó terrénre. Mindezek eredményeként aligha jön létre alkotó találkozás a jog és az egyéb diszciplínák között. Még szomorúbb azonban, hogy ez utóbbiak mintha a hiányát sem éreznék. Úgy tetszik, itt is előítéletté kövült a közelmúlt gyakorlata. Vagyis a joghoz mint jelenséghez immár elszakíthatatlanul olyan felhang kapcsolódik, ami — legyenyhébb kifejezéssel élve is — nem teszi különösebben vonzóvá, kelendővé.

Bármennyire sajnálatos s öncsonkító hatású is a jogtól való ilyen elzárkózás és idegenkedés, a szocializmusban jogként megélt keserű tapasztalat s ennek marxista

teoretizáló igazolása egyaránt rászolgált egy kedvezőtlen minősítésre. Nem az az elsődleges dolgunk hát, hogy az efféle idegenkedés továbbörökítődesét kárhoztassuk, hanem hogy azzal az úttal, amely történelmileg ide vezetett, megpróbáljunk gyökere-sen szakítani. Persze amennyiben a fennálló betegség krónikusnak minősül, megol-dást máról holnapra aligha várhatunk. Szívós munka, szüntelen bizonyítás, az elvesz-tegetett társadalmi hitel ismételt elnyerése szükséges ahhoz, hogy a jogot, ami eddig az embert tárggyá alacsonyító manipulálás eszközeként szolgált, közösségi gondként a közösség gondolkodásába ismét befogadhassuk.

Az az elméleti hagyaték, amit mindenekelőtt meg kell haladnunk, ugyancsak el-lentmondásos. A *Kommunista Kiáltvány* szóhasználata nyomán — „jogotok csupán uralkodó osztályotok törvényre emelt akarata” — általánossá vált például a jogtudo-mányban a jognak akaratként történő aposztrofálása. A jogot eleve a voluntarizmus megnyilatkozásaként fogalmiasítjuk és elemezzük. Ez a szűkkeblű doktriner magatar-tás immár nem egyszer skolasztikus ízű szórszálhasogatásokhoz, mesterkélt fogalmi distinkciókhoz, terméketlen vitákhoz vezetett — tragikomikus felhangokkal pontosan egy olyan önkényuralmi korban, amikor a jogra éppen a legkevésbé sem lehetett jel-lemző, hogy bármiféle valóságos társadalmi akarat állna mögötte. A szocialista jog-szemléletet közel fél évszázadra meghatározta VISINSZKIJ kísérlete, mellyel MARX és ENGELS nyomán (mindenekelőtt azonban a Szovjetúnióban végbemenő politikai hata-lomkoncentrációt konszolidáló SZTÁLIN uralmi stílusának a jogi megalapozására töre-kedve) a jogot társadalmi jelenséggént igyekezett körülírni, miközben annak érdeké-ben, hogy a központi hatóságok döntései tekintélyének csorbíthatatlanságát megóvjá, az egyéb jelenségektől elkülönítésre alkalmasnak bizonyuló formális tételezettségének abszolút jelentőséget tulajdonított. Azzal viszont, hogy a jogot állami normatétélezés-sé nyilvánította, óhatatlanul megfosztotta a jogtudományt attól a lehetőségtől, hogy önmagától elkülönítve vizsgálódásának a tárgyát, egy külső megfigyelő pozíciójából törekedjék leírni a jogot. Sőt, ennek éppen ellenkezőjét cselekedte: a jog saját magáról alkotott posztulátumainak alárendelte a jogról magáról történő elméleti gondolko-dást, minden olyan kérdésfeltevést pedig, amely egy ilyen körbe nem vagy csak nehe-zen illett bele, mint eleve károsakat s bomlasztókat magából a jogtudományból is kirekesztette.

Sokat hallhattunk a szociológia pokoljárásáról ebben az időszakban. Lássuk hát még egyszer a korábban már feltett kérdést: miképpen is tekinthettek ekkoriban a jogra? Mint láttuk, VISINSZKIJ egész elméleti működése azt a politikai követelményt szolgálta, hogy a törvény sérthetetlenségét biztosítva, annak bármiféle körülmények között végrehajtandó jellegét megalapozza. A hangsúly nála ezért szükségképpen a tételezésre került. Nos, ez a kép az, amit látszólag a jogszociológia lerombolt, amikor elemzései középpontjába nem magukat a tételezéseket, hanem ezek megvalósulását állította. Ám rögvést kitűnt, hogy amennyiben a társadalmi és politikai közeg változat-lan marad, úgy a fogalmi hangsúlyeltolódás sem tud jelentősen változtatni az uralgó szemléleten, s a jogszociológia is ugyanezen jogszemlélet foglya, sőt kiszolgálója marad. Nos, ez nem is alakulhatott másképp. Hiszen nem azért hívták életre (és tűr-ték meg) a szocializmus szociológiáját, hogy a törvények alapját, gyakorlatban ígé-nyelt mindenhatóságát megkérdőjelezze. Éppen ellenkezőleg: csupán annyit kapott

feladatul, hogy a törvény lehetőleg maradéktalan gyakorlatba ültetéséhez a terepet előkészítse, az e szempontból kedvezőtlen tényezőket közömbösítse, és az esetleges akadályokra és buktatókra rámutasson. Egyszer történt csupán nagyhatású (bár rögvest kudarcha fűlt) kísérlet arra, hogy a normativizmus elméleti korlátozottságából magának a gondolatrendszernek a saját kategóriáira támaszkodva kitörjenek. Mindez a jogfogalom körül zajló szovjet vitában történt, az '50-es és '60-as évek fordulóján. Ekkor így érveltek: a jogszabály jogviszonyokban realizálódik. Ezért a jog fogalmában a jogviszonyoknak is helyet kell kapniuk, mert csakis a jogviszonyokban történő realizálódással válik teljessé a jog élete. Nélküle csupán egy pusztta lehetőséget határoznánk meg. A szocialista jogelméletben elsőként ekkor, ebben a vitában fogalmazódott meg, hogy az érvényességnek akkor lehet kizárólag értelme (vagyis társadalmi léte), ha egy nagyban-egészében hatékony rendszerhez kapcsolódik.⁵ Nos, ez volt az elvi alapon megfogalmazott első bíráló hang VISINSKIJ nézetével szemben, s ennyiben a vita sikeres volt. Hiányzott azonban a fogalmi kultúra és a fogalmi kimunkáltság ahhoz, hogy az ilyen és hasonló erőfeszítések valóságos (például az újkantianizmusban a „van” és a „legyen” szférájának szétválasztásával immár évszázada megfogalmazott) elméleti megoldásba torkollhassanak.

Pedig annak kérdése, hogy a jog valóságtudománynak minősülhet-e vagy kizárólag norma-kívánalmaknak a pusztta tükröződése, már felvetődött, mégpedig igencsak árulkodó módon, s a szocialista fejlődés akkori jellegzetes ellentmondására hívta fel a figyelmet. Nos, idézzük csak gondolatban magunk elé azt a szakadékot, ami még a Magyar Népköztársaság szocialista alkotmányának szavait is elválasztotta azok természetes értelmétől, a nevében véghezvitt gyakorlattól! Közismert volt például, hogy a kommunista párt mellett a koalíciós pártok is — papíron (sőt, a fővárosi házrengésekben egy-egy eldugott ajtón egyetlen névjegy erejéig valóságosan is) — 1956-ig jogilag még léteztek, ezzel egyidejűleg viszont sem szocialista alkotmányunknak, sem a szocialista államjog rendszeres tankönyvi feldolgozásának nem volt egyetlen szava, hivatalos tudomása sem a pártirányítás akkor már évtizednyi idő óta egyetlen következetességgel kikényszerített tényeiről. Vagy: közismert az a nagylelkű szabadság, amit szocialista alkotmányunk a szólásszabadság, sajtószabadság és egyesülési jog sommás kinyilvánításával — papíron — lehetővé tett, mely a naív szemlélő számára már-már olybá hathatott, hogy amennyiben csupán a jogszabályokba mélyítette tekintetét, talán nem is tudta volna megmagyarázni, hogy egy ennyire világos elvi helyzet miért is nem sarjaszt illő mértékű gyakorlati szabadságot? Avagy, tovább folytatva: éppen egy alkotmányból induló érdeklődés számára maradt megválaszolatlan (s megválaszolhatatlan) az a kérdés, hogy az országgyűlési törvényhozás elsődlegességének a szocialista alkotmányban kinyilatkoztatott elvével szemben a húsbavágó törvényi rendezések javarésze miért csak a Népköztársaság Elnöki Tanácsának nevezett néhány bizalmi elvtárs körtelefonon egyeztetett ún. törvényerejű rendeleteként lát napvilágot? Másként kérdezve: dolgozó népünk okos gyűlekezete miért csak évi néhány napon „összegyűl” és „megszavaz” — ahelyett, hogy mint a népszuverénítás kizáró-

⁵ Ld. pl. Péteri Zoltán „A jogfogalom néhány kérdése a szovjet jogtudományban” *Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője* XI (1968) 2, 304–314. o. és a szerzőtől „A jogmeghatározás kérdése a '60-as évek szocialista elméleti irodalmában” *Állam- és Jogtudomány* XXII (1979) 3, 475–488. o.

lagos letéteményese, vitázva munkálkodnék az ország ügyes-bajos dolgain? Avagy, folytatva: a Népköztársaság Elnöki Tanácsa országgyűlési ülések közt elvileg lehetővé tett helyettesítő tevékenységének az utólagos országgyűlési jóváhagyása miért laposodik kivételt sem ismerően rutinos tudomásulvételle? A bírának az alkotmányban előírt kötelező megválasztása miért olyan módon zajlik le nálunk, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa az igazságügyi minisztérium által összeállított és számára felterjesztett neveket egyszerűen kinevezi?

Az alkotmány s a mindennapi gyakorlat közt megnyílt szakadékot még csak fokozta, hogy időközben maguk a szovjetekkel szembenálló nagyhatalmi tömb vezető államai is lassacskán nemcsak felismerték a szovjetbirodalom valóságos döntési mechanizmusának a szovjet alkotmányi előírásoktól való eltéréseit s a hivatalosan zajló államélet jogi szabályozatlanságát, de — egyfajta hallgatólagos elismerésre emlékeztető, tehát ilyenként értelmezhető módon — csakhamar elkezdtek maguk is alkalmazkodni hozzájuk (például a nemzetközi érintkezés protokolljában, vagy a nemzetközi tárgyalások és megállapodások gyakorlatában). Ettől kezdve tehát a kérdés immár így vetődött fel: hagyatkozunk-e továbbra is változatlanul a hivatalos államjogra mint az alkotmányból fakadó normatív tudnivalók tárára (melyekből persze a mondott okokból nem is rekonstruálható, nem is magyarázható az ezek nevében végzett gyakorlat), vagy éppen ellenkezőleg, magát a hivatalos alkotmányt kellene már valakinek a tényleges gyakorlathoz igazítani, azaz a ténylegesen követett gyakorlatot egy új alkotmány kibocsátása útján „jogiasítani”? Az utóbbi megoldás nyilvánvalóan feltételezte volna, hogy az alkotmányjog feloldódik a politikai praxisban, és ezzel együtt mindaz, amit egy politikai helyzetképben tényleges történésként leírnak, ezentúl megkapja az alkotmányos kíváncsi normatív rangját is. Hál'Istennek, a közjogi gondolkodás magyarországi akadémikus nesztora érzékelte, hogy még a megcsalt normativitás is több, mint a normativitás maradéktalan feloldása a faktualitásban, s ezért időben lefékezte egynémely kollégája túlbuzgóságát. Mi pedig, ha jóindulatúak vagyunk, csak csodálkozhatunk a jogi kultúra akkori állapotán, nevezetesen, hogy ilyen kérdések egyáltalán komoly formában megfogalmazódhattak.

De ha ismét visszatérünk a fentiekben rejlő problémamagra, magunk is feloldhatatlan dilemmába bonyolódhatunk. Hiszen miképpen is lehetett volna felelni arra a kérdésre, hogy eszmény-e a jog vagy valóság? Azokat, akik a hatalomgyakorlás alkotmányjogi keretei s a tényleges valóság közötti szakadék áthidalására törekedtek, a valóságnak az eszményektől való makacs elrugaszkodása joggal irritálhatta. Viszont ugyanezeknek egy épebb jogi kultúra talaján tisztában kellett volna lenniük azzal, hogy amennyiben a valóságnak az eszményektől való lemaradása elégséges ok arra, hogy az eszményeket eszményjellegüktől megfosszuk s követendő eszménnyé magát a követett gyakorlatot tegyük, úgy kikapcsoljuk a fejlődés motorját, ezzel elveszítjük az egyetlen lehetséges (mert politikailag elismert s jogilag is érvényes, tehát hivatkozási alapként kétségbevonatlanul rendelkezésre álló) perspektívát, következésképpen — és végső soron — magát a jogot is feleslegessé tesszük. Szerencsére, mint mondtuk, a politika hazai önmérséklete s a jog sajátos normatív funkciójának belátása elég erős volt ahhoz, hogy megakadályozza ennek a szocialista elveszkedő elképzelésnek a megvalósulását. Ezért mindebből csak tanulságos kérdés (és egyben figyelmeztetés)

tetés) maradt az utókor számára: mi történ(het)ik, ha a valóságnak az eszménytől való elszakadása túlságosan is nagyra és tartósra sikeredik?

Mindannyian tudjuk, hogy a ma gondjai egymásra halmozódnak. Égető gazdasági problémáink az irányítási rendszer s az érdekeltség alkalmatlanságára, ez pedig a politikai mechanizmus s a politikai érdekképviselőlet gyermekbetegségére utal. Az egymásba érő inadekvációk sorát a végtelenségig folytathatnánk, és nyilvánvaló, hogy az ok-okozati láncolatban a jognak is számottevő helye van. Egyetlen szóval jelölve, a jog előtt álló legfőbb feladatot presztízsnövelésként kellene megjelölnünk. Presztízsnövelés — de nem bármiféle régi állapot visszaállítása, hanem a ma feladatainak történő megfelelés értelmében. Már pedig egyéb kutatásainkból tudjuk, hogy a jog presztízskének helyreállítása összefügg a társadalomelméleti megalapozás kérdésével. Csakis ennek révén győzhető meg a politikus arról, hogy ne lásson a jogban csodaszert, a társadalmi változásnak egyetlen (*ad absurdum* véve, de mégis olykor felbukkanó igényként: magának a tényleges társadalmi változásnak is a helyébe lépő) eszközét. Csakis ennek révén nyerheti el a gyakorló jogász képességét arra, hogy világosan kezdje el érzékelni a jognak saját (eszközjellege által megvont) korlátait. Ezeken a korlátokon belül azonban olyan hatékonyságra törekedhessék, hogy méltó társává válhasson a politikusnak már a döntéselőkészítés szakaszában is. Nyilvánvalóan bármely területre gondoljunk is, mindenféle előrelépés csakis a társadalmi demokratizmus elmélyítésének függvényeként történhet meg. Nem mehet hát végbe egyoldalúan, s sikeréért a jog területén mindenekelőtt a jogász a felelős. (Már e ponton is meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindeddig politikainak hitt bizonyos igen széles területek valójában szintén a jog, a jogász szakmai kompetenciáján belül helyezkednek el.) A jogász szakmai nézőpontjából tehát a demokrácia annak kérdése, hogy a társadalmi bázisát képező rétegeknek (s köztük persze a jogászságnak is) milyen valóságos lehetőségei vannak a jog tartalmi meghatározására, és mekkora a valószínűsége annak, hogy amit egyszer e jog tartalmaként kialakítottak, e rétegek társadalmi és politikai nyomása folytán valóban meghatározóvá válik majd az összefolyamatban.

Reformkísérletek megkísértése

AZ ÁLLAMHATALMAK SZÉTVALASZTÁSA

Ideológia és utópia a politikai gondolkodásban*

Az emberiség közös gondolati kincsként, ugyanakkor legújabbkori nyugati civilizációs fejlődésünkben döntő szerepet játszó felismerésként tartja számon az államhatalmak különféle ágainak egymástól megkülönböztetett fogalmi leírását, továbbá annak normatív módon is kifejezett igényét, hogy az egyes hatalmi ágakat az állam valóságos rendszerében (és ennek valóságos működésében) következetesen, maradéktalanul szétválasszák.

Az egyes korokat összekapcsoló közösség persze sem egyetemességet, sem időfölöttiséget nem jelent, hiszen az előbbieken megfogalmazott felismerés is eltérő jellegű és indíttatású politikai és elméleti szálakból szövődött össze. Említsük meg csupán néhány kiemelkedő alakítóját: ARISZTOTELÉSZ a görög városállamok formáinak összehasonlító elemzésekor jutott arra a gondolatra, hogy fogalmi megkülönböztetéseket tegyen;¹ LOCKE egy nem emberek, hanem törvények uralma alá rendelt kormányzat biztosítása jegyében választotta szét a hatalmakat;² MONTESQUIEU pedig azért javasolta e hatalmaknak az összműködést feltételező, mégis garanciákkal övezett különválasztását, hogy ezzel az állampolgárok szabadságát szavatolja, mindezek intézményi alapjának a lerakása útján.³ Nos, a politikai esztétörténeti rekonstrukció dolga, hogy feltárja mindezen fejlődésben a kölcsönös kompromisszumot feltételező ún. vegyes kormányformák ókori álmától (ARISZTOTELÉSZ) a feudális abszolutizmus önkényével szembeszegezett hatalommegosztás polgári ajánlásán (LOCKE) keresztül a liberalizmus látszategyenlőségének intézményi fedezéséig (MONTESQUIEU) vezető utat.

* Várnában 1983 szeptemberében „Hatalommegosztás — elmélet, törvényhozás és gyakorlat” témakörben rendezett nemzetközi szocialista szimpóziumon elhangzott előadás alapján. Mivel a rendezvény a burzsoá intézmények megsemmisítő bírálatát célozta, az előadás kihámozható célja, a szocializmusban is felbukkanó és továbbélő közös problémamag feltárására irányuló törekvés provokációként hatott, és botrányozósként utasították is el. Eleinte még azt is megtagadták, hogy szövegét a szimpózium kötetébe foglalják, végül pedig nyelvi stilizálásra hivatkozva önkényesen meghamisították. Ld. a szerzőtől „Die Gewaltenteilung: Ideologie und Utopie im politischen Denken” in *Die bürgerliche Gewaltenteilung* Theorie, Gesetzgebung und Praxis, hrsg. Karl-Heinz Röder (Berlin: Institut für Theorie des Staates und des Rechts der Akademie der Wissenschaften der DDR 1985), 143–149. o. Eredeti magyar szövegére elsőként nyomtatásban ld. „Az államhatalmak szétválasztása: ideológia és utópia a politikai gondolkodásban” *Állam és Igazgatás* XXXIV (1984) 1, 85–90. o.

¹ Arisztotelész *Politika*, IV. könyv 14. fejt.

² John Locke *An Essay concerning the True Original, Extent, and End of Civil Government*, X–XII. fejt.

³ Montesquieu *De l'esprit des lois*, XI. könyv, VI. fejt.

Az elméletörténet szempontjából viszont világos, hogy itt szerkezeti összetevők és átfogó állami funkciók megkülönböztetésétől ível a gondolatok alakulása az állami szervrendszer működési kölcsönhatásainak és fejlődési törvényszerűségeinek a felismerése felé. Egyfelől tehát az államtani és a politikai filozófiai irodalom — joggal — megkísérli hangsúlyozottan bizonyítani a gondolat fejlődésében rejlő történelmi különleműségeket (megszakítottaságot és fogalmi eltéréseket). Másfelől azonban, mint rögtön látni fogjuk, mindez mint valamiféle megkülönböztethetetlen — ámbár bűnös — egység látszik aláhullani a más a múltból kiindulóan megítélő politikatudósok és alkotmányjogászok ráolvasásainak a pörölycsapásai alatt.

Miről is van valójában itt szó? Röviden: annak eredményéről, hogy a gondolatok vámmentesek, eredendően többértékűek, s ezért (bármiféle privilégium vagy ellenprivilégium érvényesítése nélkül) szabadon felhasználhatók. Pontosabb kifejtésben pedig: arról, hogy a XVII. és a XVIII. század fordulójának nagy polgári átalakulása, mindenekelőtt az amerikai és a francia forradalmi alkotmányozás gyakorlatában a megkülönböztetés és a különválasztás gondolatát úgy értelmezték, hogy ez tételes intézményi megoldást követel, s ennek megfelelően elengedhetetlenül szükséges berendezkedési mintaként előírták az államhatalmi ágak szétválasztását. Nos, az államhatalmi ágak megkülönböztetésének bármiféle megoldási kísérletét vegyük is szemügyre, világosan láthatjuk, hogy mi következett be mindebből. Nem lett ez más, mint az elérendő cél abszolutizálása; ennek megvalósításához egy kizárólagos eszköz rendelése; majd a cél abszolutizálása és az eszköz rendelése egybeolvasztásának a következményeként az eszközválasztás aktusával magának a célmegvalósulásnak is a tételezése. Ez pedig már nyilvánvalóan nem egyszerű leegyszerűsítés, hanem olyan torzítás, amely az eredeti felismerést kiforgatja önnön valójából, meghamisítja, és ezzel létét, értelmét is egészében kockára teszi.

Minden akció viszont reakciót szokott szülni, s ez a jelen esetben sem maradt el. Sőt abban az esetben, amennyiben ez a kérdéses akció túlzottan is kategorikusnak, önelégültnek, vagy a választott iránytól eltérő irányokban vakon türelmetlennek bizonyulna, nem csodálkozhatunk, ha a reakció hangvétele is ehhez igazodik és olyan módon fog válaszolni, hogy éppen az érzékeny pontot találja majd el — ám anélkül, hogy egyidejűleg egy szélesebben felfogott, választékos, az eredeti problémamagot feltáró, az eredendő kérdés iránt fokozottabb megértést vagy érzékenységet mutató válaszra törekednék. Megkérdeshetnénk például: milyen egyéb válaszra is ösztönözhetne MADISON csaknem agresszív határozottságú kijelentése, miszerint „minden hatalomnak ugyanazon kézben történő egyesítése, legyen az egy, több vagy számos kéz, örökletes, önkijelölésen vagy választáson alapuló, csak magával a zsarnoksággal egyértelmű lehet”?⁴ Vagy: az eszközöknek önmagukban elégséges célá történő nyilvánítása, melynek értelmében „a törvényhozó ágazat sohasem gyakorolhatja a végrehajtó s a bírói hatalmat vagy ezek bármelyikét; a végrehajtó a törvényhozóit, a bírót vagy ezek bármelyikét; a bírói a törvényhozóit s a végrehajtóit vagy ezek bármelyikét; így végül majd a törvények, és nem az emberek uralma fog megvalósulni.”⁵ Vagy: milyen egyéb válaszra is ösztönözhetne a francia forradalmi nemzetgyűlés határoz-

⁴ James Madison in *The Federalist*, No. 47. (1778. február 1.)

⁵ Massachusetts Alkotmánya, I. rész, XXX. cikk.

mánya, mely kimondta: „nincs alkotmánya annak a társadalomnak, amelyben az államhatalmak szétválasztása nem határoztatik el”? Nos, a válasz megkérdőjelezhetette, hogy léteznek és létezhetnek-e egyáltalán egymástól független államhatalmi ágazatok; hogy egy ilyen doktriner igény s ennek normatív követelése valóban fel tudott-e bukanni (s egyáltalán: felbukkanhat-e) a gyakorlatban; vagyis nem inkább arról van-e szó, hogy az ilyen és hasonló, egyaránt teoretikus mezbe öltöztetett tételezések s ezeknek normatív követelései valójában nem mások, mint vágytól vezérelt bölcseledésünk csalfa illúziói — és ezek az itt-ott lezajló forradalmak mézesheteinek a hirtelen fellobbanó eufóriájával magyarázhatók csupán, hiszen csattanós cáfolatukat éppen a hétköznapiakban ténylegesen berendezkedő állam felépülése és a fennálló állapotokat egykor normatív tükröztető alkotmányozás fogja adni majd? Úgy vélem, nagyban-egészében csupán egy a fenti gondolatokra emlékeztető válasz minősülhetett csak méltó, egyben bizonyítható válasznak — olyannak tehát, amelyik jogos a szó eredeti értelmében. És valóban: az imént áttekintett remények nemcsak születésük pillanatában voltak illuzionisták, de a későbbi fejlemények (akár alkotmányozásra, akár politikatudományi és alkotmányjogtani megalapozásokra gondoljunk) sem eredményeztek mást, mint pusztán még további korlátozásukat, több-kevesebb kompromisszummal véghezvitt meghaladásukat.

Ám ha mindezzel egyetértünk, úgy már csak egyetlen kérdés marad: teljesnek bizonyulhat-e egy ilyen válasz, vagy inkább olyan feleletnek, amelynek alapvető arculatát mégis csak maga az eredendő kérdésfeltevés korlátozottsága (vagy talán még inkább ezt mondhatnók: korlátoltsága) szabja meg?

Úgy gondolom, közelebb jutunk a tisztázáshoz, ha megkíséreljük a MARXI ideológia-fogalom felhasználásával ismételtén átgondolni az alaphelyzetet. Nos, LUKÁCS GYÖRGY módszertani rekonstrukciója nyomán az ideológiáról az alábbiakat állapíthatjuk meg: funkcióját tekintve ez a „konfliktusok tudatosításának és végigharcolásának” az eszköze.⁶ Általános megfogalmazás szerint ezért nem más, mint „a valóság társadalmi feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát.”⁷ Mivel a társadalom lételméletének a sarkalatos tétele szerint „valamely társadalmi jelenség létének vagy nemlétének végső és döntő kritériuma a társadalmi hatékonyság”,⁸ az ideológia kritikája, vagyis pusztán ismeretelméleti igazságának vagy hamisságának a kimutatása önmagában nem lehet elégséges, mert nem ad magyarázatot arra, hogy történetesen igaz vagy hamis ideológiák a társadalomban milyen hatást gyakorolhattak, és még kevésbé arra, hogy „miként cselekedhettek az emberek valamely »hülye« ideológia alapján mégis messzemenően érdekeiknek megfelelően, tehát közvetlenül helyesen.”⁹ A MARXI életmű vizsgálatából egyértelműen kitetszik: „MARX éppen ezért nem ismeretelméleti elvontságában, hanem társadalomontológiai konkrétságában vetette fel az ideológia problémáját, amikor az ideológia meghatározásakor nem a helyesség vagy hamisság

⁶ Karl Marx és Friedrich Engels *Művei* XIII (Budapest: Kossuth 1965), 6–7. o.

⁷ Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* ford. Eörsi István, II (Budapest: Magvető 1976), 449. o.

⁸ Lukács, I, 283. o.

⁹ Lukács, II, 466. o.

dilemmája jelentette számára a genetikus alapot, hanem funkciója.”¹⁰ Sarkítva tehát ez mondható: az ideológiáknak „nem feltétlenül az a mértékük, hogy melyik az ismeretelméletileg helyesebb vagy a társadalmilag-történelmileg haladóbb, hanem hogy mennyire ösztönzi a válaszadást az olyan kérdésekre, amelyeket éppen a társadalmi fejlődésnek és konfliktusainak mindenkori éppígy léte vetett fel.”¹¹

Példával élve: amikor a modern formális jog intézményi berendezkedése, működése és ideológiája közötti lételméleti jelentőségű összefüggéseket keressük, rá kell jönnünk arra, hogy az a normákból kiinduló és normákhoz visszaérkező megközelítés, amit MARX és ENGELS pejoratív éllel még „jogászvilágszemléletnek” nevezett,¹² ebben a berendezkedésben is elengedhetetlenül jelen van — és pontosan úgy, mint a sajátosan jogi működésnek az ideáltipikus jellemzése. Egyebek közt *A német ideológia* című művüknek a lapjain MARX és ENGELS kimutatták ugyan, hogy ez a szemlélet ismeretelméleti értelemben tarthatatlan, az ideológia-kritikánál azonban nem jutottak tovább, mert akkor és ott ez feladatukat nem képezhette. Egy lételméleti jellegű rekonstrukció azonban szükségképpen funkcionális összefüggéseket tár fel — egyfelől — a formális tényállás-meghatározásokon alapuló, formális érvényességgel felruházott és ezért formális szabálykövetést feltételező normarendszer, valamint — és másfelől — az e normarendszer gyakorlati működtetésével és újratermelésével megbízott jogászságnak pontosan a fentieknek megfelelő szemléletet sugalló szakmai ideológiája között.¹³

Ez a példa rávilágíthat arra, hogy maga az államhatalmi ágak szétválasztásának a politikatudományi doktrínája s alkotmányjogi megfogalmazása is ideológiai funkciót tölt be; ugyanakkor valóságos korlátozottságának (vagy meghaladottságának) a kimutatása pedig — ennek megfelelően — szintén ideológia-kritikai szinten mozog. Ám rögvest meg kell itt jegyeznünk: a jogra való fenti utalásunk s az államhatalmak szétválasztásának problematikája között jelentős különbség áll fenn. Nevezetesen, a jogászság szakmai ideológiája a mindenkori hatósági jogalkalmazó mindenkori cselekvése számára sugall direktívát, mintha ezt mondaná: „Cselekedj úgy, mintha a formális szabálykövetés felelős társadalmi döntéshez vezethetne; cselekedj tehát úgy, hogy a formális szabálykövetés maximuma a felelős társadalmi döntés optimumához valóban el is vezessen!” Az államhatalmak szétválasztásának ideologikus megfogalmazása ezzel szemben nem meghatározott egyedek mindennapi tevékenységére vonatkozik, hanem az általunk ismertek közül mindmáig legösszetettebbnek bizonyult társadalmi szervezetrendszer, az állam intézményi berendezkedése és szerkezeti-funkcionális kialakítása számára sugall követendő elvet. Ebben a különbségtételben pedig már eleve benne rejlik, hogy míg a jogászság szakmai ideológiája egy egészében elérhetetlen, ám eseti megközelítéseiben mégsem egészen reménytelen (mert ilyen vagy olyan tekintetben megvalósuló, tehát meg is valósítható) eszmét sugall, a szétválasztott államhatalmak doktrínája olyan eszményt fogalmaz meg, amely egészében is,

¹⁰ Lukács, III, 231. o.

¹¹ Lukács, II, 466. o.

¹² Pl. Marx és Engels *Művei* III, 75–76. o. és XXI, 449–451. o.

¹³ A szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), VI. fejr. 4. pont [Gyorsuló Idő].

egyes eseteiben is, sőt eseti példákra leszűkítve is elérhetetlen, s ezért mind tényleges megvalósulását, mind pedig elvi megvalósíthatóságát illetően az utópiák többé-kevésbé légius kódében lebeg.

Noha ma már nyilvánvalónak tetszik, hogy minden gondolkodás bizonyítatlan előfeltevések sorozatára épül¹⁴ és az utópikus gondolkodás nemcsak összefüggő nézetek rendjeként, de egyes nézetek elemi összetevőjeként is testet ölthet,¹⁵ a tudásszociológia nagyigényű törekvése ellenére sem jött létre mindmáig az ideológia és az utópia összekapcsolása — talán éppen azért, mert ezt a két fogalmat egymást kizáró módon szembesítette egymással.¹⁶ Amennyiben viszont az ideológia MARXI fogalmával próbálunk meg élni, nyilvánvalóan a kérdéses ideologikus forma konkrét funkcióbetöltésétől fog majd függeni, vajon az utópia az ideológia részének, összetevőjének minősül-e vagy sem. Szemben a polgári szociológiák java része által szintén figyelemreméltónak talált ENGELSI hagyománnyal, mely az utópiában nemcsak átfogó nézetrendszert lát, de ezt mindenekelőtt módszertanilag jellemzi — úgy, mint a jelen tudományos elemzését helyettesítő jövőkép megrajzolását¹⁷ —, az ideológia összefüggésében inkább utópikus mozzanatról kellene szólnunk, amit mindenekelőtt funkcionális eredménye, így egyfajta idealitásnak pozitív irányjelzőként történő meghatározása és érvényesítése jellemez. Az utópikus mozzanat lényege ezért nem más, mint a jelennel szembe-szegezetten egyfajta eszmény,¹⁸ mely egyfelől a valóság elemzésének és megítélésének a mércéje, másfelől pedig iránymutató a valóság átalakításához. Ezt a kettős szerepet az ideológia-fogalom pontosan azért töltheti be, mert a célok és eszközök összefonódásában nem az eszközök közvetlenségére, hanem a célok közvetettségére koncentrál. A gyakorlat folytonos buktatóiban (amely buktatók egyebek között éppen az eszközök céljá tételének rögzüléséből és az egész folyamat visszacsatolatlanságából állanak elő) pontosan azért mutathat irányt, mert az eszközöket is legfeljebb ebbe az idealitásba bezárva, ebben feloldottan tartalmazza. Következésképpen sem folytonosan megújuló dialektikus mássá lévése, a mindenkorai valóságtól elvonatkoztatott volta, sem pedig közvetlen megvalósításának a lehetetlensége nem zárja ki, hogy iránymutatóként szolgálhasson. A valósággal való ilyen értelmű dialektikus kapcsolat fejeződik ki abban, hogy „bizonyítéka” azon gyakorlatnak a hatékonyságában rejlik, hogy a valóságban pozitív irányjelzőként szolgálhasson; „bírálata” pedig nem önmagában, hanem kizárólag a benne és általa szembesített valóságnak a bírálatával együtt (azzal egységben szemlélve) minősülhet értelmesnek.

¹⁴ *Proceedings of the Symposium on Scientific Objectivity* (Copenhagen: Munksgaard 1977) [Danish Yearbook of Philosophy 14].

¹⁵ *Utopias and Utopian Thought* ed. Frank E. Manuel (London: Souvenir Press 1973).

¹⁶ Pl. Karl Mannheim *Ideologie und Utopie* (Bonn: Cohen 1929).

¹⁷ Friedrich Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* [először franciául 1880, majd angol bevezetéssel 1892].

¹⁸ Az irodalom többnyire a távlatban [George Kateb „Utopas and Utopanism” in *International Encyclopedia of the Social Sciences* XVI (New York: Macmillan 1968)], vagy még inkább a vágyképpen [Arnheim Neusüss *Utopie* (Berlin und Neuwed: Luchterhand 1968)] látja az utópia közös nem-fogalmát. Ez azonban az elérhetőséget nem zárja ki, inkább a jövőbe tolja; ezért használom az eszménynek vagy idealitásnak ebben a tekintetben is egyértelmű fogalmát.

Nos, amennyiben a hatalommegosztás politikatudományi és alkotmányjogi problémáit kiszabadítjuk a ráakodott aktualizáló instrumentalizálások szorító gyűrűjéből, immár a fenti képbe illeszthető lényegi mondanivalót kapunk. Elmélettörténeti vagy terminológiai érdekből fontos lehet ugyan, hogy egyfelől a hatalommegosztási elméletet, másfelől a hatalmi egyensúlyról szóló elméleteket elkülönítsük egymástól, mégis bizonyos, hogy ez utóbbi gondolkodási mód a tágasabb; ez az, ami az alapul szolgáló problémamagnak valóban az elevenére tapint s így eredendőbb gondolkodásról vall; és hogy ez utóbbinak a különféle ideologikus alakváltozatait figyelhetjük meg a legkorábbi ókori megnyilvánulásoktól egészen napjainkig.

Mint láttuk, az ideologikus formák s a mindenkori valóság közötti lételméleti összefüggések vizsgálata lehetővé teszi annak feltárását, hogy az adott valóság talaján miért éppen valamely adott ideológia bontakozott ki és nyert gyakorlatilag hatékony felhasználást. Magyarázhatóvá válik tehát, hogy az európai fejlődés során a parlamentnek a király elleni küzdelmében, majd a feltörekvő harmadik rendnek a feudális abszolutizmus intézményi hagyatékával szembeni küzdelmében miért és miként szűkült le az ideológia a csupasz eszköz kifejezésre (a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom elválasztása képeben), illetőleg a forradalmi átalakulások radikális hatalomkoncentrációt feltételező időszakában miért és miként adta át mindez a helyét a teljes tagadásnak (az államhatalom megkülönböztetetlen s feltétlen egységében legfeljebb bizonyos funkciómegosztást ismervé el) — amint ezt a korlátozatlan népszuverenitás nevében ROUSSEAU (és utóbb a jakobinizmus), századunkban pedig a bolsevik forradalom LENIN által kimunkált proletárdiktatúra-elmélete egyaránt követelte.

Pontosan egy hasonló, lételméleti igényességű összefüggés keresés mutathat rá egyfelől arra, hogy ugyanannak a problémának a gyakorlati kezelésére és megoldására eltérő feltételek eltérő ideológiákat miért és miként hoztak létre, valamint másfelől arra, hogy mindezekben az ideológiákban az eszközök célja tétele, az utópikus mozzanat előtérbe kerülése, avagy éppen még a probléma valóságos magjának a tagadása is a maga helyén egyaránt szükségképpen, a társadalom és konfliktusai akkori adott állapotának megfelelő, következésképpen tehát — LUKÁCSI értelemben — egyértelműen létszerű funkciót tölthetett be. Nem véletlen tehát, hogy a magyar alkotmányjog tudományának valahai kimagasló képviselője néhány évtizeddel ezelőtt, akadémiai székfoglalójában már szükségesnek látta, hogy éppen a szocialista államszervezetben belüli belső ellentétekkel, valamint a kiegyenlítés módozatainak a szükségképpenséggel és lehetőségeivel foglalkozzék;¹⁹ amint nem véletlen az sem, hogy közvetlenül a második világháború befejezését követően, egy új magyar társadalmi rend remélt alapjainak a lerakásakor a magyar politikatudományi gondolkodás akkori nagyhatású alakítója saját székfoglalójában már szükségesnek látta rögzíteni:

„A probléma tehát nem az, hogy az állam funkcióit kategorizáljuk, azután kimondjuk, hogy ezeket egymástól tűzön-vízen keresztül el kell választani, hanem az, hogy a hatalomkoncentráció bármely szervi jelenségével szemben kell a hatásköröket megosztani, tőle hatásköröket elvonni, vele szemben konkuráló hatalmakat megszervezni.”²⁰

¹⁹ Bihari Ottó „Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben” *Gazdaság- és Jogtudomány* VIII (1974) 1–2.

²⁰ Bibó István „Az államhatalmak elválasztása egykor és most” [1946] *Vigilia* XLV (1980) 8, 538. o.

Úgy vélem, a valóban fennálló, aktualizáló értelmezési lehetőségekkel szemben nem sugall más képet MARXnak a korabeli német tartományi gyűlés csatározásai által kiváltott alkalmi — konkrét s általános tanulságaiban mégis megkülönböztethetően világos — megnyilatkozása sem:

„A [...] nagy államfilozófusok által szent és sérthetetlen elvként legnagyobb tisztelettel övezett hatalommegosztás alapján nem más, mint az állami mechanizmusra az egyszerűsítés és ellenőrzés érdekében alkalmazott közönséges ipari munkamegosztás. Mint a szent, örök és sérthetetlen elvekkel lenni szokott, ez is pontosan olyan mértékben nyer alkalmazást, amilyenben a fennálló viszonyok megkívánják.”²¹

Következtetésként levonhatjuk: az ideológia-kritika szükségképpen elutasítja hát az eszközök mindenhatóságát hirdető s ezzel az eszközből valóságos célt kovácsoló misztifikálást. A lételméleti jellegű összefüggések rekonstrukciója azonban nem a teóriák tárgy nélkülségét olvassa ki mindebből, hanem a problematika ideologikus kifejezése korlátozottságának a felismerése mögött igyekszik egyszersmind meglátni e korlátozottságnak az adott idő és helyzet gyakorlatában létszerűnek bizonyuló jellegét — vagyis azt, hogy gyakorlatilag mindez miként előfeltételezi (majd a valóságban is eredményezi) a ténylegesen szükséges, ám szükségesként majdan be is következő eredményt.

²¹ Karl Marx „Vereinbarungssitzung vom 4. Juli” [1848] in Karl Marx und Friedrich Engels *Gesamtausgabe*, I. rész 7. köt., 177. o.

MI KELL A JOGHOZ?*

Társadalmi forradalmak korát éljük — Közép- és Kelet-Európa széles tájain századunk zivataros történelme során nem először, s hasonlókat figyelhetve meg Ázsia, Afrika, Közép- és Dél-Amerika roppant térségeiben is. Többnyire azon régiók a nyugtalanság fészkei, amelyeket egy elemzés eredményeként nyert világgazdasági centrumhoz képest perifériának szoktunk tekinteni. A kép egy szempontból közös: olyan társadalmakról van szó, amelyek ideologikus vagy modernizációs vágytól fűtöttek kényszerpályákon mozognak. Társadalmakról, melyek úgy vélik: egyfajta szükségállapotban leledzenek, s pontosan ennek felismerése a továbblépésük előfeltétele. Mindannyian ezért egy össztársadalmukat ennek alárendelő szociális kísérletezéshez folyamodnak hát, amelyről (1919 után, mikor a szomszédos Ausztria a Magyarországra történő kiadatást fontolgatta, személyesen az osztrák kancellárhoz folyamodva, hogy ezáltal LUKÁCS GYÖRGY életét megpróbálja megmenteni) THOMAS MANN még ezt írta: „valami egyszeri volt, a veszített háború következménye [...], amikor katasztrofális körülmények szociális rajongóknak átmeneti lehetőséget adtak arra, hogy eszméiket a nép élő testén kísérletileg kipróbálják.”¹ Mindegyik a szabadság, az egyenlőség és — saját programjának megfelelően — még valami másnak a megvalósítását tűzte zászlajára, miközben az előbb említett szükségállapotnak általuk történő átérzése éppen ezek (átmenetinek mondott) gyakorlati tagadását követelte. A kényszerpályáknak azonban mindenütt az a természete, hogy az előfeltételek deformáltsága deformálja magát az eredményt is. Pontosabban: mindazok az eredeti célkitűzéstől idegen mozzanatok, amelyek e kérdéses folyamatba bármely konkrét-egyedi kényszerhelyzet folytán beépülnek s benne (társadalmi értelemben) visszavonhatatlanná válnak, olyan járulékos irányokat szabhatnak, amelyek nem ritkán már maguk torlaszolják el az eredeti cél megvalósításának útját. A folyamat paradoxona nemcsak a vágytól vezérelt cél és a valóságosan követett út kiáltó ellentmondásában nyilvánul meg (ilyen például az aranykor álma és a jelen nyomorúsága között mélyülő szakadék, vagy bü-

* „Szabadság, egyenlőség és a jogi közvetítés fogalmi minimuma” címmel a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság Edinburghben 1989 augusztusában tartott XIV. Világkongresszusa szervezőbizottságának felkérésére 1988–1989 fordulóján készült s a kongresszus plenáris nyitóülésén előadott tanulmány alapján. Első nyomtatott magyar nyelvű változatára ld. „Mi kell a joghoz?” *Valóság* XXXII (1989) 3, 1–17. o.

¹ *Thomas Mann und Ungarn* Essays, Dokumente, Bibliographie, hrsg. Antal Mádl und Judit Győri (Budapest: Akadémiai Könyvkiadó 1977), 339–340. o. Vö. fordításban a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető Könyvkiadó 1981), 82–83. o. [Gyorsuló Idő].

rokratikus mozgatott hierarchikus építményeknek a társadalom valóságos alapszöveit is mind hatékonyabban bomlasztani kezdő gáttalan tobzódása, avagy osztálynélküliség megvalósítása helyett magának a társadalomnak újrafеudalizálása), hanem abban a nyugtalanító benyomásban, mintha maga a jog is úgy épülne, hogy mind e közben benne éppen a jogrend eredendő gondolata hal el.

Vagy talán inkább olyan jogrend épült a szocialistának mondott társadalmakban, amely mögött immár nem is jog állt?

Alábbi tünődéseim nem politikai állásfoglalások. Relevanciájuk nem politikatudományi, de nem is társadalomfilozófiai vagy történelemfilozófiai természetű. Következésképpen nem is tükröz elkötelezettségeket, szimpátiákat vagy értékválasztásokat. Egyszerűen: a jogász szól bennük, egy sajátosan egynemű (mert sajátosan elkülönült felépülésű és önállósult működésű, éppen ezért homogén) létszféra képviselőjében. Jogász, akinek ebben a szerepében csakis ennek sajátos értékeit szabad képviselnie. Mert éppen a marxizmus összefüggésében társadalmi lételmélettel a jogfilozófia nézőpontjából foglalkozván tudja: a társadalmi lét összetett komplexusában bármilyen túlsúlyok és predominanciák alakulnak is ki s válnak jellemzővé az egyes részkomplexusok közt, ezeket ontológiai alapviszonyukban nem az alá- és fölérendeltség, hanem az egymástól eltérő mivolt jellemzi. Hiszen a társadalmi lét társadalmiasulása egyes részkomplexusoknak (nemcsak a gazdaságnak vagy a politikának, de a vallásnak, az erkölcsnek, a jognak, a tudománynak is) a maguk sajátosulásában történő kifejlődését előfeltételezi. Filozófiai kifejezésben azt, hogy az egymástól különmemű (heterogén) s e különmeműségüket a társadalmi reprodukcióban sikerrel érvényesítő egynemű létszférák kialakulnak. Az elkövetkezőkben tehát — általam és bennem — a jogász fog szólni a jogi részkomplexus s a jogi egyneműség társadalmi előfeltételeiről, valamint azokról az elképzelhető (s ezért lehetséges) korlátozásokról, amelyek — kiiktatva e létszféra sajátosulásait — egyneműségét s ezzel különmemű létét veszélyeztethetik.

Mindebben többféle szubjektív indíték játszhat szerepet, objektív következménye azonban a fentiek nézőpontjából ugyanaz. Ezért úgy kell vélnem, hogy az a szerencsés tisztulási (öntisztítási) folyamat, mely szűkebb hazánkban s tágabb környezetünkben növekvően és terjedően elindult, nem szükségtelenné, hanem éppen elméletileg és gyakorlatilag is időszérűvé, s egyszersmind vállalhatóvá is teszi a lehetséges összefüggések keresését, a következményeknek és okoknak eddig kellő következetességgel talán még végig sem gondolt elemzését.

I. A TÖRVÉNYTELENSÉG ÉS TÖRVÉNYESSÉG DILEMMÁJA

Mit tekinthetünk drámainak egy valahol s valakik által elkövetett papgyilkosságban? Talán azt, hogy szolgálatban lévő egyenruhások politikai indítékokból bestiálisan végeztek egy emberrel, aki történetesen pap volt? Tragikus közvetlenségében, visszavonhatatlanságában tekintve a dolgot, nyilván csakis ez. Ám ha általánosabb síkon érdeklődünk, eljutva a hatalom és a jog viszonyának boncolgatásáig, a döbbenetet kiváltó (mert nyilvánosságra került) „csúcs” alatt észre kell vennünk a jéghegy ijesztő

tömbjét is. Azt az államháztartási szervezett hatalmat, amelynek szemében pusztán mindenkor tetszésének cicomája a jog. Bunkó, amit valaha megragadott s azóta is kézben tart — de senki sem tudhatja, mikor és kire fog lesújtani véle. Üres hivatkozás, mellyel azonban csak akkor él, ha korlátozni mást akar.

Pontosan ebből a megfontolásból az állami perverzió kapcsán nem is kell feltétlenül államtól szervezett terrorizmusra gondolnunk. Csupán tompultságunkat mutatná, ha kizárólag csak ilyesmi lenne képes felrázni bennünket apátiánkból. Hiszen egy intézményi mozgás, mely szélsőséges esetben ilyen vagy olyan állami terrorban fejeződik ki, lehet szelíd, vértelen is. Megnyilvánulhat például abban, hogy: az igazságszolgáltatás nem működik, a közigazgatás hallgat, a jogérvényesítést az arra alkotmányosan kizárólag hivatottak szabotálják.

Csupán az utóbbi évtizedekből véve a példát: milyen jogrend az, amelyben törvényileg teljességgel megalapozott keresetek tárgyalása (például a II. világháború utáni szovjet katonai megszálló rekvirálás során összekeveredett magán-állatállományt rendezni hivatott perekben) egy egyszerű igazságügyi igazgatási döntéssel megakadályozható? Amelyben tömegesen meghozott diszkrecionárius és alapjogot korlátozó igazgatási rendelkezésekkel szemben (államosítások, deportálások eseteiben) a megtámadhatóság eleve kizárható? Amelyben közigazgatási engedélynek a kiadása kifejezett jogszabályi tilalom ellenére is (a hévízi tó véderdejében mostanság építeni szándékolt sörbár ügyében) kieroszakolható, illetőleg, egy arra kifejezetten feljogosító törvénnyel s kormányhatározattal szemben, az eljáró minisztérium önkényes hallgatása folytán (a nem-hivatásos könyvkiadás intézményi lehetőségének mostani bevezetése ügyében) megtagadható? Amelyben bárkinek nem csupán beleegyezése, de pusztán tudta nélkül is (a csehszlovák-magyar bős-nagymarosi vízlépcső közös építését előíró szerződéssel, vagy a mosonmagyaróvári s körmendi osztrák eredetű veszélyes hulladék importja ügyében) egy egész ország (vagy országrészt) lakossága kész helyzet — s ezzel esetleg nem csupán messzeható anyagi kockázat és kár, de virtuálisan egy békeszerződés kormányzati intézkedéssel történő egyoldalú módosítása — elé is állítható? Amelyben egy büntető törvénykönyvnek a hatálya nem-jogi normával (például a vádemelésnek előzetes titkos párthivatalnoki döntés függvényévé tételével) egyszerűen felfüggeszthető? Amelyben a közönséges életviszonyok területén is bizonyos szegmensekben (a közlekedési rend szabályai kapcsán vagy közlekedési balesetek ügyében) olyan privilegizálás, jogilag nem fedezett és nyilvánosan nem is legitimált különrend alakulhat ki (maguk a belügyi szervek, valamint a párt- és állami vezetők nomenklatúrája és családtagjaik tekintetében), hogy közönséges halandóként már nem is tudhatjuk: vajon a tilalmazott cselekmény törvényi tényállása módosult-e, vagy csupán a törvény gyakorlati végrehajtása során válogatnak rendszeresen jogilag erre fel nem hatalmazott illetéktelenek aszerint, hogy az elkövetők hatalom körén belül helyeződnek-e el vagy sem? Amelyben a politikum olyan mértékig nyomasztó túlsúlyra tehet szert, hogy alapvető alkotmányi és törvényi garanciális elvek (így az ártatlanság vételeme a jogerős elítélésig, vagy az ügyészi vádindítványnál enyhébb büntetésszabás, felmentés lehetősége) gyakorlatilag hallatlanná válhatnak, a jogfejlődés egész korszakait átfévelően (például a Szovjetunióban a közelmúltig) teljességgel ismeretlenek maradhatnak? Amelyben a befogadó politikai közeg olyan mértékben

megváltozik, hogy még olyasmi is, ami pedig jogilag változatlanul gondolható (a politikai elítélt szolgálati úton előterjesztett feljelentése nyomán akár egy büntetésvégrehajtási parancsnoknak is fegyelmi úton történő elmozdítása), aktuális lehetőségéből (miként erről, mint a váci fegyházban a „fehér terror” kiélezett légkörében is szokásos eljárásként megtörtént eseményről, történelmi emlékezésében ILLYÉS GYULA beszámolt²) csupán fájdalmas mosollyal kísért történelmi anekdotává válják (hiszen gondoljuk csak meg: a mi szocialista rendszerünkben évtizedeken keresztül még magának a büntetésvégrehajtási kódexnek a szövegét is titkosították)?

Nos, egy életbeli történés a maga közvetlenségében nem feltétlenül a normától függ, mint ahogyan a maga közvetlenségében egy norma sorsát sem befolyásolja feltétlenül egy történés. Ám a maga összességében a normatív szférának kizárólag egy vele szembesíthető tényvilág tételezése esetén lehet egyáltalán értelme; s a társadalmi létben a normativitás pontosan azáltal játszhat csupán szerepet, hogy mihelyt a norma vonatkoztatásának lehetősége gondolatilag egyáltalán felvetődik, ez az aktualizálódás éppen a folyamatban tényszerűen bekövetkező aktualizáltatásnak a formáját fogja felölteni.

Mi hát a bizonyára még hosszan folytatható fenti példák sorában az érdekes? Hiszen a jogot végrehajtó hivatali cselekvés jogi konformizmusának az intézményi ellenőrzése ősi probléma már, mely a jog [*ius*] törvényi formájú írott tételezéseknak [*lex*] történő alárendelése számos ismert kísérletében — így JUSTINIANUSNÁL, RETTEGETT IVÁNNÁL vagy NAGY FRIGYESNÉL — már egyaránt felmerült.³ A tételezéseknek bírói szabotázs elleni oltalma sem új probléma, hiszen a kései középkortól kezdve erről szintén intézményesen kíséreltek meg gondoskodni. (Az a formális kötelezettségként megfogalmazott elvárás, hogy az írott jog végrehajtásában esetleg megmutatkozó bárminemű egyértelműséghiány esetén egy annak feloldására kizárólagosan feljogosított szuverén bizottsághoz kelljen a bírának folyamodniok, Bizáncban, valamint — *référé législatif* néven — a francia forradalom során történő intézményesítésben már pontosan a jogvégrehajtói szabadosság ürügyének, a bírói *sabotage* lehetőségének kizárását célozta.)⁴ A figyelmet érdemlő újdonság döntően az e századi forradalmak és egyéb kierőszakolt társadalmi átalakulási kísérletek totalitás-igényében rejlik. E változások intézményesítésének a kísérlete nem csupán a társadalom egészét, eddig hallatlan módon létének úgyszólván összes szegmentumát fogja át (a társadalmat kíméletlenül s kibúvó nélkül mintegy államiasítva, nagymértékben megsemmisítve ezzel önálló létét, önszerveződését, sőt ennek lehetséges tartalékait is), de — az állami cselekvési és intézményi rendszer rendkívüli kiterjedtsége és szétagoltsága ellenére is — félelmetes teljesítményt mutat fel egységesített hierarchikus építmények kialakításában, egyetlen központi akaratnak a rezzenéstelen szétsugároztatása és érvényesítése biztonságában (még akkor is, ha ez — részben — tisztázatlan vagy párhuzamos hatáskörök versengésére is épül, amint ezt akár a bizantikus államszer-

² Illyés Gyula *Beatrice apródjai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1979) 578 o.

³ Vö. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), *passim*, különösen 273–274. és 318–319. o.

⁴ Vö. a szerzőtől „A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében” *Jogtudományi Közöny* XXV (1971) 1, 42–45. o.

vezési hagyományok bizonyos fokú továbbélésében, akár a náci hatalmi szervezés egyes területein megfigyelhetjük).

A példaként említett társadalmi kóresetekben tehát korántsem egyszerűen arról van szó, hogy a végrehajtás kisiklik — a hatalom kompromittálatlan csúcsával, így a szuverén uralkodóval vagy a törvényhozóval szemben. Éppen ellenkezőleg: pontosan az benne újszerű, hogy minden egyes sikeresen államiasított összetevőjét egyetlen rendszerbe szervezték s ezeket ekként is működtetik. Hiába emeli az ideológia piedesztálra a jogalkotás és a jogalkalmazás szétválasztását: az, amit jogként tételez, csupán egyetlen (s nem is feltétlenül a legfontosabb) lánc egy egységes (egymást nem okvetlenül feltételező, de egymást mindenképpen kiegészítő, és feltétlenül a párt csúcsától ellenőrzött) folyamatban, mely a jog nevében zajlik le, a jog érvényesítéseként. Amennyiben a társadalmat szervező intézményrendszer adott állapotában és sajátjaként kifejlesztett hagyománya szerint a jog tételezése önmagában nem elégséges biztosíték a végrehajtó apparátus kellő irányú mozgatalására — hiszen az apparátus minden egyes szintje és szegmense maga is saját jogpolitikát alkot, mérlegel és követ (mivel nem egyszerűen címzettnek tekinti magát, hanem a maga konkrét-egydi intézményeiben és személyi megtestesüléseiben is felelősnek az adott politikai-ideológiai vagy modernizációs program sikeres végrehajtásáért) —, úgy valóban bekövetkezhet egy olyan állapot, amikor a voltaképpen, a működő joghoz képest maga a tételezett jog (mint pusztán örökölt vagy kompromisszumként látszólag elvállalt tényező) válik csupán véletlenszerűvé, hiszen végső soron nem az előzetesen általános helyzetek figyelembevételével alkotott törvény, hanem a konkrét helyzetre vetített (államosítói, könyvkiadói, energiaügyi, városfejlesztési, belügyi, káderügyi, és így tetszőlegesen további) jogpolitika (azaz a benne megfogalmazódó politikai, taktikai vagy stratégiai megfontolás, presztízsszempon, vagy éppen személyes érdek) fogja majd eldönteni, hogy végül is mit fognak majd jogiként érvényesíteni.

„Ez a két paragrafus nekünk mindent megmond. A többi azt nem nekünk csinálták. Azok a világ számára valók, olyanoknak, akiknek nem a lényeg a fontos, hanem a paragrafus.”⁵ Mintha az ilyen egyszeri politikai-taktikai leleményben kimerülő gondolkodás — hiszen akkor, amikor a jog nihilizálásának fél évtizede után annak érdekében, hogy az államcsődöt elkerüljék s evégett a külföldi tőkebehozatalt lehetővé tegyék, egyik civilizációs előfeltételként 1922-ben a Szovjetúnióban végre büntetőtörvényt hoztak, LENIN ajánlotta a feudális önkényt egyszer már megdöntött államban immár szokatlan megoldást, jelesül, hogy a bíróság a büntetőtörvény két általános kitétele alapján bármit bűncselekménynek nyilváníthasson, amit (1) társadalmilag veszélyesnek íté, és amit (2) akár csak hasonlónak talál a kérdéses büntetőtörvényben megfogalmazott bármely más bűncselekményi kategóriához — vált volna évtizedeken során át kizárólagosan követett szabállyá: mindez a hosszú távra sikeredett gyakorlati alkalmazásnak mély belső erkölczstelenségében erőteljesen bomlasztotta minden objektívnak (szónak, írásnak és intézménynek) a hitelességét. Nem valamilyen intézmény vagy személy tehát az, amely vagy aki szabotál és destruál, hanem egy a társadalmi összrendszerbe mélyen integrált egész alrendszer. Másként, de élesebb-

⁵ A csitai forradalmi törvényszék elnökének utasításaként idézte Sík Endre *Próbaévek* (Budapest: Zrínyi Katonai Könyvkiadó 1967), 762. o.

ben kifejezve: maga a jogi rendszer lesz többarcúvá és többes megnyilvánulásúvá, olyan belülről hasadt jelenséggé, amelyik immár önmagát egyik megnyilatkozásának a tagadására építi.

Gyermekmeséinktől a mai fájdalmas valóságig terjedően találkozhatunk a „jó uralkodó” mítoszával: azzal, akiben változatlanul bízhatunk, akinek csupán a környezetétől szenvedünk. Vajon nem ugyanilyen értékű-e az a vélekedés, amelyik a jó törvény és a rossz végrehajtás gigászi küzdelmét vetíti elénk? Netalán még inkább az, ha az — úgymond — rossznak bizonyuló végrehajtást maga a rossz generátora minősíti törvénytelennek, s mindezt szimbolikusan kifejezve esetleg a végrehajtót meg is személyesíti, ki is végezteti?⁶

Ám e ponton óhatatlanul élesebb formát öltve felmerül a kérdés: vajon az ilyen jelenség valóban törvénytelenység? Vagy pontosabban szólva: lehet-e egyáltalán törvényteleniségről annak kapcsán beszélnünk, ami egy teljességgel zártan működő osztársadalmi rendszerből adódik eredményként?

1. Törvénytelenység vagy alkalmazott törvény?

A jog felépülésében és működésében megnyilvánuló logika — formális rekonstrukció szerint⁷ — az alábbi képet mutatja: (1) a jogrendszer (az alkotmánytól a törvényeken s a rendeleteken át a jogot alkalmazó ítéletig, illetőleg ennek konkrét-egyedi végrehajtási aktusáig) a normatív rend szűkülő általánosságú hierarchikus lebontására épül, melyben minden egyes szint (mivel teljes meghatározásról vagy magábanfoglalásról nem beszélhetünk) a felsőbb szint alkalmazásának, azon belül viszont egyszersmind alkotásnak minősül; (2) az alkalmazás során a felsőbb szintnek történő megfelelés megállapítása (csakúgy, mint bármi egyéb kritériumé a normatív rendben) a jogalkalmazási aktus kizárólagos és konstitutív jellegű funkciója; (3) ami a normatív rendben (a fellebbezési lehetőség kimerültével vagy kizártságával) jogerőre tesz szert, az kiirathatatlanul beépül a jogrendbe — a jog összetevőjeként és megtestesüléseként.

A jogrend tehát saját ideológiával és önhivatkozási gyakorlattal rendelkezik. Mindaz azonban, ami ebből felépül, kritériumszerűen csupán formálisan (pontosabban: procedurálisan) szerveződik egységgé. A normatív renden belül tett minden egyes lépés olyan konstitutív funkció, amely akkortól és annál fogva lesz a normatív rend eleme, hogy — eljárászerűen immár megtámadhatatlanná válván — jogerőre tesz szert. Drasztikus leegyszerűsítéssel ezt kell tehát mondanunk: az lesz a jogrend része, amit akként tételeznek. Ideológiája és önmagára jogszerűként történő hivatkozása ezért elképzelhetően bármiféle társadalmi súlyú lehet — esetenként nem több, mint csupasz verbalítás.

⁶ Ld. pl. a szovjet NKVD vezetőinek egymásra következő sorsa tekintetében Roy A. Medvedev *Let History Judge The Origins and Consequences of Stalinism* (New York: Vintage Books 1973), különösen IX. feje.

⁷ Hans Kelsen *General Theory of Law and the State* (Cambridge: Harvard University Press 1946) xxxiii + 516 o. [20th Century Legal Philosophy Series I], *Reine Rechtslehre* (Wien: Deuticke 1960) és *Allgemeine Theorie der Normen* (Wien: Manz 1979) xii + 362 o. nyomán például a szerzőtől „Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)” *Állam- és Jogtudomány* XXIX (1986) 4, 569–591. o.

Ebben az értelemben a jogrendnek nincsen saját formális-procedurális önlezárlásaitól elkülöníthető önálló értékelése vagy mozgása. Vagyis amit egyszer jogiként sikerrel beépítettek a jogba, azt a jogban egyúttal jogszerűvé is tették. Mindez egyszersmind jelenti, hogy az érvényesség, amit a jogrendszer egységének leírására és magyarázatára szoktunk használni, maga sem más, mint konstitutív funkció terméke. Nem a jogban benne rejlő (inherens) minőség, hanem minősítés eredménye, s ez (persze csakis bizonyos társadalmi-jogi feltételek megléte esetén) a rendszer önmagára történő hivatkozási gyakorlatában jön létre, mint a rendszernek önmagáról alkotott minősítése.⁸ Ennélfogva ideologikusnak bizonyul az is, hogy a rendszer érvényességét a rendszert állítólagosan megalapozó ún. hipotétikus alapszabályból hierarchikus-deduktív módon vezetik le. Hiszen valójában a rendszer lépésről lépésre megszakítatlan folyamatosságban (egyfajta kontinuumként) halad előre, s ebben az érvényesség származtatása és átvitele is lépésről lépésre — a rendszer egészében a különféle összetevők között a legkülönbözőbb irányokban, azaz az egyes hierarchikus pozíciók között nemcsak vertikálisan, felülről lefelé, de horizontálisan, sőt alulról felfelé is, vagyis a rendszer kontinuumán belül megújuló kölcsönhatásban és egymást támogatva — történik.⁹

Ebből pedig immár szükségképpen kikövetkeztethető, hogy az, amit normatív zártágnak mondunk, szigorúan véve nem is a jognak mint valamiféle egyébként objektíve létezőnek az objektíve fennálló jegye, hanem ehelyett inkább egy sajátos hivatkozási gyakorlatban megjelenő kommunikáció, mely (még további egyéb társadalmi-jogi feltételek megléte esetén) pontosan az ilyen normatív zártággal jellemezhető hivatkozási gyakorlatában létrehozza azt, amit jogként ismerünk, és azt hordozza is — mozgásában s társadalmi létében annak kizárólagos közegeként.¹⁰

Érvelésünk kulcspontja ennek megfelelően az eljárászerűségben és a jogerő intézményében található. A normatív zárt rendszerek mindenkor formális-eljárási önlezárlódása ez, melyben az utolsó mondható (vagy mondott) szó — immár tekintet nélkül egyébkénti tartalmára és a rendszer többi összetevőjével való viszonyára — a kérdéses rendszer immár kiiktathatatlan tagjává lesz.

Ebből következően (és éppen a kérdéses rendszer öntisztulása érdekében) ropant hangsúly és felelősség helyeződik a rendszer mozgásának ezen önlezárlást mindenkor megelőző szakaszaira és állapotaira. Arra tehát, hogy a lezárás előtti lehetőségek kozmosza lehetőleg kitágíttassék és a lezárás útja és módja többesélyűvé legyen. Arra tehát, hogy a nagy társadalmi összrendszer minden egyes alrendszere

⁸ Vö. a szerzőtől „A jog és érvényessége” *Jogtudományi Közöny* XLI (1986) 1, 1–6. o.

⁹ Vö. például Aleksander Peczenik „The Structure of a Legal System” in *Rechtstheorie* 6 (1975) 1, illetve — pontosan a fenti értelemben — Werner Krawietz „A jog lépcsős felépítésének tana — a politikai teológia szekularizációja?” *Jogtudományi Közöny* XLIII (1988) 5.

¹⁰ Ez Niklas Luhmann [főként „The Self-reproduction of Law and its Limits” in *Dilemmas of Law in the Welfare State* ed. Gunther Teubner (Berlin and New York: de Gruyter 1986), 110–127. o. és „The Unity of the Legal System” in *Autopoietic Law* ed. Gunther Teubner (Berlin and New York: de Gruyter 1988), 12–35. o.] legutóbbi munkáiban nyert hangsúlyos kifejtést. Vö. a szerzőtől „Autopoiesis és a jog jogalkalmazási gyakorlati újratermelése” *Jogtudományi Közöny* XLIII (1988) 5, 264–268. o.

részeről minden olyan visszacsatolás, amely e jogi alrendszerben egyáltalán elviselhető és befogadható, itt és most megtételre kerüljön.

Más szavakkal kifejezve: a jogi segítség, a jogi korrekció — azaz a tényleges jogi mozgásnak és a kellő jogi mozgásnak az egybehangolása, és ezzel a jognak a jogi szövegek „természetes értelme” szerinti társadalmi felfogása érvényrejuttatása érdekében fellebbvitel biztosítása (s ezzel a jogon belüli tisztázás, az ismételt megfontolás és újragondolás intézményi s működési feltételeinek a kiépítése) — nem egyszerűen és nem csupán egy kiszolgáltatott alattvaló aláztos esedezése és reménye egy egyébként korlátozatlan és korlátozhatatlan hatalmi önkénynek az önkorlátozására, hanem bármely hatalomnak is (a legsajátabb jelenbeli és jövőbeli érdekei szemszögéből egyaránt) elsőrangú érdeke, hogy saját jogaként e hatalommal azt azonosítsák (és pedig a múlt irányában immár kitörölhetetlenül és módosíthatatlanul), amit józan átgondolással, ismételt nekifutásra megisméltódoen, a *hic et nunc* fennálló kényszer, jogdiktátumok és jogérvényesítések konkrét-egyedi körülményeitől időben és térben immár eltávolodva is jó szívvel vállal.

Pontosan egy ilyen formális zárásnak köszönhetően a jogban mindaz jogivá lesz, ami intézményesítetten és elgondolható vagy remélhető alternatíva nélkül a jogban jogiként megtörténik.

A jogivá válással kapcsolatos dilemmák a legkülönbözőbb módokon aktualizálódhatnak — terrorisztikus helyzetektől bürokratikus manipulációkig. Előfordulhat például, hogy a megszálló katonai hatalom közegei által elkövetett rablást vagy nemi erőszakot papíron s az eseti gyakorlat szerint halálbüntetéssel torolják meg. Ám előfordulhat az is, hogy még inkább gyakran az eljárást indító személyes likvidálásával magát az eljárás kezdeményezést megelőzik. Előfordulhat, hogy egy törvénytelennek gondolt hatósági erőszakalkalmazás ellen a feljelentés nemcsak esélytelen, de olyan kockázat is kíséri, hogy ráadásul a feljelentőnek még esetleg az erőszakapparátus elleni szembeszegülés vádjával is szembe kell néznie. Azonban ne gondoljunk csupán a rendkívüli jogállapotokra! A konszolidált lét mezsgyéjéhez elérkezve azt kell látnunk, hogy az igazgatási rutincselekvés is bőven produkálhat valóságos alternatíva nélküli helyzeteket! Az államigazgatás önkényes hallgatása (a kiadói főigazgatóság másfél éves utóvédharcát a közelmúltban Magyarországon a beadványozók képtelennek bizonyultak megtörni) éppúgy kivédhetetlennek bizonyulhat, mint a hatóság tényleges eljárásának önkénye (az például, hogy alig néhány évvel ezelőtt Magyarországon az egyesületalapítást gyakorlatilag kívánván meggátolni, a beadványokkal kapcsolatos ügyintézésben egy bizalmas határozat útján az egyébként tanácsai hatáskörbe és illetékességbe tartozó döntést előkérdések feltételével valójában áttelepítették párt- és belügyi fórumokhoz). A diszkrecionárius jogkörnek tényleges tartalommal való kitöltését sem feltétlenül a felhívott jogszabályból tudjuk megismerni (például egy olyan igazgatásrendészeti gyakorlatban, ahol a kötelezés vagy korlátozás — például az útlevélkiadás megtagadásának — indokolása a gyakorlatban nem feltételez mást, mint csupán az általános klauzulaként feljogosító törvényhely — „közérdeket sért” — megisméltését); még kevésbé ott, ahol voltaképpen nem is jogkörrel, hanem ehelyett legfeljebb egy hierarchikus hatalmi pozíciónak jogilag fedezetlen és korlátozatlan egyoldalú kihasználásáról (mint például az ún. kormányzati sajtóirányításban tilalmi

listák felállítása vagy pártszervek által végzett kvázi-sajtóigazgatás eseteiben) beszélhetünk.

Fel kell tennünk a kérdést: valójában mi is zajlik itt — a jog nézőpontjából tekintve, a tényleges jogműködést lételméletileg jellemezve? Úgy vélem, az ilyen (s szerkezetében hasonló lefolyású más) esetekben a jog nemcsak egyszerűen csorbul, de egyfajta belső hasadással egyszersmind lényegét illető módosuláson megy keresztül. Pontosabb meghatározással azt kell mondanunk, hogy ilyenkor nem tesznek mást, mint a jog alkotása mögött meghúzódó politikumot a szóban forgó egyedi helyzetre vetítve konkretizáltan-aktualizáltan újratételezik, és ennek jegyében ezt a tételezést a korábban hivatalosan alkotott jogtól immár függetlenül (*praeter legem* vagy *contra legem*, tehát annak nyomában vagy azzal részben szembefordultan), ám változatlanul annak a nevében érvényesítik.

A lezajlott történetet társadalmi és politikai nézőpontból értékelve persze bárki megteheti, hogy egy ilyen eredményt is kívánatosnak, racionálisan indokoltnak és igazolhatónak lásson — a jog nézőpontjából azonban nem mondhatunk mást, mint hogy ez éppen az önkény, a káosz megtestesülése, és semmi más. Mivel saját rendező elvét is megtagadja s egy közvetlen és egyedi belátás kikényszerítésével helyettesíti, ez maga a jogeszmé tagadása. Már pedig ősi bölcsességből tudjuk, hogy a jogi önkény rosszabb, mintha tiszta önkény lenne. Ameddig a hatalomnak kiszolgáltatottak szemében a jog meg tud még őrizni bármiféle presztízst egyáltalán, a jog nevében véghezvitt önkény (éppen intézményi hátterének és ideologikus támaszai egyidejű és szükségszerű rombolásának az okából) a polgár részéről minden másnál kivédhetlenebb,¹¹ hiszen károkozása nem pusztán az elkövetett önkényben érhető tetten, hanem abban a rombolásban is, amit mind e közben óhatatlanul a jog presztízisében, társadalmi elfogadottságában, s nem utolsósorban közvetítőként történő igénybevételezésében visz végbe.¹²

Végeredménye felől nézve tehát a jog távolról sem egyszerűen valamiféle szabály, hanem egy rendnek (bármiféleképpen is értékelt) olyan állapota (már pedig végső soron egy legszélsőségesebb rendtelenségnek is megkonstruálható valamilyen elemi vonatkozása, mely már rendként értelmezhető), amely szabály(ok) gyakorlatából áll elő.

A LEWIS CARROLL által modell-értékűként leírt helyzetben, *Alice Csodaországban* is Alice s a többiek ugyan eleinte hihették, hogy a királynő krikettjátékában krikettet játszanak. A királynő parancsaiból és azok végrehajtásából azonban hamarosan rá kellett jönniük, hogy nem ezt, hanem ehelyett a királynő játékát játsszák. Már pedig ha értetlenség támadt is bennük vagy a szabály homályosnak tűnt — mindez jótányít sem változtathatott azon, hogy: játék volt ez is, szabályokat is mutatott, noha egyetlen szabályt lehetett csupán rekonstruálni benne, mint rögzítettet és előre láthatót — tudniillik azt, amelyik kimondta, hogy minden további szabály megállapítására a

¹¹ Vö. az állam- és jogrend mint „magától értetődőként elfogadott” és mint „pusztán hatalmi tényezőnek tekintett” különbségét in Lukács György *Történelem és osztálytudat 1920–1923* (Budapest: Magvető Könyvkiadó 1971), 559. o.

¹² Ld. pl. Kulcsár Kálmán „Politika és jogalkotás Kelet-Közép-Európában” *Magyar Tudomány* XXIII (1983) 2.

kiránynő jogosult.¹³ Elképzelhető tehát, hogy kinyilvánított vagy intézményesnek hitt szabályokat megtaposnak, ám a diszkréció mindenkori kiosztása (allokációja) rögvest intézményesíti helyükben az újakat. Ez az, amit *Alice Tükörországb*an immár maga is megtapasztalhatott:

„Ha én használok egy szót — mondta Dingi Dungi megrovó hangsúllyal —, akkor az azt jelenti, amit én akarok, sem többet, sem kevesebbet! — Az a kérdés — hitetlenkedett Alice —, vajon engedelmeskednek-e a szavak. — Az a kérdés — így Dingi Dungi —, ki az úr és kész.”¹⁴

Mit jelent tehát az, hogy egy törvény alkotmányellenes, egy rendelet törvényellenes, egy hatósági döntés normasértő? A jog belső logikájának formális rekonstrukciója az ilyen típusú kérdésre egyértelműen a normakonfliktus terminusaiban szokott felelni. Ennek megfelelően axiomatikus kiindulópontként fogadja el, hogy a konfliktusmentesség nem logikai elve vagy előfeltétele a rendszernek. Ezért bármiféle kívülről megállapított konfliktus a jogon belüli érvényességet csak és kizárólag annyiban érintheti, amennyiben a normák közötti ellentmondást tételes rendelkezésével maga a jog zárja ki. Vagyis bármiféle normaállapot konfliktus formáját csakis az ellentmondás elvi kizárása eredményeként ölti. Ellentmondás pedig csakis annyiban állhat fenn, amennyiben létéről konstitutive maga a jog tesz megállapítást.¹⁵

Ebből következően azt, hogy törvénytelenség állt elő vagy törvénysértés történt, jogi értelemben csakis a jog állapíthatja meg önmagáról — mint önmaga mozgásának egyik eleméről. Sőt, mi több, egy ilyen megállapítást a jogon belül maga a jog is csak akkor tehet, ha előbb eljárási lehetőséget intézményesített annak érdekében, hogy azt, amit törvénytelennek vagy törvénysértőnek minősít, egyúttal kiiktassa rendszeréből. Tehát törvénytelenség megállapítása kizárólag akkor, annyiban és azon célból foglalhat helyet, hogy ez a rendszeren belül újramegfontolási és öntisztítási folyamatot indítson el. Márpedig a jog minden mozgásához hasonlatosan egy ilyen folyamat eredménye kétesélyű: vagy megállapítják a törvénytelenséget s azt, amiről e megállapítás tétetett, a rendszerből kiiktatják, vagy pedig a törvénytelenség megállapítására irányuló kezdeményezés nem jár sikerrel, ezzel viszont hallgatólagosan óhatatlanul megerősítik a vitatott megoldás törvényességét, s véglegessé teszik a jogrendszerben a jog megoldásaként elfoglalt helyét.

Ám ilyen módon ez a logika a jogi hivatkozás szokásos ideológiáját („ami jogszerű, az jogon belüli”) megfordítja, s ehelyett immár ezt állítja: „ami jogon belüli, az jogszerű”. Ugyanakkor e kíméletlenül következetes logikának levonja a végső következményét is, hiszen nem állíthat immár mást, mint: csakis az lehet jogszerűtlen, ami ezáltal — *eo ipso* — egyszersmind a jogon kívülre kerül.

¹³ Annak kérdésére adott igenlő válaszként, hogy abban az esetben, ha Alekszander Szolzenyicin *Gulag-szigetcsoportjában* adott leírása történelmileg hitelesnek bizonyul, vajon változatlanul beszélhetünk-e a szovjet jogról mint jogról, idézi ezt Antony Allott *The Limits of Law* (London: Butterworths 1980), 255–256. o.

¹⁴ Lewis Carroll *Alice Tükörországb*an [Through the Looking Glass, 1872] ford. Révbíró Tamás (Budapest: Móra Könyvkiadó 1980), 61. o.

¹⁵ Vö. a 3. jegyzetben foglalt munkák, különösen Kelsen *Allgemeine Theorie der Normen* hrsg. Kurt Ringhofer und Robert Walter, 29. fej., 101. o.

Ezzel pedig éppen korábbi gondolatunkhoz érkeztünk vissza, s eszerint az válik döntővé, amit a jogerő procedurális intézményétől is támogatva megtámadatlanul és immár megtámadhatatlanul az utolsó szó gyanánt kimondtunk.

Mindent egybevetve tehát jogi nézőpontból bármely adott helyzetben az a jog, ami jogilag kikezdetlen a jogban. Társadalmi nézőpontból pedig nem más ez, mint amit a társadalom felett jogként anélkül gyakorolnak, hogy bármi kilátás lenne jogi jellegének a kétségbevonásához. A normatívnak a végső kiválasztójává itt ismét valami faktuális nyomakodik elő, hiszen végső soron ez az, ami a társadalomban jogként intézményesedik, s ez az, amihez a társadalom racionális kalkulációval kizárólag igazodhat mint egyedül előre láthatóhoz.

Ebből következően viszont függetlenül attól, hogy mennyire tragikus arculatot mutatott is fel történelmünk, ezt a törvénytelenység időszakának kizárólag jogon kívüli nézőpontból mondhatjuk — például egy szavaink természetes jelentésében változtatlanul bízó közvélemény vagy az utókor publicisztikai értékelése részéről.

Ha kortársként mondjuk ezt a törvénytelenység korának, úgy azt juttatjuk csak kifejezésre, hogy véleményünk szerint nem volt következetes, összefüggő, és főként nem volt ellentmondásmentes a jogi rendszer. Ezzel pedig nem teszünk mást, mint a jogiként ténylegesen érvényesített (s ennyiben fennálló) megoldásokkal szemben egy eltérő tartalmat hordozó jogi intézményesedésért érvelünk, miközben megalapozásként ugyanarra a felhívott normaszövegre (valójában viszont annak eltérő értelmezéseire) hivatkozunk.

Azon viszont, hogy a mindannyiunk által megélt jog, az uralkodó törvény történetesen emberellenes, társadalmat megnyomorító vagy esetenként gyilkos volt, továbbá, hogy ütközött mindazzal, amit a kortárs társadalom jogérzéke (vagy akár az utókor felfogása) a mögötte álló s jogként tételezett szabályok természetes jelentésének vélt, a törvénytelenység semmiféle utólagos megállapítása, társadalmi, politikai vagy jogi rehabilitálás nem segít.

Azon tehát, amit a kortárs akkor és ott jogként élt meg, nem tud változtatni. A jog ilyenkor már csupán *ex tunc* intézményesíthet jogváltozást — tehát kizárólag utólag, bármennyire visszamenőleges hatállyal is, és a befejezett tényeknek nem kortársi megélését, hanem kizárólag utókorunkból adható minősítését érintve.

2. Törvénytagadás vagy különrend?

Vajon mi történik ilyen helyzetekben, amiket természetes jogérzéssel, a szavak természetes értelmébe vetett hittel törvénytelenységnek gondolunk? Vajon kiiktatódik a jog birodalmából az, amit ugyan jognak nyilvánítottak mások, de amiről magunk úgy véljük, hogy jogként meg nem élhetjük? Vagy esetleg a jogrendszer, esetleg maga a jogrend az, ami ilyenkor belülről meghasad, következésképpen osztottá, sőt ezáltal pluralizálttá válik?

Az ilyen helyzeteket az irodalom többnyire úgy jellemzi, mint a jogrenden belüli tagadás, az antinómia eseteit.¹⁶ Ez a leírás nyilvánvalóan azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a jog dogmatikailag tisztázott alapokra épül, a jogon belül minden kijelentés logikailag egyértelműen nyert kifejezést, s a normakijelentések közötti kapcsolatok is egyértelműek. Maga az a körülmény, hogy egy ilyen előfeltevés igényéről egyáltalán beszélhetünk, előfeltételezi egyfelől azt, hogy minden egyes összetevőt egyenműsítően formalizált módon fejeztek ki, másfelől pedig azt, hogy a jelentés problematikája is megoldást nyert, beleértve a jelentésadás aktusa konstitutív jellegének, valamint a jelentésadás folyamatában összegződő értelmezések összeegyeztethetőségének és össze nem egyeztethetőségének a kérdését is. A tagadás mint pusztán logikai forma statikus. Ezzel szemben az antinómia dinamikus fogalom, mert mozgást sejtet (megjegyzendő: anélkül, hogy egyidejűleg maga is feltételezne a tagadás logikai formájához hasonló dogmatikai-rendszerező egyenműsítést). Nem más tehát az antinómia, mint valamiféle kölcsönviszony — nagyban-egészében összemérhető erők, oldalak között.

Mindezzel szemben a mindennapi gyakorlati helyzetek egyik legfőbb vonása az, hogy tisztázatlanok, meghatározottságuk eseti jellegű, s ezért előreláthatóságuk is korlátozott, sőt pusztán formális kifejezésük is számottevő nehézségekbe ütközik. Mind e közben még az is mindvégig tisztázatlan marad, hogy miként alakul az eredeti tételezés sorsa és voltaképpen melyek is azok az oldalak, amiket antinomikusokként egyáltalán megjelölhetünk. Ezért ezt a belső hasadást leghelyesebb talán partikularizálódásként vagy fragmentálódásként felfogunk, melynek során egy eredetileg egységes eszmei tételezést gyakorlatunkban két vagy több különrendbe törtünk.

E folyamatban egyetlen mozzanatban lehetünk biztosak, ez pedig nem más, mint hogy a jogtól az egyetemes érvényesülést gyakorlatilag megtagadtuk. Mindannak a kérdése viszont, hogy a jog ilyen rendje (alanyok vagy helyzetek függvényében) milyen különrendekbe fog betörni, már csak önkényünk — jogi szempontból véletlenszerű — gyakorlatában alakul ki. Már pedig ez kettős bizonytalanító hatással jár: a jogot egyfelől nem láthatjuk előre annak tekintetében, hogy mit is nyilvánítanak végül majd jogivá, másfelől pedig többnyire azt is csak utólag írhatjuk le, hogy jogként megélésre végső soron mi adatik meg nekünk.

Akkor, amikor jogi partikularizmusról vagy fragmentációról egyáltalán szólnunk, történelmi műveltségünk — korántsem véletlenül — a feudális társadalmi-jogi be rendezkedés különrendjeinek az emlékét juttatja eszünkbe. A korlátozatlan önkény mai megtestesüléseit azonban újrafeudalizálásnak (re-feudalizációnak) éppen a jog nézőpontjából nem nevezhetjük. Hiszen gondoljunk csak a kínai vagy az azték jogra, avagy az európai középkorban ismert szabályozási módokra: ezek eleve státus szerint szabták a jogot. Ám bármit, amit a társadalomnak a jog nevében nyújtottak, a jog és jogeszmény rombolása nélkül, a jogként kinyilvánítás és a jogként megélés között önkényes szakadékat nem támasztva, minden ízében jogszerű eszközökkel építették joggá. Éppen ezért az általuk elért eredményt nyíltan is vállalhatták.

¹⁶ Vö. Charles E. Alchourrón and Eugenio Bulygin *Normative Systems* (Wien & New York: Springer 1971), 123. és köv. o.; *Les antinomies en droit* publ. Ch. Perelman *Dialectica* (1964) 18, Nos 69/72, illetve (Bruxelles: Bruylant 1965), 1–4. o.

Hadd idézzük fel itt akár a múlt század végének eseményét, mikor is a német polgári törvénykönyv szerkesztői a német polgári jog első egységes kodifikálásakor magában a törvénykönyvben — szerkezetileg egy ahhoz kapcsolt ún. novellaként csatolva — adták a birodalmi császár és a császári család magánjogi jogviszonyaira alkalmazandó külön szabályozást.

Egy olyan önkény, amely a nap politikai megfontolásait próbálja jogként kikényszeríteni, az előbbiek tükrében már a feudalizmus eszményeivel és intézményi berendezkedésével szembesítve is atavisztikusnak minősül. Egyébként is: a politika és a jog kényes viszonya (s ebből adódóan a politikum szférájában állandóan incselkedő kísértés, hogy rövid úton próbálja meg érvényesíteni az érdekeit) roppant erőteljes hangsúllyal veti fel a jogiként berendezkedő hatalom felelősségét. A felelősségét az iránt, hogy a mindenkori fennálló helyzetben fogant megfontolásaiból, a közvetlen hatalmi beavatkozás lehetőségéből ne váljék rögvest törvény, továbbá, hogy fellebbvitel intézményesítése útján a tisztázó újramegfontolás számára eljárást biztosítson. Hiszen amikor a jövőben egyszer valóban konszolidálni fogja elért vívmányait, immár bármennyire is szegycsügg majd múltját (vagy megélt jelenét), egyszerűen nem ránthatja meg vállát, s nem határolhatja el magát tegnapi önmagától azzal a felkiáltással, hogy a múltban minden értéket megtaposott ugyan, de máttól tegnapi önmagát hirtelen elhatározással a törvénytelenység korának fogja majd nevezni — mert az, amit most keneteljes szavaival szívesen kihajítana esetleg a jog hajójából, a múlt megelékekor még maga volt a törvény. A múltért viselendő felelőssége ezért egyúttal megszabja felelősségét a jelenért és a jövőért: ne tegyen a jog nevében mást, mint amit valóban vállalhat e jog.

II. A JOGI KÖZVETÍTÉS KÓRTANA

Milyen eszme, gondolatvilág állhatott a különféle jogsértések mögött? Elsősorban is nyilvánvalóan — feltételezhetjük — egy olyan jogfelfogás, amit a végsőig lecsupaszítottak, egy szolgáló eszköz szerepébe kényszerítettek, társadalmi tartalmából kiüresítettek, majd addig egyszerűsítettek, amíg csak sterilé nem lett.

Ám ha saját honi tájaink és problémáink felé immár történelmileg és földrajzilag közeledünk, egyúttal többet s mást is kell látnunk. Észre kell vennünk — anélkül persze, hogy itt és most egy nagyrészt még elvégzetlen politikaelméleti, szociológiai és történeti megalapozásba akár csak jelzésszerűen belemehetnénk — a MARXIZMUST, mely a történeti és a logikai elvének a klasszikus egységéből mindennapi gyakorlatban eljutott oda, hogy még az elmúlt történelmet is a jövőről alkotott víziója alá rendelje. Azaz: voluntarista módon, aznapi szükségletei szerint álmodja meg újra és újra a múltját, aminek eredményeként már az elemzés logikai elve is eleve s kizárólag egy valódi múltjától és jövőjétől immár egyaránt kiüresített közegben érvényesülhetett.

Ahhoz persze, hogy valami eszmei háttérként egy gondolat megfogalmazásának az eszköze (vagy éppen ösztönzője) gyanánt szolgálhasson, nem szükséges, hogy egyúttal valamilyen elmélet nevében *expressis verbis* megfogalmazott tételek rendszere-

ként is azonosíthatjuk. Elégséges, ha mindezt megélt gyakorlatunknak az összegzőseként leírhatjuk.

Módszertanilag hasonló helyzet, hogy SZTÁLIN vagy VISINSZKIJ esetében is mindenekelőtt verbalizmusuk, azaz teoretikus színben bemutatott szövegeiknek a mindenkori politikai és taktikai felhasználása indokolta azt az érdekes módszerbeli problémát, hogy ti. az egész MARXIZMUS hamissága, pusztító hatása főként nem egyes kiragadható tételeiben vagy elemi kifejeződéseiben érhető tetten, hanem mindezeknek az összrendelésében, a MARXIZMUSNAK mondott nézetek elméletének és gyakorlatának össz-egész rendszerében, alkalmazásában és gyakorlati működtetésében.

Nos, anélkül, hogy bárki is feljogosít(hat)ott volna bennünket bármiféle eleve történelmietlen (s ezért nyilvánvalóan jogosulatlan) bűnbakkeresésre, úgy vélem, hogy — egyfajta csupán gondolatilag végigvihető redukció síkján — a jogot illető minden későbbi leegyszerűsítés visszavezethető egy (saját összefüggéseiben egyébként megalapozott, jól megfogalmazott, s ezért is különösképpen nagyhatású) politikai pamflet, a *Kommunista Kiáltvány* (önmagában szintén megalapozott, jól megfogalmazott) szóhasználatára: „jogotok csupán osztályotok törvényre emelt akarata”. Ismételjük hát emlékeztetőül: a századelő Európájában a baloldal szószólóinak még mindig a jog mint olyan szentsége ellen kellett ágálniok, ezt kellett porba dönteniök, hogy céljukhoz, a fennállónak a megsemmisítéséhez egyengessék az utat. A hatalom birtokában azonban a MARXIZMUSBÓL (az idézett fordulat környezetéről s elméleti mondanivalójáról egyaránt elfeledkezve¹⁷) csupán annyi tanulságot hagytak meg, hogy a jog nem más, mint az állam parancsa, tehát uralkodó osztályuknak az őket képviselő elit által kifejezett akarata. Nem a társadalmi integráció kifejeződése hát, mint a szociológiában; nem a társadalmi szerveződés alapformája, mint ahogyan az *ubi societas, ibi ius* formulájának teoretikus megalapozása sugallja az antropológiában; de nem is a társadalmi együttműködést biztosító közvetítő közeg, mint LUKÁCSNÁL¹⁸ — hanem pusztán és kizárólag egy állami hatalompolitika egyoldalú eszköze. Közlekedő edény, amiben pusztán egyirányú s véletlenszerű a mozgás: fölről tart lefelé; és éppen úgy, ahogyan. Közeg tehát, aminek a mozgatóját akár *ad absurdum* lehetséges szűkíteniünk, hiszen az uralkodó osztály nevében annak élcsapata, az élcsapat nevében pedig a hivatal szerinti képviselője jár el, akinek vagy amelynek valójában módjában áll az egész osztályt akár egy egész történelmi időszakon keresztül végig egy személyben megtestesíthetni.

¹⁷ „Eszméitek maguk is a polgári termelési és tulajdonviszonyok termékei, amiként jogotok csupán osztályotok törvényre emelt akarata, olyan akarat, amelynek tartalma adva van osztályotok életfeltételeiben.” Karl Marx és Friedrich Engels „A Kommunista Párt kiáltványa” [1848] in Marx és Engels *Válogatott Művei* I, 31. o. A teoretikus leegyszerűsítések jelzésére pedig ld. a szerzőtől *A jog helye...*, 156–161. o.

¹⁸ A nyelv, a jog stb. e nézőpontból nem más, mint a társadalmi összkomplexus mint komplexusokból álló komplexus egyes összetevői között közvetítő részkomplexus (vö. a szerzőtől *A jog helye...*, VI. fejt. 1. pont, különösen 175–180. o.), a „társadalmi aktivitások jogi szabályozása” ugyanakkor a legelemibb munkamegosztásnak (például „a hajók és a vadászok a vadászásban”) is előfeltétele. Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* II (Budapest: Magvető Könyvkiadó 1976), 208. o.

1. Eszközzé alacsonyodás

Az ideológia és a modernizációs kényszer által vezérelt társadalmi mozgásokban többnyire egyidejűleg két hatás érvényesül. Egyfelől található bennük — bármennyire teherképes legyen is ez a szóbanforgó társadalmaknak — valamiféle mélységes bizalmatlanság minden spontán társadalmi mozgással szemben. Mintha állandó késztetés élné bennük, mely minduntalan ezt sugallná: a változásokat csakis mesterségesen, felülről lefelé, hierarchikusan szétsugározatva, jogi rendelkezés útján, az államhatalom kényszerítő erejének akár erőszakolt igénybevételével intézményesítsék. Másfelől adott bennük annak a társadalomfejlődésből ismert kemény ténye is, amely hosszú távon minden jogreformot, ami nem egy már bekövetkezett (kivívott) társadalmi reformot szentesítene vagy támogatna a kívánatos alternatív utak és eljárások keretszabásával, hanem maga kívánna — jogként proklamálása pusztá tényével — társadalmi reformot előidézni, kivet magából.

A modernizációval vívódó jog általános dilemmája ez. Különösen akut formában (és mindeddig adekvát módon meg nem válaszoltan) mindenekelőtt Közép- és Kelet-Európa széles térségeiben, így számunkra kiváltképp ismerősen Magyarországon jelentkezik. Arra gondolunk, hogy a fejlődés megkésetttségének a tudata s az előrelépés lehetőségeinek a kényszerpályákra tereltsége az elmúlt két évszázad során sajátos társadalmi-gondolkodási és technikai-eljárási hagyományt alakított ki e térségben. Kizárólagossá, egyértelművé, magától értetődővé vált az a gondolat, hogy a társadalmi változások kezdeményezésében és végigvitelében túlzott mértékben hagyatkozzanak a jogra, és bármely feltételek között is biztosítsák, hogy a jogot kizárólag az állam, annak központi ágense uralja. A szocializmustól ránkmaradt hagyományként erre épült a voluntarizmus öröksége, mely a forradalmiság köntösében a kezdetektől mindmáig voltaképpen saját előítéleteit és szociális utópiáit érvényesítette.

Végeredményben ebből adódott a térség országai számára az, hogy a rájuk erőszakolt szocialisztikus kísérletben (1) minden gyakorlati lépést egy normatív kezelt s axiomatikus-deduktív rendszertani háttérként hasznosított történelemfilozófiából próbáljanak „levezetni” — pontosan e magasabbrendűnek tekintett történelemfilozófiai távlat jegyében —; ((1)) minden pragmatikus megfontolást, gyakorlati visszacsatolást kiiktassanak a jogból; doktriner alapszemléletük keretként pedig (3) a jogot — formailag — maradéktalanul államiasítsák és pusztán parancsként kezdjék el működtetni, miközben (4) a hatalomgyakorlók számára kizárólag az az érdekes, hogy saját akarataikat állami akaratként megjelenítve juttassák érvényre, melynek során persze kimódolták azt is, hogy ezt az állami akarattá tételt az uralkodó osztály nevében, élcsapata képviselőjében, a mindenkori vezérrel (pártfőtitkárral) is elvégeztethesse.

Ám ha szélsőségesen instrumentalizáljuk a jogot, hosszú távon ez nem maradhat büntetlen. A jog tartalmának tetszőlegessé tétele a kudarcát önmagában hordozza — abban, hogy a jog társadalmilag is tetszőlegessé válik. Ha a hajdan még körültekintést feltételező reformszándék önkényes, iparszerűen végzett változtatásiparrá torzul, úgy ez legfeljebb egy önmagát folytonosan újratermelő inflációs spirált fog majd beindíthatni, és ennek eredményeként a már eddig is kényszerpályáktól korlátolt mozgástér csak tovább fog szűkülni. Hiszen a nem szervesülő beavatkozások diszfunkcionális

hatásai szükségképpen egymásra halmozódnak, az így felgyülemelő problémák egyre kezelhetetlenebbekké válnak, és mindez rövid időn belül olyan megoldásokra kényszerít, amelyekben a voltaképpen társadalmi szintű reformot egyre kizárólagosabban (s persze növekvő hatástalanságtól és hitelvesztéstől kísértén) reform-retorikájú szövegek pusztá kibocsátása fogja helyettesíteni. Mindennek az eredménye persze aligha lehet más, mint biztos bukás: az eszköznek, de az eszközt mozgató eszménynek is a visszavonhatatlan devalválódása.

2. Egyarcúvá, egyirányúvá formálódás

Az instrumentalizálás kártétele mindenekelőtt a jog egyarcúvá és egyirányúvá válásában jelentkezik. Abban, hogy növekvő mértékben a hatalom egyre inkább csak a jog uralásának a hatalompolitikai jelentőségét fogja érzékelni. Azt, hogy miként érvényesítheti mindenkori önkényét a jog uralása által, vagyis miként alacsonyíthatja le a jogot tetszőlegesen, belátása szerint szabadon formálható és működtetésében manipulálható eszközzé. A jogi közvetítés eszméje nemigen fejlődik ki még benne. Nincs tehát benne olyan belátás, hogy a jog nem egyszerűen a mindenkori fensőbbség akaratának cicomája, hanem kötelekek meghatározója, mely mihelyst létrejött, már egyformán köt minden résztvevőt, mindegyiküket a jog közös társadalmi vállalkozásának a formálójává és részesévé avatva. Még kevésbé alakul ki benne a készség, hogy engedje a jogot érvényesülni (vagy önmaga ellen érvényesíttetni) olyankor is, amikor ez politikaív kikiáltott érdekeket sértene vagy állami (esetleg csupán államiba burkolt) presztízst korlátozna.

Úgy tetszik, hogy tájainkon már alig maradt valami, amit kellő okkal jognak nevezhetnénk.

Hiszen az is, amit annak mondanak, csupán következtelen s egyoldalú utalások formájában érhető tetten. Kizárólag abban, amit történetesen éppen azok akarnak s ami azoknak jó, akik a hatalom birtokában a jogot is csinálják; de az már nem, ami másoknak (netán a hatalom gyakorlóinak ellenére) lenne jó.

Ezzel egyidejűleg persze tudatában kell lennünk annak, hogy a jog ilyen gyengesége a politika hasonló gyengeségének a következménye; kezdetlegessége tehát a politika kezdetlegességét is tükrözi. Másként kifejezve, közvetlen napi céljai érdekében a politika is csak azért gyűrheti maga alá a jogot, mert szélsőséges hatalomkoncentrációjával a politika sem működik politikaként. Már pedig az, ami ki nem fejlődhet, értelemszerűen csökkent marad. Az ilyen politikára egyébként sem a politikában egyébként ismert eszközök és módszerek kifejlesztése (meggyőzéssel élés, a társadalmi mozgásokban történő állandó manőverezés) a jellemző, hanem az egyoldalú és fellebbezhetetlen akaratnyilvánítás, majd ennek minden áron s eszközzel kioroszakolt végrehajtása — olykor a jog köntösében (ha úgy is jó), olykor más (értsd: bármilyen!) formában (amivel a hatalmat gyakorló a célját egyáltalán kikényszerítheti).

Miről is van szó fogalmilag akkor, amikor a jog nevében véghezviendő társadalmi vállalkozásról beszélünk?

Lételméleti megközelítésben a társadalmi közvetítés funkciójának a betöltéséről. Arról, hogy társadalmi létünkben egy bizonyos civilizációs szintet elérvén, a jognak a

rendezett kölcsönhatás közegeként kell működnie. Olyan szűrőként, amely adott mederbe tereli a társadalomban zajló mozgásokat. Szűrőként tehát beépül a társadalmi összmozgásba, s valóságos társadalmi intézménnyé válva valóban a teljes címzett kör számára közvetít, szab keretet és állít mértéket. Ezzel pedig biztosítja a különféle társadalmi (al)rendszerek együttműködését — olyan módon, hogy ezzel önmaga autonómiájának és különleműségének a megőrzését is egyidejűleg biztosítja; vagyis a működésben a zártságot és a működtetés iránt a nyitottságot egyszerre érvényesíti.¹⁹

A közvetítésnek ilyen módon legalább két egyaránt *sine qua non* fogalmi összetevője van: (a) kölcsönhatást biztosít, mely (b) rendezett. Ami az első jegyet illeti, kölcsönhatást biztosító mivolta feltételezi, hogy legalább két olyan pólus (társadalmi csoport, címzett kör, erőter) legyen a jog vállalkozásában érintett, amely pólusok a jogi rendszeren belüli mozgás (s ezáltal a jogi rendszer által történő hatásgyakorlás) esélyei szempontjából egyenlőek (vagyis egymással akár behelyettesíthetőek). Ilyen módon a kölcsönhatás feltételezése kizárja, hogy egyarcú és egyetlen irányban működő szűrőre gondolhassunk csupán; kizárja tehát, hogy bárki kiállhasson azzal, hogy kapcsolatba került ugyan e szűrővel, és mégis megteheti, hogy nem tekinti magát általa kötelezettnek vagy nem teszi lehetővé e kötelezésnek történő elégtétel ellenőrzését (vagy kikényszerítését). Ami pedig a második jegyet illeti, a rendezettség a jog normatív zártságára utal. E zártság kölcsönöz értelmet annak, hogy a jog sajátos rendszerként megnyilvánuló létéről egyáltalán beszélhessünk; ez biztosítja, hogy a rendszer a zártságát tételező tételezések szerint működjék. Kizárja tehát egyebek között azt, hogy ez a működés — például — kizárólag diszkréciógyakorlásból álljon. Ilyenkor ugyanis legfeljebb csupán az rendezett, hogy a diszkréciógyakorlást alanyilag, a diszkréció gyakorlójának kijelölésével allokálták; az összes tartalmi kérdés azonban rendezetlen; példának okáért: annak a tényét is kimondatlan homályban hagyták, hogy az, amit egyáltalán allokáltak, nem a tételezés szerinti működtetés, hanem annak bármiféle eseti különrenddel történő — tehát diszkrécionárius — helyettesítése.

A rendezettség hiányából adódik, hogy egy ilyen jog nemcsak közvetíteni nem tud, de valóban az átvitel (transzmisszió) szerepét sem töltheti be. Hiszen bármennyire egyoldalú legyen vagy bármennyire egyirányú mozgásra is késztesen, a transzmisszióknak is rendelkeznie kell határozott szabályszerűséggel. Az ilyen jog legfeljebb egy pusztá erő birtokában tetszőlegesen forgatható bunkóra (amit az angol így nevez: *might* — aminek 'hatalom'-ként fordítható jelentésváltozatáról itt meg kell feledkeznünk, mert nyelvünkben ehhez — a *potestasra* emlékeztetően — legitimációs felhangok járulnak) emlékeztet. Mert ugyanúgy, ahogyan ökölvívásnak sem nevezhetjük azt a játékot, amelynél a másik félnek kesztyűje sincs és vissza sem üthet, jognak sem nevezhetjük az olyan bunkót, amely nem férhető hozzá bárki számára egyenlőképpen, azonos szabályok és esélyek szerint.

Összefoglalva tehát: annak a létét jogi rendszer fennállásának mondani, ami nem közvetít valamiféle rendezett kölcsönhatás értelmében, egyenesen visszaélés a nyelvvel és a joggal. Hiszen az ilyesminek haszna sem lehet másként, mint legfeljebb rövid távon, célzottan, és kizárólag egyetlen politikai taktika terminusaiban értelmezhetően.

¹⁹ Vö. Niklas Luhmann *The Autopoiesis of Social Systems* (Florence: European University Institute 1985) 34 o. [Colloquium Papers 81].

Ezért a hosszú távon könyörtelenül (bár nem célzottan, objektíve mégis szükségszerűen) bekövetkező hatása aligha lehet más, mint a jog rendszerként különállásának, másnemiségének, méltóságának, presztízsének — azaz a társadalmi szervezés elsőrangú eszközeként történő kezelhetőségének — a lejáratása.

Talán azt kell feltételeznünk, hogy a kommunista mozgalmárok nem vették észre: forradalomnak nevezett puccsuk sikerrel járt, ők vették át a hatalmat, és immár az általuk tételezett szocialista jog az, amit ők maguk a mindennapok könyörtelenül célratörő gyakorlatával rombolnak? Vajon oly kevés a kommunárok önbizalma, hogy még saját standardizáló normatíváikban sem bíznak, esetleg éppen ezért még a normák írásbafoglalását is csupán átmeneti taktikai engedménynek szánják a külvilág felé? Hiszen tudhatják maguk is: saját jogukat teszik semmissé, ha már saját lépéseiket sem hajlandók a jogon átszűrni; ha csak annyiban alkalmazzák, amennyiben időleges érdekeikkel és megfontolásaikkal ez éppen egybeesik; egyébként pedig akár naponta kinyilatkoztatják az éppen aznapra érvényes külön „jogpolitikát”, melynek értelmezése és gyakorlati alkalmazása során felfüggesztik vagy egyenesen megerősokolják az elvileg kinyilvánított normatívát — azt, amit saját ténykedésükkel szembesítve ugyanakkor sohasem engednek felhívni vagy működésbe lépni. Gondoljuk csak meg: egy irodalmi színpad, pusztá *façade* szerepében aligha lehet több úri cicománál, egy ördögi színpompás üres kellékénél az a jog, amelynek körében az úri hatalmasok ugyan a legalitás tógájába burkolják cselekvéseiket — mindez azonban a többség keserű tapasztalata szerint éppen az *alegális* vagy egyenesen az *illegális* szférájába tartozik!

Legalitás? Mintha éppen túlteljesítették volna a forradalmasító bolsevik programot, „a formák — mint motívumok — iránti teljes közömbösség” kialakítását.²⁰ A változott körülmények ellenére aligha más bukkan itt elő, mint a *Legalitás és illegitás* (1920) LUKÁCSI dilemmája és prognózisa. Mintha saját belső bizonytalanságuk és bizalmatlanságuk eleve arra predesztinálná az elvtársakat, hogy a két kezük erejével felépített intézményekhez is a régi, „forradalmi” módon — tehát mintegy kívülről, a formák iránt megnyilatkozó teljes gyakorlati közömbösséggel viszonyuljanak. Hiszen ebben a térségben még mindig jólfésültnek hatnak azok a politikai konvenciók, amelyek az elkötelezettség jelét látják abban, ha a maga posztján mindenki minden elérhető eszközzel — a jog nézőpontjából tehát véletlenszerűen, éppen a jognak szentelendő különös figyelem nélkül — harcolja ki azt, amit éppen a szocializmus érdekének vél (vagy ami olykor csak mezítelenül személyes magánérdek, de mégis, a szocializmus ügyére hivatkozva, tehát nyilvánosság és ellenőrzés hiányában — ám a hatalom birtokában — már skrupulusok nélkül érvényesíthető). Hiszen ha közöttünk minden

²⁰ Lukács György *Történelem és osztálytudat*, 565. o. „Ha kialakul a joggal és állammal szembeni teljes, kommunista elfogulatlanság, akkor a törvénynek és kiszámítható következményeinek nincs több (de nincs is kevesebb) jelentőségük, mint a környezet bármely olyan tényének, amellyel egy cselekvés kivitelezhetőségének megítélése során számolni kell; a törvény megsértésére tehát nem esik nagyobb hangsúly, mint például arra, mikor egy fontos utazás alkalmával az ember a vonatcsatlakozás elérésének esélyeit méri fel. Ha nem ez a helyzet, ha a törvény megsértése pátozzal teli felhangot kap, akkor ez annak a jele, hogy — ha fordított előjellel is —, de a jog megtartotta érvényességét, hogy még mindig képes belülről befolyásolni a cselekedeteket, hogy tehát még mindig nem következett be az igazi, belső emancipáció.” *Uo.*, 563–564. o.

elvtárs forradalmár, ha megbízatását mindenki csakis az eljövendő kommunizmus építésében történő mozgalmi részvételének a legitimációjából meríti, úgy nem csodálkozhatunk, ha az igazságügyben csakúgy, mint az országgyűlési, kormányzati és igazgatási működésben a sajátosan jogi és jogászai értékek érvényre juttatásának mégoly szerény kísérleteit is többnyire csak mint bakafántoskodó „jogászkodást” fogják kezelni — vagyis homályos célok gyanús eszközeként, a bizalmatlanság megnyilvánulásaként, megvetést érdemlő kívülállásként, vagy egyenesen ellenséges bíráltként (amint mindezt egészen a közelmúltunkig mindannyian saját bőrünkön is megtapasztalhattuk).

Alapvető dilemmáikat illetően az ilyen és hasonló tendenciák minden radikális mozgásban jelen vannak,²¹ s az ideologikus és/vagy modernizációs vezérlésű társadalmi folyamatokban tudatosított „szükségállapot” átélésének a tragikusan valóságos kényszerpályákba történő átfordulása is mindenütt kísért.

Az egyes konkrét példák nemzetenként nyilvánvalóan a helyi földrajzi és történelmi feltételektől függően többszínűket, kiegészítő meghatározásokat mutathatnak fel. Amikor például hazánkban — igaz, veszett háború után, a győztes szövetségesek nevében egy olyan hadseregtől megszállottan, amely egyszersmind a szocializmus SZTÁLINI modelljét hozta magával ránk — egy fél évszázaddal ezelőtt a hatalmi elsőbbségért, majd a hatalom kizárólagos birtoklásáért küzdelem indult, melynek során a kommunisták a rendőrség, a belügy s a hadügy kulcspozícióinak megszerzésével a közszolgálatot s a szabályoktól kötött közigazgatás egész eszméjét a bürokratikus apparátus közvetlen politikai felhasználásával helyettesítették; a saját pártkasszáik feltöltésének reményében kiszemelt olajügyek (és így tovább, és így tovább) ipari, kereskedelmi és pénzügyi irányítása során mindenfajta visszaélést, a nemzeti vagyon elherdálásával felérő pazarló gazdálkodást rövidlátóan eltűrték; a maguk által kiírt választások „megtámogatására” az állami nyomdát a választási csalással egyenértékű titkos manipulációkra család módon igénybe vették — tehát mindazt, aminek pedig önmagában semlegesnek kellene lennie (mert a mindenki számára közös jognak van alárendelve), valamint a jog végrehajtására és gyakorlatba ültetésére hivatott közigazgatást is (egyoldalúan, a csalás, becsapás, hazugság, megfélemlítés és terrorizálás legválogatosabb eszközeit véve igénybe) a napi politika közvetlen szolgálatára kirendelték —; még a főként közszolgálati ügyekben ítélező közigazgatási bíróságot is (mely alkotmánybíróság hiányában a II. világháború alatt is egyetlen közjogi bírói fórumként szolgált) feloszlatták, mert (mint *Jogtudományi Közlöny*ünk szégyentelen felháborodásából a közelmúltban megtudhattuk) — úgymond — nem vette észre önmagát, és a jogra hivatkozott akkor is, amikor pedig már egészen másról (s bizonyosan fontosabbról) volt szó; a politikai és a jogi kultúráért (azaz: a játékszabályok

²¹ A Magyar Tanácsköztársaságban például a „forradalmi törvényesség” jogi korlátozatlansága már a 133 nap alatt kiegészült a jogi rendezettség akarásával s kodifikációs alapjainak lerakásával (ld. pl. Sarlós Béla *A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969)), ezzel szemben például Kínában a jogi konszolidációért folytatott küzdelem egyszersmind a voltaképpen hagyomány (a morális döntésre vezérlő rögzítetlen *li*) és a nyugati modernizációs minta (a szovjet oktrojálásra elfogadott, rögzítettségében a represszív császári törvényekre emlékeztető *fa*) küzdelmeként zajlott le (ld. pl. a szerzőtől „A szocialista kodifikáció kiteljesedése” *Jogtudományi Közlöny* XXX (1975) 1. 15. és köv. o.)

intézményesítéséért) folytatott küzdelemben BIBÓ ISTVÁNT a mindenkori feletti győzelem történelemfilozófiáiként felmagasztosított ügye magaslatából LUKÁCS GYÖRGY még letorkollja, és ezzel a mindenkori efemer napi „ügyek” számára arat győzelmet bármiféle erkölcsi vagy társadalmi megfontolással szemben: nos, úgy tetszik, a jog sorsát mindez egy egész történelmi korszakon átívelően (s nem pusztán egy-egy kiemelt napra érvényesen) — amiként LUKÁCS az élete végén mondhatta volna: megfordíthatatlanul, azaz a társadalmi folyamatokba történő visszavonhatatlan beépülés (tehát: hatásgyakorlás) értelmében²² — „elrendezte”.

Lehet-e hát politikai funkció betöltésének a célja az, hogy valamilyen egyébként egynemű (homogén) közeget leromboljanak? Kiváltképpen akkor, ha mindez a pusztítás azzal a kockázattal jár, hogy civilizált jogunk az ökoljogba, a brutális erőszak nyerseségébe, vagyis a mindennapok szabályozatlan esetlenségébe, megkülönböztetetlen különműködésébe (heterogeneitásába) zuhan vissza? Úgy vélem, kétségeink lehetnek bár, de mindezek ellenére a válaszuk mégis egyértelműen igenlő. Lehet, ámde csupán bizonyos feltétellel, nevezetesen akkor, ha egy ilyen áttörés szüksége a jogfolytonosság (kontinuitás) megtörését indokolja — azonban még ez esetben is csupán annyiban, amennyiben a rombolás bevégzése után önmön kontinuitását rögvest megalapozza. Hiszen ha nem tenné ezt, saját jövőjét rúgná ki önmaga alól.

3. Tartalmi kiüresedés

Az instrumentalizálás ugyanakkor a jog tartalmi kiüresítésében is megjelenik. Abban, hogy mindennemű hagyományt, múltból következőt, megélt tapasztalatra történő építkezést és az egymást váltó generációk előrehaladását kísérő folyamatosságot elvetve a jog az éppen fennállónak, a mindenkori hatalmasság pillanatnyi elhatárolásának a csupasz kifejezőjévé válik. Kies tájainkon a hatalmi önkény már oly régóta jelen van, hogy már-már közmegegyezésünk is hajlani látszik arra, hogy a jogot egyszerűen az államhatalom birtokában tetszőlegesen alkalmazható és alakítható eszköznek tekintse. Mintha jogászságunk éppen megfeledezett volna arról, hogy tollvonással szövegeket lehet csak proklamálni vagy hierarchikus szervezeteket működtetni — ám a „mert nekem így tetszik!” gesztusával nem lehetséges sem társadalmat szervesülően formálni, sem a jogi közvetítésben megbúvó viszonylagos autonómiából s méltóságból fakadó többletelőnyöket (a jogrend voltaképpeni értelmét és civilizációs értékét) érvényesüléshez juttatni.

Következtetésünk tehát csakis ez lehet: minden kétségünk és fenntartásunk ellenére társadalmilag mégis létezik egy olyan tartalom és felhasználási mód, amely a *hic et nunc* optimumot jelenti a mindenkori jog számára. Persze nem valamiféle egyszerű meghatározhatóság értelmében — tehát távolról sem úgy, hogy könnyedén levezethetnénk. Hanem inkább a célszerű beavatkozás értelmében. Hiszen utólag, kellően hosszú távról s átfogó összefüggésekben szemlélve nagyjából mindenkor egyértelmű-

²² Pl. Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* III, 172. és 359. o. Az irreverzibilitást a múltbeli tények társadalmi emlékezetben való megőrzésére vetítve pedig ld. II, 189–190. o.

en bizonyíthatjuk, hogy adott beavatkozás tekintetében mikor, mennyiben alakultak ki optimális arányok a funkcionális hatás és az esetleges diszfunkcionális következmény között. Egy ilyen megállapítás persze mindig utólagos, s az eredetileg célzottnak vagy kívánatosnak tekintett eredmény mérlegeléséhez többnyire a hibapontok felől közelít. Hosszú távról, tendenciájában közelítve tárja fel tehát egy negatív eredményhez vezető út összetevőit, míg az ellenkező lehetőséget, egy pozitív eredmény elérését túlnyomórészt kizárásos alapon határolja körül.²³

Mindebből egyidejűleg további következtetéseket is levonhatunk. Például: bármennyire konzervatív is a jog eszköztára s a jogfejlődést bármennyire tehetetlenség — új dolgok kitalálása helyett régi instrumentumok (bárhonnan s bármilyen áron történő) átvétele és újraalkalmazása — jellemzi,²⁴ minden egyes új helyzet eleve új feltételrendszert jelent, és az ehhez szükséges alkalmazkodásban is szükségképpen alkotó emberi leleményünk mutatkozik meg. Sőt, tovább menve azt is megállapíthatjuk, hogy minden eszköz önmagában arctalan, közömbös. Következésképpen jellemzőiket és lehetőségeiket sohasem elvont általánosságban, hanem kizárólag konkrét egyedi közegben és feltételrendszer keretében mutathatják meg. Leegyszerűsítő hasonlattal élve: bármennyi emberi tapasztalatot s találményságot is sűrít magában például egy szülészeti fogó, szemészeti összefüggésben talán még az sem derül ki egyértelműen róla, hogy egyáltalán orvosi műszerről van szó.

III. A JOG ÉS FOGALMI MINIMUMA

A jogot illetően ma is az az általánosan elfogadott vélekedés uralkodik nálunk, amit pedig hagyományosan a német jogpozitivizmusnak szoktunk tulajdonítani: a jog az jog, vagyis *Das Recht ist das Recht!* Kritériumszerűen nem haladja meg e jogpozitivista bölcsesség üzenetértékét az sem, amivé a MARXISTA jogfelfogás SZTÁLIN és VISINSZKIJ ún. szocialista normativizmusában deformálódott: jog az, amit államilag tételeztek és/vagy kényszerítenek ki. Hiszen ennek jegyében mindaz, amit pusztán meghatározott tartalma okán mondhatnánk jognak, kizárólag természetjognak (MARXISTA nézőpontból tehát jognak csupán ideologikus önminősítése szerint) minősülhetne.

Noha általában elméleteink elkényelmesedéséért s elsőkélyesedéséért többnyire magunkat kell okolnunk és saját felelősségünk alól külső körülmények aligha oldozhatnak fel, a jogfogalom ilyen dichotomikus (egymást szigorúan tagadóan kétirányú) polarizációja esetén feltehetően egyszersmind mégis többről, másról is van szó. Belejátszhat ebbe a modern formális jog (mint felépülése érvényességét s működése tör-

²³ Épp a negatív bizonyítás következtében a szociológiai alapigazság főként esettanulmányokban fogalmazódik meg. Esettanulmányokat ad *The Imposition of Law* ed. S. B. Burman & B. E. Harrell-Bond (New York: Academic Press 1979). Elméleti általánosításként ld. Allott *The Limits of Law*; Maria Borucka-Arctowa „Can Social Sciences Help us in Determining »the Limits of Law«?” in *Soziologische Jurisprudenz und realistische Theorien des Rechts* hrsg. Eugene Kamenka, Robert S. Summers und William L. Twining (Berlin: Duncker und Humblot 1986) [Rechtstheorie, Beiheft 9].

²⁴ Vö. Alan Watson *Legal Transplants An Approach to Comparative Law* (Edinburgh: Scottish Academic Press 1974) 106 o.

vényességét illetően önmaga posztulátumai szerint meghatározott és folyamatosan újra meghatározódó intézményrendszer) kiépülése,²⁵ valamint — ennek következményeként — az önhivatkozás, önszervezés és önkonstituálás látszólag csupán rendszerelméleti jegyeinek a valóságos lételméleti jelentőségre történő emelkedése.²⁶ Ha csak minderről sejtéseink vannak, ez már indokolhat, védhetővé tehet, sőt, átfogó teoretikus keretben akár elméleti tartalommal is felruházhat egy olyan általános jogfogalmat, amely mindazt leválasztja önmagáról jogon kívülállóként, amiben önmaga nem határozódik meg jogként.

Ma is persze megoldandó problémák tömegével kell szembenéznünk. Századunk szerte a világban olyan csődöket, atavizmusokat, primitivizmusokat, erkölcsi lerongyolódást és intézményesedő elembertelenedést mutat fel, hogy különösen a második világháború óta egyre átütőbb törekvéseket és igényeket érezhetünk egy új természetjogiságra. A jogi gondolkodásban ez a problematika különféle formákban fejeződik ki.

Voltak, akik megkísérelték, hogy a demokrácia, szabadság és egyenlőség értékeit közvetlenül vigyék be a jogba minimális feltételekként. Mások körülírták a jogrend és törvényesség tartalmi kellékeit. Ismét mások megalkották az emberi jogok katalógusát, és ezzel az egyes jogokat a jogi rendezettség mellőzhetetlen előfeltételeivé tették. Ezekhez képest pedig azt, amit egyéb nézőpontból gondoltak kívánatosnak, a jogi kultúra égisze alatt soroltak fel, járulékos követelményekként. Mindezzel a gyakorlatban mozgósító hatást érhettek el. Elméleti megújuláshoz azonban e törekvésük nem vezetett, mert a jogfogalom tartalommal telítését elméleti igénnyel ezzel nem vihették végbe.

Noha teoretikus értékét szemlélve az ilyen és hasonló előfeltételek különválasztása jámbor óhajok gyűjteménye maradt, gyakorlatilag azáltal mégis hallatlan áttörést értek el, hogy az emberi jogokat mint a civilizált jogrend előfeltételeit kodifikálták. Mindez egy olyan nemzetközi jogrend ígését hordozza magában, amelynek — *volens, nolens* — hosszú távon minden egyes nemzeti jogrend kénytelen lesz majd megfelelni. Ez azonban még akkor is, ha maradéktalanul sikerülne kielégíteni és nemzetközi ellenőrzéssel, kikényszerítéssel megvalósítani, nem a jogfogalom tartalmakkal telítését eredményezné, hanem — reményeink szerint is — inkább azt, hogy a kollektivitás szintjén gyakorlatilag járulna hozzá közösségünknek is, jogunknak is emberhez méltó emberszerűvé válásához.

A jogfilozófián belül is számos törekvéssel találkozhatunk, melyek mind a jogfogalmi minimumának a meghatározását célozzák. Nyugat-európai, dél-amerikai, angol-amerikai kultúrákban egyaránt számottevő hagyományai vannak az olyan természetjogi, igazságossági és etikai elméleteknek, amelyek közös látásmódot és aspirációkat megfogalmazva, valóban közös értékfeltételezésekről és kulturális háttérrel tanúskodnak.²⁷ Más vizsgálódások egy antropológiai, lételméleti vagy szociológiai

²⁵ Vö. a szerzőtől „Modern államiság és modern formális jog” *Állam és Igazgatás* XXXII (1982) 5, 418–424. o.

²⁶ A *Rechtssoziologie* (Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt 1972) publikálása óta Niklas Luhmann e felismerés legkövetkezetesebb képviselője. Vö. még 6. és 4. jegyzet.

²⁷ Teljes diszciplínák szakosodott anyagáról lévén szó, aligha emelhető ki ezekből egyetlen reprezentáns cím. Ezért hadd ragadjunk ki csak egy-egy művet, csupán az irány jelzésként: Heinrich Rommen *Die*

alapvetés talajáról kísérlik meg — egyebek közt — a társadalom fennmaradásához szükséges jogi minimum-tartalmakat,²⁸ a jog önmegújulásához szükséges átlagos engedelmeskedésnek és a (*de jure* és *de facto* értelemben egyaránt) szükségképpen bekövetkező kényszeralkalmazás kivételességének a minimális feltételeit,²⁹ illetőleg az adott társadalmi közegben érvényesülő különféle normarendszerek végső egymásbafonódása (konvergenciája) szükségességét³⁰ megfogalmazni. Az ilyen és hasonló irányú lehetséges következtetések és megállapítások többnyire valóban módszeres alapról igazolhatók — ráadásul semmiféle külön értéktételezést nem előfeltételeznek. Végső soron azonban kevésbé a jog, mint inkább a jognak hosszabb távon is sikeresnek bizonyuló önreprodukciója, és ennek esélyei feltételeiről vallanak. Végezetül vannak olyan törekvések is, amik bárminemű tartalmiságtól távol, tisztán formális és technikai követelményeket fogalmaznak meg alapfeltételekként. Ennek egyes változatai arra a „moralitásra” épülnek, ami a jogot — úgymond — „lehetővé teszi”. (Ez nem más, mint annak előfeltétele, hogy a szabályt előzetesen bocsássák ki, hozzák nyilvánosságra, ne lássák el visszaható hatállyal, érthetően fogalmazzák meg, biztosítsák ellentmondásmentességét, megvalósíthatóságát, stabilitását, és végül, szövegének a megfelelő végrehajtását is).³¹ Más kísérletek a jog célszerű és meggyőzően kialakított belső összefüggését és következetességét teszik alapfeltétellé annak eléréshez, hogy erkölcsi hitellel a jogalkotó egyáltalán rendelkezhessek.³² Végezetül ismereteseek olyan elméleti rekonstrukciók, amik a jogot eleve olyan időben változóan változó sűrűsödéseket mutató folytonosság-folyamatnak (kontinuum) tekintik, amely a jogként történő tételezés, a jogiként történő kikényszerítés, valamint a jogként történő követés mindenkori kölcsönhatásainak az éppen adott eredőjéből áll elő.³³ Meg kell azonban állapítanunk, hogy noha formális és technikai jellegű megközelítéseiknél,

ewige Wiederkehr des Naturrechts (Leipzig: Hegner 1936) és Leo Strauss *Natural Right and History* (Chicago: The University of Chicago Press 1953); Otto A. Bird *The Idea of Justice* (New York: Praeger 1967) és John Rawls *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1971); David Lyons *Ethics and the Rule of Law* (Cambridge, etc.: Cambridge University Press 1984). Mindegyik irányban elemi áttekintésül lásd még *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Akadémiai Könyvkiadó 1981) 383 o.

²⁸ Pl. Maria Borucka-Arctowa „Koncepcja »natury ludzkiej« a wspólczone problemy oceny prawa” in *Etyka* (1970) 6 és „A természetjog jelenkori problémái és a jogtudat kérdése” in *Vendéglőadások a jogelmélet köréből I*, szerk. Varga Csaba (Budapest: ELTE) [előkészület alatt].

²⁹ Pl. Lukács *A társadalmi lét ontológiájáról* II, 213., 485. s köv. o., III, 18. o. stb., illetőleg a szerzőtől *A jog helye...*, 186. s köv. o.

³⁰ A témakör önmagában könyvtári irodalmából csupán egyetlen tájékoztató cím: M. J. Detmold *The Unity of Law and Morality* (London: Routledge and Kegan Paul 1984).

³¹ Pl. Lon L. Fuller *The Morality of Law* (New Haven & London: Yale University Press 1964), II. fejj., illetve Fuller kapcsán a fenti kritikaként a szerzőtől *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 2, 407–409. o., újranyomva in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” 1994), 66–67. o. [Jogfilozófiák].

³² Pl. a szerzőtől „A jog belső erkölcsisége” *Valóság* XXVII (1984) 6, 1–8. o. és „A jog mint társadalmi kérdés” *Valóság* XXVIII (1985) 2, 8–19. o., 3. pont (mindkettő megtalálható még in Varga Csaba *Politikum és Jogikum a jogban A jog társadalomelmélete felé* (Budapest: Magvető Könyvkiadó 1987), 11–35. o., illetőleg 336–352. o. [Elvek és utak].

³³ Pl. a szerzőtől „Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása” *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 3, 528–555. o.

nem értékpreferenciákon nyugvó tényszerűségeiknél fogva ezek közelítik meg leginkább egy általános elméleti válasz lehetőségét, ilyenmel mégsem szolgálnak, hiszen láttuk: nem arra válaszolnak, ami a fenti összefüggésben (itt és most) kérdésként felvetődött. Habár mindegyikük a jog minimum-feltételeiről szólt, valójában ehelyett egyikük a hatékony jogműködés technológiai alapkövetelményeit írta körül, másikat a társadalmi beágyazódás alapfeltételéről szólt, míg harmadikuk bármiféle (így a jelen keretek közt leírt patológiákat is magában foglaló) jogműködés összetevőiről s ennek kapcsán a jog valóságos dinamizmusa jellemző jegyeiről vallott.

Így hát végül nincs is lehetőségünk arra, hogy a jogpozitivizmus tartalmi érdeklenségét meghaladjuk? Hogy a jog önmeghatározódásában megnyilatkozó rendszer-szerű zártságot tartalmi minimum-feltételekkel kiegészítsük? Hogy a jog kialakítása és alkalmazása tekintetében a gáttalan tetszőlegesség, az önkény lehetősége elé (legalább az elmélet körében, valamelyes elméleti leírás és minősítés útján) korlátot emeljünk? Vagyis, hogy a jogot ne csak formai és eljárási nézőpontból, de egyszersmind valamiféle fogalmi minimumának a megjelölésével is jellemezhesük?

A válasz nehéz, s a mindeddig úgyszólván törvényszerűen bekövetkezett kudarc is megfontoltságra int. Mindenesetre korábbi tapasztalataink is azt sugallják, hogy az a törekvésünk, hogy tartalmi kritériumot közvetlenül vigyünk be a jogfogalomba, legalább is elméleti igazolhatóságát tekintve problematikus. Bizonyos (ha nem is közvetlenül értékmegtestesítő) tartalmi mozzanatokat viszont sikerrel építhetünk be a jogfogalomba, pontosan formai vagy eljárási vonatkozásaik, technikai vagy technológiai jellegű kifejeződésük révén. Korábbi kísérletek mintájára hadd vessük fel itt a kérdést: amennyiben a normatív közvetítést mint a jog (lételméleti összefüggésben szemlélt) fogalmi minimumát a rendezett kölcsönhatás biztosításaként határozzuk meg, úgy nem tudunk-e vajon elérkezni egy formailag megragadott kvázi-tartalmi fogalmi minimumhoz? Akármi legyen is e kérdésre a válasz, e kritérium legjobb esetben is nyilvánvalóan (s legfeljebb) kvázi-tartalmi, hiszen a jogtartalom kialakítása ilyen nézőpont esetén is tetszőleges marad: „nagy misztérium” — amiként Kelsen Tiszta Jogtanában a normatív rend formai rekonstrukciója a „létből” a „legyenbe” történő átlépés határmezsgyéjén helyet foglaló jogalkotást jellemezte.³⁴ A jogalkotás misztériuma éppen az, hogy mihelyt benne a határmezsgye átlépése megtörtént, minden mögötte történetileg megbújó politikai erőviszony, szociológiai helyzet, személyes indíték stb. tökéletesen irrelevánssá lesz, hiszen ettől a pillanattól kezdve immár kizárólag az fog számítani, amit a jogban jogként tételeztek. Nem lesz többé „fenn” és „lenn”. Ám ha nincsen többé „fenn” és „lenn”, úgy bármennyire kvázi-tartalmi is a lételméleti értelemben felfogott közvetítés mint fogalmi minimum, ez mégis rögvést (és *per definitionem*) tartalmi lesz abban az értelemben, hogy a jogalkotás eleve a jogot alkotó tételezésből fakadó egyenlőséget szab meg. Már pedig történelmi tapasztalatokból tudjuk: gyakorlatilag az egyenlőség minden (azaz: tetszőlegesen csekély) mértéke is egyúttal a gyakorlati szabadságnak megbecsülendő mértéke.

³⁴ Hans Kelsen *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre* (Tübingen: Mohr 1911), 311. o.

Legalább is eredetmondája szerint³⁵ a római XII táblás törvény azért lehetett egy pusztán formai megjelenítésért vívott jogi forradalomnak első s egyben különösen tiszta és tanulságos példája, mert a plebejusok harcának közvetlen célja lehetett ugyan csupán a patríciusoktól kimért jog nyilvános rögzítése, azonban azt mindenki tudta, hogy a nyilvános jogrögzítés már önmagában is az egyenlőség mértékét jelenti s ezzel a jogismeret demokratizmusát eredményezi, hiszen e mértéknek az erejéig egyszersmind bizonyosfokú szabadságot is szükségszerűen eredményez.

Ilyen módon talán lehetségesé válik az is, hogy a jognak (lételméleti értelemben) közvetítésként történő leírásával — s kapcsolódásainak köszönhetően — az egyenlőség, és általa a szabadság minimuma is helyet kapjon a jogfogalomban?

Végso elemzésben úgy kell vélnünk: a királynő játéka is jog. Jog tehát ez a diszkreció, ami gyakorlatában a csupasz önkénnyel egyenértékű, tisztán eseti jellegű és gáttalan — annak ellenére, hogy a jogira akár távolról emlékeztető egyetlen mozzanata csupán az, hogy ezt a diszkreciót alanyilag kiosztották (allokálták), amennyiben az eképpen jognak mondott pillanatnyi szeszélyt történetesen a királynő gyakorolja. De messzire esik ez bárminemű kifejeltségtől vagy teljesértékűségtől, s ezért eredendően tökéletlen, hibás és alsóbbrendű. Durvábban, de egyértelműen akár ezt is mondhatnók: jognak ez a szeszély defektusokkal telített, vagyis csökkent. Minthogy rendezett kölcsönhatást eleve nem biztosít, ezért ontológiai értelemben felfogott léte és működése sem egy közvetítő létkomplexusé. Legalább is lételméleti alapról ezért sikerrel vitatható, vajon nem inkább jog előtti állapotról kellene-e a királynő krikett-játéka és minden hasonló diktatórikus önkény esetében inkább beszélnünk?

Úgy tetszik hát, hogy — ha sokszoros áttétellel is bár, de a fentiek értelmében — a jognak is része az egyenlőség, s az egyenlőség mértékében a szabadság. Tehát ahogyan a gyógyító beavatkozáshoz sem elégséges a vajákosok hite: a szike, a metszés, a vér és a szenvedés; a gyógyításhoz a gyógyulás, a joghoz pedig önnön komolyan vétele is szervesen hozzátartozik.

³⁵ Titus Livius *A római nép története a város alapításától* III, 9–57, vö. a szerzőtől *A kodifikáció...*, II. fej. 2. pont.

ÁTMENET

A KIHÍVÁS EGYEDISÉGE*

Leginkább a jognak a mindenkori társadalmi kihívások és az ezekre kellő eszközök segítségével történő válaszadás kettősségében mozgó magyarázata, és korántsem valamiféle tisztán elvont eszmei létezőre való visszavezetés adhat kulcsot ahhoz, hogy valójában megérthessük: miről is van voltaképpen szó, amikor a térségünkben zajló fejleményeket értékeljük. Csupán címszavakként tekintve: jogállamiság — bárminemű jog tagadása helyett; alkotmányos többpárti demokrácia — egy totalitárius diktatúra helyett; piacgazdaság — egy központosított tervgazdálkodás helyett; és mindezek csak lehetséges jelzések annak az egyébként példátlan átalakulási folyamatnak a leírására, aminek véghezvitelét térségünkben a közelmúltban formálódott új politikai csoportosulások vállalták.

Az egész gyökeres politikai váltási folyamatot szemügyre véve, melynek keretében egy teljes gazdasági újjáalakulásnak s egy teljességgel új intézményi hálózat kiépítésének valamiféle mindent átfogó intellektuális — sőt, egyenesen erkölcsi — újjáépüléssel egyidőben kell lezajlania, a kihívás valóban egyedinek, tényleg példa nélkül állónak tetszik. Olyan történelmi feladatról van szó, amelynek címzettje ugyanaz a lakosság, amelyből — mint egyetlen erőforrásból — kell merítenie ennek az átalakulásnak minden erejét, energiáját, sőt erkölcsi támasztékát és demokratikusan megerősített akaratát is (s tegyük hozzák: hetvenöt évnyi bolsevik jellegű szocializálódás után az egykori Szovjetunió utódállamaiban, és negyven évnyi szovjet típusú korrupció után térségünkben, a szocializmus hajdani szatellita-államaiban); olyan erőteljesen körülhatárolt körülmények között, amikor bármely téren egy előretörés sikere vagy kényszerlépés kudarca közvetlenül érinti, sőt egyenesen feltételezően alakítja a többinek a kilátásait is. Ez a kihívás olyannyira sajátos természetű, hogy egészében ellenáll annak, hogy a közelmúltunkból ismert bármelyik nagy átalakulási példával egyáltalán értelmesen összehasonlíthassuk. Hiszen európai példákat alapul véve Görögországban, Portugáliában vagy Spanyolországban (ámde Dél-Amerika vagy Afrika új demokráciáiban is) a demokratikus fordulat kizárólag politikai váltást jelzett, a régi és az új között egy határvonal megvonását; következésképpen múltjuk korrump rezsimjeit meg kellett ugyan haladniuk, de nem kellett egyidejűleg teljes gazdasági vál-

* Vitavezető bevezetés a *Connecticut Journal of International Law* és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara által „Az emberi jogok elmélete és gyakorlata: A változások és a fejlődés időszaka Közép- és Kelet-Európában” kérdéseiről 1993. március 20-án közösen rendezett konferencia IV. ülészakán. Első megjelenésében ld. „Transformation to Rule of Law from No-Law: Societal Contexture of the Democratic Transition in Central and Eastern Europe” *Connecticut Journal of International Law* 8 (Spring 1993) 2, 487–505. o., különösen 487–493. o.

lást is végrehajtaniok. Még azokban az országokban is, amelyek új utakra kényszerültek azután, hogy háborúvesztésükkel végeszakadt egy náci vagy fasiszta jellegű barbárság lehetőségeivel történő kísérletezésüknek (vagyis Németországban, Olaszországban és Japánban), a náci vagy a fasiszta ideológiák államilag támogatott kultusza csak viszonylag rövid ideig tartott. Még ha ezek uralma könyörtelenül érvényesülve nem jelentéktelen hatást gyakorolt s nem is tűnhetett el egy-kettőre nyomtalanul, nos, mindezek ellenére a két világháború közötti totalitárius ideológiáknak — szemben az európai bolsevizálódással — még csak idejük sem volt arra, hogy a korábbi, békésebb időknek, társadalmi berendezkedéseknek s az alapjukul szolgáló erkölcsi rendnek csupasz emlékét is kitöröljék generációk tudatából.

Valóban: a huszadik század vége felé globálisan egységesülő világunkban a nemzetek közössége világképzeléseibe beleillő nagy változtatási folyamatokat nagymértékben ugyanazok a nemzetek támogatták, amelyek e közösségi játékokat is játszották. S érdemes emlékeztetnünk arra, hogy az utolsó minta, amit bármely nemzet az európai szinten érvényre juttatott, az ún. győztes hatalmak részéről a második világháború során legyőzött Németország sorsának a rendezése volt. Már pedig függetlenül mind a belső feltételektől, mind pedig attól, hogy a jogállamiság eszméjének adott szintje és alkalmazhatósága mit kívánt (volna) az Amerikai Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban vagy Franciaországban, a nemzetiszocialista Németországnak a nemzetek atlanti közössége német tagjává történő átalakítása folyamatát olyan prioritásokkal, elképzelésekkel és eszközökkel hajtották végre, mint:

(1) katonai győzelem érvényesítése, a jog folyamatosságának is a megszakításával;

(2) megszálló katonai közigazgatás bevezetése, kívülről hozott jogi eszközrendszereknek az országra történő kényszerű rátelepítésével;

(3) értékeknek, magatartásmintáknak, intézményeknek és technikáknak felülről és kívülről történő októjálása, minden belülről esetleg megfogalmazódó kezdeményezésnek a kizárásával;

(4) egy nürnbergi típusú ítélkezés intézményesítése, meghíúsítva ezzel, hogy bárki a jövőben igazolást kereshessen a maga vagy ügye számára a múltból merítve;

vagyis — mindent összevetve — a belső tényezők működését egészében külső tekintélyek és hatóságok, valamint általuk készen hozott intézmények pusztán működésbe léptetésével helyettesítették. Kívülről, a nagyvilágból tollvonással ültettek hát idegen talajba intézményeket, amik óhatatlanul *deus ex machina* típusú megoldásként hatoltak és avatkoztak be a belül zajló folyamatokba, ahelyett, hogy útjukra engedtek volna demokratikus folyamatokat és eljárásokat, hadd nővesszenek ki saját forrásokból merítve saját intézményeket. Mindez pedig végső soron azt jelentette, hogy

(5) az új, alkotmányos jogállamiság tervezése és építése csak eleve azután indult meg, hogy az átmenet kikényszerítésének feladatát már az erő pozíciójával élve elvégezték.¹

¹ Mindez persze meglehetősen frusztráló feladatnak bizonyult. A jogi újjáépülés történetének, mechanizmusának és ellentmondásainak áttekintésére ld. Ingo Müller *Hitler's Justice The Courts of the Third Reich*, trans. Deborah Lucas Schneider (London: Tauris 1991), III. rész.

Ám a pacifikáció ilyen modelljével szemben a Közép- és Kelet-Európában lezajló egész változást és átmenetet — amit (főként külföldi használatban) némi szépitéssel „bársnyos forradalomnak” is szoktak nevezni — jobbára már egészen más eszmekörhöz s megvalósítási eszményekhez tartozó vonások jellemzik.

A nékik szabott feltételrendszer szerint átalakulásukat az alábbi jegyek jellemzik:

(1) megszakítatlan jogfolytonosság;

(2) teljes és maradéktalan jogállamiság, amit mind formális megfogalmazását, mind pedig beépített biztosítékait tekintve hézagatlan kiépítettséggel, kíméletlen következetességgel, elvi erővel intézményesítenek; valamint

(3) egy alkotmányos demokratikus berendezkedés étosza és presztízse, anélkül, hogy a legkisebb mértékben is lehetővé tennék bármely irányban történő megkérdőjelezését vagy szakítópróba elé állítását.

Mindebben az a szembeötlő, hogy az összes számbajöhető feltételek ugyanakkor kizárólag a belső, helyi tényezők által működtetett demokratikus folyamatok és eljárások munkálkodásától és végső kimenetelétől függenek — olyan mozgásoktól és mozgási pályáktól tehát, amik az esetek többségében maguk is a régi struktúrákból (és csak kivételképpen a régi struktúrák ellenére vagy egy azokkal szembeforduló küzdelemben) maradtak fenn vagy alakultak ki.

Az egész átalakítási feladat így sokkalta összetettebb, nehezebben is végigvezethető — s ennek folytán sokkal inkább is kísérheti kudarca —, mint a korábbi ismert nagy átmeneti példák bármelyike. Aligha háríthatjuk el tehát, hogy az egész átalakítási folyamatot kísérő fenyegetések, veszélyek és csapdák folyamatosan végig ne kísérjék.

Ilyen módon az előbbi szembeállításból is jól látható: bármiféle jogállamiság keretei között elérhető eszköztárnak akár csak rutinjellegű igénybevételét teljességgel mellőzték mind Németország, mind pedig Japán esetében, és olyan megoldással éltek, hogy minden demokratikus eljárást vagy belső kezdeményezést felülről és kívülről az országra rákényszerített parancsokkal helyettesítsenek (amivel mindenféle spontán visszacsatolódás lehetséges hatását is időlegesen felfüggesztették), s bármiféle rutin jogállamiság képzetét vagy eszköztárát azután léptették csak jogaiba, hogy kivételes intézkedéseikkel az erőszakos beavatkozások a hatásukat már megtették. Mindazonáltal itt és most, a mi közép- és kelet-európai átalakulásunkra vetítve, minden szereplő és megfigyelő a jogállamiság mindennapi nyugati rutinjától (adaptálás vagy bármiféle többletfantázia, különös empátia hozzáátételének legkisebb látható jele nélkül) várják, hogy az átalakuláshoz fűzött mindenféle várakozást ez egyszerre és teljeskörűen kielégítsen. Ettől várják tehát, hogy minden mozgásnak a kizárólagos irányítója legyen, ám egyidejűleg olyan keretet is szolgáltatasson, amely minden korábbi ismert alárendelésből, erkölcsi és politikai züllésből egycsapásra egy maradéktalan rendszerváltozási folyamathoz átvezet — egyébként évtizedekkel azt követően, hogy a második világháború egykori győzteseinek az akkori legyőzöttek pacifikálására irányuló hallatlan erőfeszítései, valamint az azok szolgálatába állított rendkívüli intézkedések már jócskán feledésbe mentek. Ennyiben viszont mai közép- és kelet-európai helyzetünket logikailag egyértelműen olyam területnek tekintik, mint ahol a hajdani diktatúrák által megkezdett idő s a kezdeményezett jogi folytonosság

— bármiféle rendkívüli esemény közbejötté vagy megszakadás nélkül — egyszerűen folytatódik. Olyannyira így van ez, hogy még a magyar alkotmánybírósági elnök sem állhatta nyilvánosan kijelenteni: számára és ítélkezése szempontjából „átmeneti időszak” voltaképpen sohasem létezett. Mert — mint szakmai nyilvánosság előtt hallhattuk — ami egyáltalán átmenet lehetett, az az államfő egyszeri alkalmi kijelentésében már lejátszódott, amikor hajdan, immár évekkel ezelőtt hivatalosan kinyilvánította, hogy Magyarország — immár — köztársaság lett.²

A jogállamiság eszményét tehát, ami egykor, évszázadokkal ezelőtt, születése csírájában még csupán helyi tapasztalatok összegeződése volt, majd növekedő társadalmi egyetértés és megerősítődés kísérte további formálódását, végül pedig napjainkban, a társadalmi normalitás feltételei közötti alkalmazásában egyfajta mindennapi rutineljárás begyakoroltságát testesíti meg, ezáltal olyan egyetemes csodagyógyszerre változtatták a hívei, ami elvileg és követelésük szerint bármiféle változtatás, korlátozás vagy újragondolás szüksége nélkül bármely felmerülő helyzetben egyetemes mérceként közvetlenül használható.

*

Aligha lehet kétségünk aziránt, hogy alkotmányos nézőpontból egy átmenet nélküli jogfolytonosság igényének az állítása teljes mértékben igazolható. Kérdésünk ezért csupán ez: igazolni tudjuk-e átmenet nélkül jogállamisággá formálódásunkat jelen állított formájában szociális és politikai nézőpontból is?

Közép- és Kelet-Európában ma minden ország saját társadalmi és gazdasági környezete teljeskörű gyökeres átalakításának a feladatával bajlódik — azt tűzve ki célul, hogy az egész alkotmányos alap, valamint a jogi berendezkedés s a gazdasági működés egészében és nagyban-egészében egyszerre megváltozzék. Egy a múlttól eltávolító alapvető szakítás sikerét és sebességét kell felmutatnia annak érdekében, nehogy akár a weimári köztársaság sorsa vagy a dél-amerikai demokratikus építkezés végzte megkísérthesse, s mindez a mai Európában is az egész kontinens sorsát befolyásoló kudarchoz vezethessen.

Mindazonáltal a fejlődés minden ízében paradoxonokat rejt magában. Mindenekelőtt, már az első pillanattól fogva a jogállami feltételekben megtestesülő étoszt és presztízst minden áron meg kell óvnia a megrázkódtatásoktól s a pusztító kétségektől. Azokat a feltételeket kell tehát biztosítania, amik első látásra s a leginkább tetten érhetően felelősek azért a napjainkra már beállt eredményért, hogy — meglehetősen cinikus és keserű megállapítással élve, de ugyanakkor feltehetően egy történelmi véletlenek összecsapásában is megbúvó szükségszerűség erejétől is erősítetten — az új rezsim első számú haszonélvezőjének máris mindenekelőtt a régi politikai öröknek túlélésre irányuló törekvése bizonyult. Értékítélet nélküli vélekedésként úgy tetszik,

² „Zavar és zaklat az »átmenet«-nek még a kifejezése is. Mennyi ideig is kellene átmenetben leledzennünk? Három év igencsak hosszú idő a gyors változások történelmi időszakában. És jogi nézőpontból az átmenet [...] 1989. október 23-án bekövetkezett. Ezen idő óta Magyarországot jogtól kormányzott államnak kell tekintenünk[...], s ezért a jog felől nézve nincs már hová átmennünk.” Sólyom László in *Constitutionalism in East Central Europe* Discussion in Warsaw, Budapest, Prague, Bratislava, ed. Irena Grudzinska-Gross (Bratislava: Czecho-Slovak Committee of the European Cultural Foundation 1994), 51. o.

hogy ez múlthatatlan velejárója, ugyanakkor talán általános feltétele is volt az átalakulási folyamatnak mindenütt a térségben. Noha mindez minden erkölcsi megnyugvás nélkül nyilvánvalóan ellene mond mind maga a változás bárki számára felfogható egyedüli igazolásának, mind pedig az egész átalakulási folyamat alapvető sürgető szükségletének, nevezetesen annak, hogy a társadalom részéről támogatást nyerjen — bátorítást és egyben türelmet a demokratikus építkezés nehézségeiben s mindennapi buktatóiban egyaránt.

Következésképpen az átmenet irányításának mindennapi tennivalói közt minduntalan rendezetlenségekbe, logikátlan ugrásokba, feszültségekbe, ütközésekbe, sőt elmentmondásokba botlunk, és ezekkel külön-külön is meg kell küzdenünk. Az a körülmény persze, hogy ezek ilyen vagy olyan történelmileg véletlen formában egymásra következve egyszer csak felbukkannak, már eleve az összefolyamat része. Hiszen a jogállamiság és az alkotmányos parlamenti demokrácia eszményei szerint formált egész építményrendszer egyformán reagál eltérő impulzusokra, homogén választ adva heterogén kihívásokra, részmozgásokra részleges válaszlépéseket kínálva, sőt olykor időbeli korlátok általi sürgetés is megjelenik benne — miközben nincsen senki és semmi, aki és ami biztosíthatna bennünket a végeredmény sikere és bekövetkezése felől. Ezért különösen kétséges — s egy önmagát romboló hatás kockázatának a felelőtlen megjátszásával is felér — az, ha egész hazai, és általában közép- és kelet-európai átalakulási folyamatunkban nem jut eszünkbe semmi más, mint pusztán mások jogállamiságnak nevezett kultúrájának ottani honi közegében használatos mindennapos rutinjellegű eszközei, technikái és válaszai — csupa olyasmi tehát, amit eredetileg eltérő körülmények közötti használatra, ám akkor és ott mindennapi átlagos, társadalmilag kiegyenlített fejlődés feltételei közepette, akkor és ott sajátos hatások kiváltására, mások találtak ki.

Alkotmányos precedensek, megállapodások és szokások — vagyis röviden: konvencionalizáltság, kialakult gyakorlat — hiányában a politikai és a jogi játszmáink színtere meglehetősen üresnek tetszik. Miután a közelmúlt szokásaiból a diktatúra hátrahagyásával kivetkeztek, a közép- és kelet-európai nemzetek számára most, ezzel az átalakulási időszakkal jött el jövődó stílusuk megalapozásának a drámai féldíje. Mintákat, megállapodásokat, szokásokat most kell fokról fokra minden egyes nemzetnek történelmileg kifejlesztenie és felépítenie. A másik oldalról közelítve viszont éppen ezért a kiegyensúlyozatlanság, az ellenőrizetlenség és a kudarc bármely előfordulása az egész mozgásfolyamatot és mindennek játékerét ismételten s tartósan — ha talán nem is véglegesen meghatározó erővel — újrendezheti. Hiszen tudatában kell lennünk annak, hogy a normális működés csak a kialakult gyakorlatok privilégiuma. Ezzel szemben Közép- és Kelet-Európában az intézmények ritkasága s morális hátterük kialakulatlansága folytán a hosszú távú (és különösen a demokratikus bizonytalanság elemét is magukban hordozó) folyamatok végeredményébe vetett bízalom és elkötelezett támogatás még egyelőre aligha alakulhatott ki.

Nem csodálkozhatunk ezért, ha mostani tapasztalatainkat feszültségek (s különösen az alkotmányos ellenőrzés kialakulatlanságából, az együttműködés gyermekbetegségeiből adódó sűrűlódások) kísérik. Előadódhat például, hogy a személyi azonosítószám használatának alkotmányellenessé nyilvánítása még helyettesítő

megoldások bevezetése előtt működőképtelenné tesz egész információs rendszereket (adóügyben, egészségügyben, közigazgatásban, rendőrségnél, információs szolgáltatónál);³ a halálbüntetést alkotmánybírósaí döntés folytán anélkül iktatják ki a büntetési nemek közül, hogy ezt bármiféle börtönügyi reformra vagy hatékony bűnüldözésre tett intézkedés megelőzhetné;⁴ még az egykor államilag kezdeményezett politikai gyilkosságok is jogilag feldolgozhatatlanokká válhatnak elévültségük okán (figyelem nélkül arra, hogy elkövetésükben ugyanaz az állami mechanizmus játszotta a bűnségéd szerepét, amelynek módjában állott üldözésük lehetetlenítése, noha a jog értelmében éppen kizárólagos felelősséggel tartoztak tényleges jog szerinti üldözésükért).⁵ S a sort még bizonyára folytathatnánk sokáig.

*

Korántsem véletlen, ha inkább kérdéseket tehetünk fel az előbbieken — annak a legkisebb reménye nélkül, hogy egyúttal megnyugtató válaszokat vagy elvont kíméltséggel megfogalmazott elméleti következtetéseket is sugallhatnánk róluk.

Mindenki tudja és mindennapjainkban át is éli, hogy az átalakulási folyamat valóban halad előre térségünkben. És mindenki reméli — játékosok és drukkerok egyaránt —, hogy mindannyian egy rendkívüli tanulási és tapasztalási folyamat részesei vagyunk; ám anélkül talán, hogy akár egyedenként, akár társadalomként emberkísérletnek szeretnénk magunkat még egyszer alávetni.

A következtetésünk ezért aligha lehet több ennél: minthogy a jogállamiság maga is eszmény, s nem valamiféle csipkebokorból előkerült, változhatatlanul befejezett formájában ránk hagyományozott kötömb, ilyen módon eltérő feltételek közt eltérő megvalósulásokra számít — még abban az esetben is, ha a világméretű egységesülési folyamatban kívánalmait immár általános és egyetemesként elfogadott mércékkel is mérjük.

Hiszen ha valamiféle polifón zenei teljesség helyett bármiféle különös indok nélkül mindig egyhangúságot követelünk, úgy nyilvánvalóan kórosan magunkat fosztjuk csak meg valami többlettől. Adottságainkba oktanul beavatkozva ilyenkor óhatatlanul a saját feltételeinket torzítjuk — amit csak és legfeljebb a kellő megkülönböztetések gyógyírjával gyógyíthatunk.

³ Alkotmánybíróság, 1990. évi 18. sz. határozat.

⁴ Alkotmánybíróság, 1990. évi 23. sz. határozat.

⁵ Alkotmánybíróság, 1992. évi (március 5-i) 11. sz. határozat. Közvetlen sajtóvisszhangként ld. Georg Paul Hefty „Im Namen der Republik: In Ungarn dürfen die interlassenen Strafverfahren nicht zu Lasten der Täter nachgeholt werden” *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1992. március 5. 14. o.

EGY KEZDŐ JOGÁLLAM BOTLADOZÁSAI*

I. Mindennapi alkotmányunk

1.

Voltaképpen sem a törvényhozók, sem a jogalkalmazók, sem pedig a jogtudomány művelői nem lehettek — itthon vagy bárhol a világban — kellően tisztában azzal, hogy végső eredményében mit jelent, mit feltételez az a kihívás, ami Közép- és Kelet-Európa országait érte az utóbbi évek során. Nyugatnak egyelőre nincs is képzelőereje ahhoz, hogy a drasztikus váltásból reánk háramló feladatok bonyolultságát valóban érzékelje. Tőlünk pedig, a múlt megnyomorítottjaitól, akik e reményvesztően hosszantartó nyomástól éppen felszabadultunk és most hirtelen sorsunk jobbrafordulását reméljük, aligha várható el, hogy hideg fejfel mindig számot tudjunk vetni az átalakulás előpéldákat nem ismerő történelmi jelentőségével, egymásratorlódo feladataival, válsághelyzetek és kényszerpályák közé szorított rögs útjaival, s hogy erre minden pillanatban felnött fejfel emlékezzünk is. Előfordulhat ezért, hogy türelmetlenek vagyunk. Meglehet, igazságtalanok is. De az szintén tény, hogy sem embert próbáló átalakulásunkat, sem jövőt formáló mai építkezésünket eddig sem túlzottan segítette és (a jelen teljesítményeiből ítélve) a közeljövőben sem látszik nagyon segíthetni bármiféle elméleti megalapozás.

Pedig a társadalom részéről teljességgel indokolt igény, hogy minden, ami állami intézkedésben ölt testet, ne csak jogilag legyen korlátozott, de legyen kiszámítható, ellenőrzött is. Természetesen jogalkotásunknak szintén előreláthatónak s ugyanakkor érthetőnek kell lennie.

Nem árt ugyanakkor tudnunk, hogy a jövő tervezésének általában roppant csekély esélye van a megvalósulásra. FRIEDRICH HAYEK Nobel-díjas közgazdász a náci és a bolsevik tervezési eszmény vizsgálatakor éppen ezért óvott az állami beavatkozástól.¹ ANTONY ALLOTT pedig, aki afrikai jogot tanít a londoni egyetemen, a jog korlátairól írott könyvében pontosan azt mutatta ki, mennyire törékeny, esélytelen a jogalkotó szándék, ha társadalmilag egyébként már megszervezett erő, komoly elhatározás s egy átütő reform feltett szándéka nem áll mögötte.² Minden figyelmeztetés erre utal: mérsékelnünk kell a

* Első változatában ld. „A kezdő jogállam botladozásai” és „Jogi hagyományunk kérdőjelei” *Magyar Nemzet* LV (1992. április 27.) 99, 6. o. és LV (1992. június 9.) 135, 6. o.

¹ Friedrich A. Hayek *The Road to Serfdom* [1944] (London: Routledge & Kegan Paul 1979) xii + 184 o.

² Antony Allott *The Limits of Law* (London: Butterworths 1980) xxii + 322 o. Elemzésére vö. a szerzőtől *A jog és korlátai* Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete 1985) 34 o. [Elmaradottság és modernizáció: Műhelytanulmányok] és

törvényhozói akaratot, szerénységre intenünk, s pragmatizmus vállalására buzdítanunk.³ A másik oldal felől közelítve pedig ezt mondhatnók: még csak elméletileg sincs tisztázva, hogy a politikai közeg részéről milyen kíváncsalmaknak kell egyáltalán eleget tenni, s ezek közül melyeket kell a kormányzathoz címezve felvetni.

Hadd emlékeztessenek egy kodifikációtörténeti tanulságra. Arra, hogy a jogfejlődést mozgató érdekszövevénynél fogva mennyire nem erősíti egy többpárti parlamenti váltógazdálkodásra épülő kormányzati berendezkedés annak gyakorlati esélyét, hogy előrelátó, távlati gondolkodással rendszerszerűen tervezett törvényhozásra kerülhesen sor. Ez korántsem jelenti, hogy ilyenre nem is lenne szabad törekednünk. Ám így mindjárt érthetőbbé válik, hogy jobbra miért csak európai XVIII. és XIX. századi kései abszolutisztikus törvényhozásoknak sikerült kodifikációs jogreformot véghezvinniük, s hogy hasonlóra sem az európai kontinensen azóta, sem Angliában fejlődése során bármikor miért is nem kerülhetett sor.⁴

Általánosságban helyénvaló tehát minden bíráló, mely a kormányzati előkészítéstől gondosabb munkát, érzékelhetőbb távlatosságot kér számon. Egyéb tapasztalatokat is szemügyre véve azonban aligha találhatnánk olyan ellenpéldát, amelyre bizton rámutathatnánk: íme, megújítási, átállási és teljes rendszerváltoztatási folyamatunk könnyed átmenettel is végbemehetett volna. S mai tudásunkkal hozzátehetjük még: bármiféle (akár szűken jogi) megújulás sikerét csakis a teljes társadalmi-politikai háttér támogatása biztosíthatja.

2.

A *Corpus Juris Hungarici* joganyagának mennyiségi arányai nem ismeretesek. Számok tükrében nehéz lenne hát megmondanunk, hogy ma formálódó rendünk miként viszonylik a múlt század második felében vagy a két világháború közt kialakult rendhez, illetőleg a kommunista uralom alatti berendezkedéshez. Mindenesetre az országgyűlés, s munkáját megalapozandó és végrehajtandó, a kormány eddigi jogalkotásának eredménye máris tekintélyes: tizenhét hónap alatt 125 törvény (ebből 63 teljességgel új), továbbá 112 országgyűlési határozat; tizenkét hónap leforgása alatt 203 kormányrendelet, továbbá 575 kormányhatározat. Ez a hatalmas szám évszázados távlatból is többszöröse minden korábbi magyar parlament és magyar kormány jogalkotó termésének. Aligha arról tanúskodik, hogy csupán kormányzati állásfoglalást megkerülő pusztá alibi-törvényekről lenne szó. Nos, némely ellenzéki bíráló ilyen módon e tekintetben sem haladja túl a retorikai gyakorlat szintjét. Sőt az is előfordul, hogy egyetlen logikát, gondolatot vagy fölvetést ellentétes irányban, egymást kizáró módon érvényesít. Ezt kérdezve például: miért dönt, miért kezdeményez bármit is a kormány többpárti egyezkedés nélkül? Mindezt olyan esetben is, amikor mind hatályos alkot-

Állam- és Jogtudomány XXVIII (1985) 4, 796–810. o., újranyomva in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" 1994), 236–250. o. [Jogfilozófiák].

³ Vö. pl. Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 228 o., valamint a szerzőtől „Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világréptől a jog társadalomelmélete felé” *Szociológia* 1983/1–2, 53–78. o.

⁴ Vö. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1977), 6., 11. és 12. fejj., különösen 152. o.

mányunk, mind az általában követett európai gyakorlat egyaránt egyértelmű kormányzati hatáskört, felelősséget ír elő.

A közelmúlt pártállami berendezkedésével egybevetve a kormányzat ma összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepkörrel, súllyal és felelősséggel rendelkezik. Ezt azonban önmagában nem indokolt kóros túlnövekedésként, és főként nem az országgyűlési jogosítványokkal szembeállítva felfognunk. Arról van csupán szó — és némelyeknek már ez is sokkolóan hathat —, hogy szabad választás eredményeként az alkotmányos hatalmak a maguk eredeti mivoltában jelentek meg újra a színen. Pusztán a pártállam csalárdsága enyészik el akkor, amikor nem kell már álca gyanánt maga elé tolva állami intézményrendszerrel élnie. Ugyanebből adódik az is, hogy mihelyst az államhatalmi ágak (egymásközi ellenőrzési és egyensúlyi mechanizmusaikkal együtt) újra intézményesedtek, értelmetlenség immár országgyűlési „szavazógépről” (pláne: pejoratív értelemben) panaszkodni. Egy ilyen értelmű kifogásolás legfeljebb a demokrácia alapjainak tagadásáról vagy — másként szólva — a választási eredmény tudomásul nem vételéről tanúskodhatnék.

3.

Szocialista tudományosságunkat számos szakmai romlás fenyegette. Szerencsénk — s valamelyest érdemünk is —, ha kíméletlen brutalitásában kevésbé következett ez be nálunk, mint olyan szomszédainknál, amelyek lélekben közelebb állottak Moszkvához. Nos, ilyen romlottság nyilvánult meg egyebek közt annak (a kelet-német akadémiai intézetekben formálisan is intézményesített) elméleti kíváncsiságában, hogy maga a tudomány mindenkor szakosodjék: vagy kizárólag a szocializmussal („építő módon”), vagy pedig kizárólag a polgári berendezkedéssel („kritikai meghaladás céljából”) foglalkozzék. A cél az volt, hogy a „burzsoá” örökség teljességgel elszigeteltség s belőle a saját szocialista elméletépítéshez semmi se legyen használható — kivéve a polgári berendezkedés ún. kritikáját, melynél a bírálat örve alatt az egész foglalkozkodás kizárólag ideológiai megsemmisítést célozott.

A '80-as évek elején Várnában szocialista nemzetközi értekezleten vettem részt, a hatalommegosztás kérdéséről. Rituális színjáték volt ez — azzal a céllal, hogy oktalan vicsorgással tort üljön egy burzsoának mondott államszervezési eszmény fölött. Ez magyarázza, hogy a fogukat megsemmisítésre fenők körében váratlanul kesztyű bedobásaként hatott, amikor MONTESQUIEU tana kapcsán ártatlanul egy általános érvényű problémaérzékelést próbáltam meg láttatni: egy egyetemes gondolat csíráját, mely üzenetet hordoz a szocialista berendezkedés számára is. Pedig voltaképpen segélykiáltás volt ez. Burkolt utalás arra, hogy a szocializmus államhatalma sem lehet más, mint vagy diktatúrát vállaló, vagy pedig önmagában felosztott — olyan, amelyik fékek és egyensúlyok működésére épül. Felszólamlásomat felhördülés követte: értetlenség és elhatárolódás. Akkor és később elhallgatással, letagadással megtagadták közzétételét. Tiltakozásomra végül befogadták az értekezlet dokumentumainak hivatalos kiadványába, stilizálás ürügyén azonban követhetetlenné silányították szövegét.⁵

⁵ Vö. a szerzőtől „Az államhatalmak szétválasztása: ideológia és utópia a politikai gondolkodásban” [1983] *Állam és Igazgatás* XXXIV (1984) 1. 85–90. o., önkényesen meghamisított változatában pedig „Die Gewaltenteilung: Ideologie und Utopie im politischen Denken” in *Die bürgerliche Gewaltenteilung Theorie*,

Napjainkban viszont már elérkeztünk ahhoz, hogy valódi hatalommegosztást intézményesítsünk. Alkotmánnyal, amiről tudjuk, hogy átmeneti; azt is tudjuk, hogy mennyire, és főként, hogy miért. Java intézményei politikai alkuk eredményeként alakultak ki. Mindennek tétje végső soron annak kérdése körül forgott, hogy a különböző társadalmi és politikai erők milyen hadállásokat tudnak majd hosszú távon birtokba venni. Nos, ezek a különféle kompromisszumkereső játékok történelmileg véletlenszerűen találkoztak és rakódtak egymásra. Együttesen eredményezve például azt, hogy — ellensúlyozandó az uralma meghosszabbítására akkor még képesnek vélt „létező szocializmus” erőit — erős alkotmánybíróság jött létre. Olyan, amelyik az egyes nyugati mintákban fellelhető jogosítványokat és garanciákat mintegy prizma-ként gyűjtötte magába. Ugyanakkor a köztársasági elnöki hatáskört az az időleges kíváncsiság formálta, hogy az átmenet végső biztosítékául szolgálhasson a szabad választáshoz.

E nagy átalakulásban sikerült számos elvet rögzíteni az általános átmenetiség el- lenére is. Persze, miközben minden mozgásban van, számos területen további finomí- tásra adódhat majd szükség. Az alkotmánybíróság például visszatérően aktivista magatartásra, vagyis az értékek között egy voltaképpen a politikai és törvényhozási szférát megillető választásra kényszerül. Ezért helyét keresve, méltósága megalapo- zásának kíváncsiságától hajtva vállalja azt is, amit az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíró- sága — többnyire teljes sikerrel és következetességgel — el szokott magától hárítani. A másik példát folytatva viszont, a köztársasági elnök kinevezési hatásköre máris lappangó alkotmányos válságot eredményezett. Hiszen ha személyes belátására, lelkiismeretére, elhivatottságára hivatkozva rendszeresen háttérbe szorítja a státu- szát kizárólag meghatározó alkotmányi megfontolásokat, és ennek jegyében különféle miniszterelnöki előterjesztésekre hallgatással vagy további mesterkélt feltételek tá- masztásával válaszol, úgy kinevezési aktuusa végső soron egy személyes — elnöki — tetszés függvénye lesz; s ezzel olyan szubjektív függőség áll elő, ami csakis valamiféle abszolutisztikus uralkodóra lehet jellemző. Ha pedig még azt is megkísérli, hogy ilyen eljárását mint alkotmányos szokást a kinevezési jog gyakorlásának közönséges mód- jaként elismertesse, úgy végső soron egy jogi kötelesség kikerülését avatja jogszerű- vé. Noha tudjuk: a magyar jog eddig a jóhiszemű joggyakorlás kötelességének a ha- gyományára épült, következésképpen a joggal való visszaélést csakis visszaélésként ismerte, s így mindmáig a szüksége sem vetődött fel annak, hogy a fentivel rokon eljárásmódokat külön törvény formájában helytelenítsük.

Írott alkotmányunk íratlanul is, tehát mindennapi gyakorlatunkban tovább formá- lódik. Nemcsak az alkotmánybíróság döntési gyakorlata, de demokratikus államéle- tünk minden egyes mozzanata is hozzájárul teljesebb arculatának a kibontásához. Az a kérdés egyelőre nyitott, vajon felváltatik-e a régi szöveg új alkotmánnyal, s ha igen, úgy mikor és miként. Jelenleg olyan törvényhozási hullámban hajózunk és közéletün- ket egyébként is olyan konfrontációs csatározások jellemzik, hogy a feltételek távolról

Gesetzgebung und Praxis, hrsg. Karl-Heinz Röder (Berlin: Institut für Theorie des Staates und des Rechts der Akademie der Wissenschaften der DDR 1985), 143–149. o.

sem most a legkedvezőbbek — s a szükség sem most a legnagyobb — egy új alkotmányozáshoz.

II. Jogi hagyományunk kérdőjelei

5.

Ami a nagy társadalmi-történeti minták közötti választás lehetőségét illeti, lázas lelkesedés ugyan több irányban is lehet bennünk, mégis (már csak tisztán egy alapigazság belátását tükröző teoretikus megfontolásból is) határozottan óvni kell ellentétek konstruálásában kimerülő bármiféle sarkított megfogalmazástól, hamis fogalmiasítástól. Hiszen azt, hogy politikai berendezkedésünk (vagy gazdálkodásunk) már bekövetkezett (vagy még bekövetkező) nagy társadalmi átalakulását „mintakövetővé” tegyük, tudatos célként persze bátran tűzhetjük magunk elé, ámde tudnunk kell, hogy sohasem érhetjük el tiszta eredményként. Ugyanennek az igazságnak a másik oldala viszont ez: a múlt vállalására, a hagyományok őrzésére is legfeljebb csak szándékként törekedhetünk. Hiszen az élő társadalmi folyamatok mindenképpen összetettebbek annál, semmint hogy kizárólagosságot célzó s mesterségesen konstruált fogalmi kettősségek Prokrusztész-ágyába kényszeríthetnénk őket. Amint a korai harmincas évek moszkvai életének magyar tanúja is hajdanán megjegyezte — azon kommunista kísérletről szólván, amely „mennysiségi” változások egymásrahalmazásával kívánt „minőségi” ugrást elérni, hiszen világtörténelmet akart csinálni s egyben le is zárni azt —: aligha ugorhatunk kényünk-kedvünk szerint a történelemben, ahogyan ezt HEGEL, MARX és társai hitették el és ajánlgatták nekünk egykoron.⁶ Megpróbálhatjuk ugyan, de múltunk és hagyományunk, szokásaink és készségeink levedhetetlenül együtt fognak ugrani velünk. Kérdésünkre visszatérve tehát, csakis személyes szándékaink tekintetében jogosult, hogy kategorikus „igen” és „nem” kettőssége szerint kizárólag két irányba mutató válaszokkal élhessünk. Hiszen csakis személyes szándékomra vetíthetem — de nem társadalmi magatartásunk végeredményére —, hogy (ismétlem: szándékom szerint) tisztelni fogom például (vagy éppen megkísérlem elkerülni) azt, amit a nemzet történelmi hagyománya számomra tanulságként kínálhat.

Ezért nyilvánvaló egyfelől, hogy modernizálnunk kell, nyugatiasítanunk, s egyben újra nyitnunk korábban már vállalt vagy időközben formálódott európai eszmények felé. Mindez nyilván törekvéseink kulcsfontosságú összetevője. Mégis mindaz, ami ebből megvalósulhat, egyedüli lehetősége szerint nemzeti múltunk, hagyományaink szövedékében fog majd megjelenni. S ezzel múlt és jelen, külső megújítás és belső megújulás szükségképpen összefonódása kapcsán semmi újat nem állítunk. Hiszen társadalmi lételméleti s egyben hermeneutikai tanulságként egyaránt tudhatjuk: társadalmi dolgainknak nincs önmagukban vett azonossága. Létük abban (pontosabban: az azáltal kiváltott hatásban) rejlik, ahogyan róluk — jelenlétüket, fontosságukat,

⁶ „Akármennyire is lényegesen új kezdődik a kvalitatív változással, az ugrással, az emberrel s a néppel »vele ugrik« a múltja is: történetét nem hagyja a túlsó parton, magával hozza, benne folytatódik. Újat kezd, de a régít is folytatja.” Sinkó Ervin *Egy regény regénye* Moszkvai naplójegyzetek (1935–1937) szerk. Bosnyák István (Újvidék: Fórum 1985), 320. o. [Sinkó Ervin művei].

természetüket magunkban tudatosítva — gondolkodunk.⁷ Már pedig ugorhatunk akorát, amekkorát csak tudunk; ám bőrünkben ki nem szakadhatunk. Bármilyen intézményt, gondolatot vegyünk is idegenből át, szervességét és szervesülését ugyancsak a fenti összefüggésben kell értelmeznünk.⁸ Végkövetkeztetésül tehát: átvétel esetén a befogadó közeg azt fogja majd csak elutasítani (vagy, az ellenkező véglet felől közelítve, átvétele folytán az lesz majd legfeljebb csak bénító hatású), ami — a befogadó közeg sajátosságait elutasítva — együttműködésre képtelenné maga válik.

6.

A váltás szüksége tekintetében mindenekelőtt arra a kövületre gondolhatunk, amit már szocialista jogelméletünk hajdani ura, SZABÓ IMRE akadémikus kezdett el ostorozni, a politikai és jogi SZTÁLINizmus e szemléletbeli maradványát „szocialista normativizmus”-nak nevezvén.⁹ A törvényi pozitívizmus elfajulása volt ez, ami „a törvény nem más, mint a törvény” [*Das Recht ist das Recht!*] bölcsességében bízva a német jogászságot egyszer már védtelenné tette a náci embertelenség előtt. Ennek SZTÁLINI változata pedig aligha tett mást, mint hogy az egyetlen és feltétlen — tehát vitatatlán és egyszersmind vitathatatlan — döntési központ politikai gondolatát viszszafojtotta a jog nyelvére.

Nos, ha jogfejlődésünk valóban fordulat előtt áll, úgy ez nem merülhet ki immár a felzárkózás akarásában — abban, hogy a közös európai múltból s jelenből a tetszésünk szerint kiválasztottat ismételtelen birtokba vesszük. Jogi világképünkről is — ami mindeddig mereven hierarchizált volt, az igazságszolgáltatást pusztá végrehajtássá fokozta le, minthogy magáról a jogról is formalisztikusan (azaz mint alternatíva nélküli, minden ízében logikai szükségképpeniséggel előre meghatározott döntésről) gondolkodott — meg kell végre látnunk: mi is ez valójában. Már pedig az ún. jogi világkép nem más, mint a jogászai hivatásgyakorlás ideológiája. Működési rend, amit a társadalomban jogiként elfogadott gyakorlatunk során érvényrejuttatunk, és ezáltal tartjuk fenn és újítjuk meg a jogrendet.

A jogi kultúra hiányát korábban a szabályok fetiszizálásával próbálták ellensúlyozni. Elhitették, hogy papíron rögzített, törvényeknek mondott pusztá szövegek meghatározhatnak valóságos életfolyamatokat. A jog azonban nem szövegek biflázása, másolása, mechanikus alkalmazása. A jog mindenekelőtt egy kultúra élése, továbbélése. És mindebben a szabály nem önálló cselekvő. Azáltal végzi dolgát, hogy beépül a jogászai okfejtésbe, a bírói folyamatba. Abba a hagyománykövető, ugyanakkor a bíró személyes felelősségére épülő folyamatba, amelynek feladata az, hogy a társadalmi konfliktusokra megoldást találjon. Még pedig úgy, hogy ezeket a külső érdekütközéseket (amik gyakran egyben értékütközések is) először jogon belüli konfliktusokként újrafo-

⁷ Monografikus kifejtésben vö. a szerzőtől *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992), különösen 2. fejl., 33. és köv. o.

⁸ Mesterpéldaként ezt teszi pl. Alan Watson *Legal Transplants An Approach to Comparative Law* (Edinburgh: Scottish Academic Press 1974) 106 o. és Alan Watson *Society and Legal Change* (Edinburgh: Scottish Academic Press 1977) xi + 148 o.

⁹ Szabó Imre „A jog fogalmáról” in Szabó Imre *A jog és elmélete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1978), 22–37. o., különösen 6. pont [Jogtudományi Értekezések].

galmazza, majd az így megfogalmazott dilemmára — a jogiként elismert értékek és elvek, okfejtések és hivatkozások körén belül, a törvényre és egyéb jogi szabályokra alapozva — saját, a jog nevében előterjeszthető döntési választát alkalmazza. A jogtörténet tanúsága szerint csak a jog kizárólagos uralását célul tűző abszolutizmusok (így JUSZTINIÁNUSZ ÉS NAGY FRIGYES) kísérelték meg a jogot [ius] közvetlenül a törvényre [lex] — azaz a szöveggént megtestesített uralkodói akaratra — visszavezetni.¹⁰

7.

A jogfejlődés helyi sajátosságai — különösen a nyugati fejlődéssel szembeesítve, ahol is a mindenkori eredményeket ismételten megerősítő és szokásossá tevő (konvencionalizáló) hétköznapi demokratikus folyamatokban megtestesülő szüntelen visszacsatolásnak köszönhetően szó és bizalom, szándék és megvalósítás többnyire támogatja (és nem hazudtolja meg) egymást — persze sugallhatnak olyan irányt is, amely eltér a Közép- és Kelet-Európában megszokott tapasztalattól és érzékenységtől. Ez magyarázhatja talán, hogy miért hordoz oly jelentőségeltjes szerepet a közép- és kelet-európai térségben a közösen elfogadható értékek és mércék, szimbólumok és fogalmiasítások utáni kutatás.

Valójában ez a körülmény is a jogi jelenség társadalmi és kulturális összetettségéről tanúskodik. Egyebek közt tehát arról, hogy a formálisan objektivált (vagyis törvényhozó által tételezett vagy bírói döntésben kinyilvánított) jog tényleges jelentése csakis a jog teljes környezetével egységben értelmezhető. A jognak pontosan ilyen formális és informális összefüggésrendszerét nevezzük jogi kultúrának; s tudjuk, hogy a jogi kultúra a társadalom általános kultúrájába ágyazódik. Már pedig a jogi kultúra magában foglalja a joggal kapcsolatos étoszt, értékeket, nevesítési s hivatkozási kereteket, a bíróra jellemző készségeket, a joggyakorlatban szokásos elintézési módokat, a jogászi hivatásgyakorlás ideológiáját és szakmai erkölcsét, és így tovább. Már pedig tudnunk kell, hogy csak egy ilyen módon felfogott jogi kultúra ad a jognak életet, közvetíti megélt történelmünk és kulturánk hagyományait, szabja meg irányát, formálja érzékenységét, s nem utolsó sorban támogatja vagy gyengíti esetleges reformszándékait.

A jog társadalmi és kulturális összetettségének állításával ugyanakkor nemcsak leírjuk a jelenséget. Benne rejlik ebben annak lehetősége is, hogy a jogreform s a joggal kivívandó reform tekintetében egyaránt kettős stratégiával éljünk. Hiszen mindkettőt szolgálhatjuk úgy, hogy a jogon formálisan változtatunk, de úgy is, hogy megértésbeli környezetének (mindenekelőtt magának a jogi kultúrának) alakításával jelentésbeli összefüggéseit újraképezzük (rekontextualizáljuk).¹¹ Persze egymást váltva is fordulhatunk e két reformlehetőséghez, de ezekkel együttesen is (változó arányokban) élhetünk. Természetszerűleg összefüggő nagy tömbök átültetése vagy gyökeres jogreform esetén — s különösen hosszú távú hatásában — az utóbbi fontosab-

¹⁰ Ld. pl. Michel Villey *La formation de la pensée juridique moderne* (Paris: Montchrétien 1975) és a szerzőtől *A kodifikáció...*, passim.

¹¹ Vö. a szerzőtől „Tételezések rendszeréből áll-e a jog?” *Jogtudományi Közlöny* XXXIX (1984) 9, 483–486. o., valamint „A jog mint történelem” *Világosság* XXVII (1986) 1, 1–6. o. és *Jogtörténelmi Szemle* 1987/2, 65–73. o.

bá válhat az előbbinél. (Ez a helyzet egész jogi minták, modellek vagy kultúrák átvétele esetében — mint például napjainkban, különösen Kelet-Európa egyes országában —, ahol valóban „európaiasítás”, illetőleg „nyugatiasítás” a cél.) Átlagesetben azonban e kétféle stratégia valamilyen vegyítése szokott inkább előfordulni.¹²

8.

Jogi világképünk összetettebbé, felelősebbé válása azonban nemcsak a jog és a törvény viszonyában eredményez váltást. Hanem abban is, hogy — nem érintve a szabályok fontosságát — visszahelyezi az elveket is jogaikba. Számot vet tehát azzal, hogy a szabályok önmagukban nem elégségesek. A jogrendet az elvek — és csakis az elvek — tehetik élővé. Csakis az elvek mérlegelésével tehetjük a jogot felelőssé, érzékeny válaszadásra képessé minden egyes döntési helyzetben.¹³ Következésképpen csakis az elveket megillető szerep újraélesztésével képezhetünk a jogból olyan dinamikus tényezőt, amelyik képes marad arra, hogy esetről esetre, döntésről döntésre formálódjék, jelenünk kérdéseire válaszolva szüntelenül.

Az elveknek ugyanis az a szerepe, hogy ellenőrizze különféle olyan okfejtések helyénvalóságát, amelyek logikailag egyaránt lehetségesek. Ezzel pedig körbejárja az egyes szabályozások voltaképpen tartományát, s a vitás esetekben kicövekezi alkalmazásuk határait.¹⁴ Nos, az ilyen szerep már a római jog óta ismert. Egyaránt számolt véle a zsidó diaszpóra rabbinikus jogszolgáltatása és a rítusokra szakadt muzulmán hagyomány. A mai angol-amerikai joggyakorlat pedig különösen erősen épít reá. S érzékelnünk kell, hogy a II. világháború óta ismertté és gyakorolttá vált a francia, a német, sőt az olasz jogban is.¹⁵

Talán nem érdektelen itt emlékeztetnünk arra, hogy egészen a közelmúltig, hazánk történelmének első igazi (az 1959. évi IV. sz. törvénnyel kibocsátott) polgári törvénykönyvéig, a magánjogi jogszolgáltatás nálunk is a bírói gyakorlat precedens-értékű figyelembevételén nyugodott.¹⁶ Ennek megfelelően a magyar jogi géniuszt egészen a közelmúltig éppen a jogesetek megoldására összpontosító s jogelvek kazuisztikus feldolgozásával előrehaladó gon-

¹² Allott leíró jellegű megállapítását ennek megfelelően fogalmaztam át jogpolitikai jelzéssé és kívánalomná (ld. 2. jegyzet).

¹³ Vö. mindenekelőtt Philippe Nonet and Philip Selznick *Law and Society in Transition* Toward a Responsive Law (New York: Harper & Row 1978), különösen IV. fej., 78–113. o., elemzésére pedig a szerzőtől „Átalakulóban a jog?” *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 4, 670–680. o., újranyomva in Varga *Jogi elméletek, jogi kultúrák*, 226–236. o.

¹⁴ Ld. mindenekelőtt Ronald Dworkin „The Model of Rules” *The University of Chicago Law Review* 35 (1967), 14–46. o., Zódi Zsolt fordításában „A szabályok modellje” in *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések szerk. Szabadsfalvi József* (Miskolc: Bíbor Kiadó 1996), 17–56. o. [Prudentia Iuris 5].

¹⁵ Vö. pl. Chaim Perelman „Legal Ontology and Legal Reasoning” *Israel Law Review* 16 (1981), 356–367. o.

¹⁶ Vö. pl. Zajtay Imre „The Importance of the Evolution of Hungarian Law in Regard to the Theory of Sources” *Comparative and International Law Journal of South Africa* 4 (1971), 72–84. o. és Eörsi Gyula „Richterrecht und Gesetzesrecht in Ungarn: Zum Problem der Originalität eines Zivilrechts” *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 30 (1966), 117–140. o.

dolgozói kultúrája különböztette meg a pozitivizmus lélektelenségébe fulladt kortárs nyugat- és közép-európai szomszédaitól.¹⁷

9.

Bármennyire büszkéek is szoktunk lenni — s nem feltétlenül alaptalanul — arra, hogy jogtudományunk a kényszerű szocializmus ellenére is az európai értékek zömét át tudta menteni, mégis, viszonyunk a joghoz csakis itt és az adott feltételek közt formálódhatott. Túlélésünket egyénenként és közösségként egyaránt a jog pusztán hatalmi parancsként való felfogására, és ebből eredően lehetőség szerint a kijátszására kellett építenünk. Ezért egész életstratégiánk is a jog csupasz tudomásulvételén és kizárólag érdektől függő felhasználásán nyugodott.

A mára áttérve, viszonyaink még korántsem tekinthetők kialakultnak. Túlzottan is frissek ahhoz, hogy otthonosan mozogjunk bennük s velük élve immár saját hagyományainkat építhessük. Egyelőre politikatudományunk is (születési csillagzata, a történelmi materializmus és a tudományos szocializmus jegyeit szintúgy hordozva még homlokán) kissé zavartan áll új valóságunk, vagyis sokszínű politikai térképünk, többpárti berendezkedésünk és demokratikus állami működésünk előtt. Ugyanígy jogi viszonyainkban sem természetes még annak belátása, hogy szabadságunk nem azonos a szabadossággal, demokráciánk az anarchiával. Felszabadultságunknak a mámorea zabolátlan még. Feledtetni azt is, hogy szabadság és demokrácia csakis közösen elfogadott játékszabályokra, ezek betartására s betartatására, vagyis kikényszeríthetőségére épülhet. Társadalmi fegyelem nélkül nem létezhetik. Nyugaton sem. De ott mindez oly természetes, hogy ottani szereplőinek nem szükséges mindezt folytonosan és külön hangsúlyozniok.

Demokráciát nemcsak kiáltványokkal lehet szolgálni. Sőt, elsősorban — és nem álszent módon — éppen nem üres kinyilatkoztatásokkal és pusztá levegőrezgésnek maradó ígéretekkel, hanem azzal szolgálhatjuk, ha az érette folytatott harc hevében kérészéletű politikai érdekeinktől elvakultan az alapjait nem romboljuk. Mert a jognak is megvannak a maga játékszabályai. Például minden jogot, jogszerűséget bírálhatunk politikai, gazdasági, erkölcsi vagy akár jogi nézőpontból is. A jog rombolása nélkül csupán egyet nem tehetünk: jogi mivoltát, érvényességét nem szabad kétségbevonnunk. Már pedig ez történt az ún. taxisblokádn emlékeztető napjaiban, amikor egyesek megkísérelték a jogtalanságot joggá avatni, s ennek érdekében — politikai vágyakat (és éppen nem bármiféle kialakult tudományos vagy gyakorlati közmegegyezést) tükröző fogalmiasítással, azaz a nyugaton elfogadott értelmét tudatosan meghamisítva — polgári engedetlenséggé szelidíteni. Ma pedig ilyesmit súlykolnak a korántsem ritkán felbukkanó publicisztikai léggömb-eregetések — botránykeltéssel, címkézéssel, lejáratási kísérlettel. Az azzal történő visszatérő próbálkozással például, hogy alkotmányos kormányzati joggyakorlást önkényként, a demokrácia sárbatiprásaként bélyegezzenek meg. Vagy klientúra építésével és kliensállammá zulesztéssel riogassanak, mert történetesen kormányzati összfelelősséget tükröző s nem feltétle-

¹⁷ Ezért jellemezhetette a mérvadó amerikai tankönyv a magyar jogot azzal a paradoxikus megállapítással, hogy nem más ez, mint "civil law without a civil code". Rudolf B. Schlesinger *Comparative Law Cases—Text—Materials*, 2nd ed. (London: Stevens 1960), 175. o., * jegyzet.

nül ellenzéki rokonszenvtől kísért a személyi kiválasztás. Szellemtelenül avitt ötletek ezek; előképeikkel is legfeljebb a '68-as balos nihilista nyugati diáklázongások érvanyagában találkozhattunk.

10.

A jogban — mint a fentebbiekből már láthattuk — távolról sem csupán a jog, hanem mindenekelőtt a társadalom általános állapota tükröződik. Az egyetemi képzés (s ezen belül a jogászképzés) kérdőjeleit sem annyira a sors keze formálja most, mint inkább átmenetünk lassúságának és megoldatlanságainak — sőt, egyes területeken egyenesen kilátástalanságának — a tünetei.

Sok éve vallom már, hogy azon, amit némi leegyszerűsítéssel hazai használatra MARXizmusnak szoktunk nevezni, nem lehet egyszerű elhatárolódással, fogadalommal vagy akaratelhatározással túllépnünk. Attól, ami gondolkodásunkba egyszer beivódott, azzal, hogy ruhánkat hanyag eleganciával könnyedén a sarokba dobjuk, nem szabadulhatunk.[†] Csupán példaként említve: szocializmusunknak voltak hajdan

[†] Hadd iktassak ide egy töredéket a *Magyar Szemle* körkérdésére 1992. november 12-én fogalmazott válaszkedeményből:

„MIBEN LÁTOM AZ ORSZÁG LEGÉGETŐBB GONDJÁT?

Közhelygánús lenne úgy válaszolnom, hogy az utóbbi közel fél évszázad történéseiben. Mégis: leginkább ezek makacs szellemi hatásában, s a túlélés kényszerétől diktált erkölcsi válaszaink igénytelenségében.

A társadalom mindig bonyolultabb, mint az élet csupasz biológiai ténye. Közösségi létezésünkhöz nem elégséges a pillanatot pusztán megélnünk, a romlást túlélünk.

Már pedig tisztában kell lennünk annak súlyával, hogy közel fél évszázadot vett igénybe a szocializmus újabb magyarországi kísérlete, és a sajátos elzárttság, valamint a rezsim által teremtettségül kizárólagos szellemi környezet mindenkibe óhatatlanul — esetleges legjobb szándéka ellenére is — beleivódott. Hihette bárki, aki hitte, hogy szellemileg ellenáll; és joggal érezhette is, hogy valóban ellenállt — hiszen minden ilyen kísérlet már önmagában kockázatos volt. Mégis: ugyanúgy, ahogyan ellenállásával végső soron aligha változtathatott környezetén, ugyanúgy ezzel szellemi környezetében maga sem változott. Akkor talán hősies gesztusa folytán ezt maga nem is érzékelhette. Ám utólag, ma már (esetleg éppen időszerű dolgainkról szerencsésebb sorsú nyugat-európai vagy amerikai embertársainkkal beszélgetve) kiderülhetett, hogy az, ami ellen oly őszinte és mindenképpen becsülendő elhatározással szembeszállt, vagyis kizárólagos környezete, amit maga nem választhatott, de meg sem változtathatott, fokról-fokra, ám ellenállhatatlanul, végül is elkezdte meghatározni azt, amivel és ahogyan egyáltalán ellenállhatott. Következésképpen még legkiválóbb és legfüggetlenebb elméink gondolkodása is évtizedek múltával valamelyest deformálódott, hiszen egyre inkább egyfajta ellenfilozófiává változott. Szomorú (és nemcsak paradoxikus, de a mögötte rejlő emberi erőfeszítés ismeretében egyben tragikus) eredmény, hogy — külső szemmel nézve, esetleg az utókor immár részvétlen ítéletével illetve — végső soron legjobbaink sem értek el mást, mint hogy bizonyos mértékben s a maguk módján szintén betagozódtak abba a rendbe, ami ellen pedig fellázadtak minden tehetségükkel.

A legbeszédebb és leginkább élményszerű példát számomra társadalomtudományi gondolkodásunk adja. A gondolkodásnak nem elsődlegesen keretére, még kevésbé tételhalmazokban összefoglalható mondanivalójára, mint inkább módjára, sőt a gondolkodásnak irányt adó étoszára gondolok, amikre szintén környezetünk: a szovjet-világ, s benne a szovjet-MARXizmus világképe nyomta rá bélyegét.

E világképben korántsem egyszerűen az volt problematikus, hogy hamis, bizonyítatlan és bizonyíthatatlan, gyakran emberellenes vagy civilizációs alapvíványainkat tagadó tételekben jutott kifejeződésre. Hiszen a tételek mindig visszavonhatók, megtagadhatók, és újakkal felválthatók. De

apostolai, akik már évtizedekkel korábban szembefordultak azzal, aminek egykor (amikor a divatja volt ennek) a papjául szegődtek. Ámde azzal, hogy szembefordultak véle, inkább ellenhevületűvé váltak, és éppen nem gondolkodásmódjuk kérlelhetetlensége az, ami változott. Maguk pedig ezt mondják: ha főideológusnak látszottak is akkoriban, voltaképpen még sem tettek többet, mint csupán esélyt adtak a MARXizmusnak, csak a nyelvezetén szólottak — mások pedig (talán nem jogtalanul) úgy vélhetik, hogy velük akár az antibolsevista bolsevikik tábora is gyarapodhatott.

Visszatérve tehát a joghoz, s vele megkérdőjelezett és ezért levedleni szánt MARXista örökségünkhöz: friss, új indításunkat nem feltétlenül az örökség „szocialista” jelzője, egynémely tétele vagy azok MARXista volta teszi nehezzé. Alapvetőbb és nehezebben is gyógyítható ennek az örökségnek az eredendő tudományellenessége és javíthatatlanul tudománytalan (vagy pontosabban: tudományelőtti) gondolati iránya. Az, hogy a tudományfejlődés folyamatában a MARXizmus történetesen azelőtt jött létre, minthogy a mai, korszerű gondolkodásunkat meghatározó tudományok — a szociológia, a pszichológia, az etnológia vagy az antropológia — megformálódhattak volna. Erőszakos önigazolása, öntelt hittérítő dühe mégis megakadályozta az okítót abban, hogy maga okulhassék. Zavarforrás maradt továbbá az is, hogy az emberi gondolkodás alapjairól (tényről, fogalomról, nyelvről, logikáról, okfejtésről és igazolásról) vallott felfogásában atavisztikus messzeségben, értetlenül és idegenül áll a nyugati világban immár több mint egy évszázada elfogadott modern tudomány- és nyelvfilozófiai előfeltevések előtt.¹⁸

Ebből pedig csakis az következik, hogy mindannyiunknak külön-külön, lépésről lépésre, a legelemibb alapoktól elindulva kell újraépülnünk. Nemcsak polcra leemelhető és oda visszahelyezhető tankönyvekben, de saját fejünkben is. Ehhez pedig idő kell. És ami még nehezebben adatik: alázat, belátás, valamint kitartással övezett tanulási szándék. Nem utolsó sorban pedig olyan társadalmi légkör, amely külön-külön mindannyiunk újraindulását nemcsak gondolhatóvá és megvalósíthatóvá, de egyszersmind fennmaradásunknak egyenesen az előfeltételévé teszi.

az ember, aki gondolkodik, majd gondolkodása eredményeként ilyen vagy más tételeket megfogalmaz, még nem változik meg.”

¹⁸ Vö. monografikus részletezésben a szerzőtől *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* (Budapest: Osiris 1996; 1997) iv + 191 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, Budapest, II Dissertationes 1].

JÁTÉKSZABÁLYOK, VITÁK

A TAXISBLOKÁD MEGÍTÉLÉSÉRŐL*

Mindannyian tudjuk, hogy a '89-es kerekasztal-tárgyalások során mindazok a politikai erők, amelyek a parlament működésében ma meghatározó szereppel bírnak, meg egyeztek az alkotmányos jogállamiság kereteiben, s megegyezésüket nagybanegészeben meg is tartották. Nos, e kereten belül a társadalmi konfliktusok kezelésére számos jogos lehetőség adódik — olyanok, amik a politikai és szociális konfliktusok feloldására elfogadható eszközöket biztosítanak. Ha olyan helyzetbe kerülünk, mint most, hogy egy adott társadalmi válsághelyzet megoldását kell keresnünk — s ráadásul úgy, hogy eközben a közös jövőnket sem kívánjuk szem elől téveszteni —, célszerű ebből kiindulnunk.

1. Nem állampolgári engedetlenség

Az állampolgári engedetlenség eredendően angol fogalom. Mindenekelőtt (s eredeti értelmében feltétlenül) nem jogintézménynek, hanem politikai intézménynek tekinthetjük. Példaként említhetjük Indiában a MAHATMA GANDHI által vezetett tiltakozó mozgalmat, a '60-as évek Amerikájában a vietnami háború kapcsán kézbesített katonai behívók tömeges elégetését, de ugyanezt kell látnunk a nukleáris fenyegetés elleni fellépésnek vagy a környezetszennyező beruházások elleni tiltakozásnak a közterületek elfoglalásával vagy a szállítás megakadályozásával történő kivitelezésében is. Az ilyen és hasonló társadalmi mozgások mélyen erkölcsi ügyet s átfogó társadalmi érdekeket szolgálnak — tehát távolról sem egyéni előnyök hajszolását vagy pusztán személyes törekvések érvényesítését. A polgári engedetlenség tiltakozó akcióiban résztvevőket nagyfokú önfegyelem és teljes erőszakmentesség jellemzi. Az ilyesmitben résztvevő polgárok következetesen, az összes jogkövetkezmény önkéntes vállalásával viszik végig nyílt szembeszegülésüket a fennálló alkotmányos renddel és az annak nevében hozott döntésekkel szemben — úgy (és ez a döntő mozzanat), hogy ezzel mintegy kihívják, egyenesen provokálják a hatalmat. Hiszen fellépésüknek ez a

* Első nyomtatott változatában ld. a megfelelő részeket a Reggeli Pesti Hírlapnak Hack Péterrel, Jobbágyi Gáborral, Rockenbauer Zoltánnal, Tallós Emillel és a szerzővel Enyedi Nagy Mihály vezetésében lefolytatott vitailéséből a fuvarosblokádjogi megítéléséről: „Nem állampolgári engedetlenség — Közegetelmi törvény kell” I-II *Reggeli Pesti Hírlap* I (1990. november 12. és 13.) 179 és 180, 8. o. és 8. o.

lényege: „Nyíltan szembeszállok, mert erkölcsiségem erre kényszerít, a hatóság feladata viszont saját tudomásom szerint is az, hogy jogszerűen járjon el velem szemben. Ám mind e közben a hatóságnak azt is tudnia kell, hogy amennyiben engem eltávolít és megbüntet, tízek és százak, ezrek és tízezrek fognak majd az én helyembe lépni.” Vagyis senki sem vitatja, hogy az állam közegeinek a rend védelmében fel kell lépniök. De a dolgok menetébe már eleve beépítették ennek következményét is. Azaz: amennyiben az állam közegei a rend védelmében valóban fellépnek, úgy óhatatlanul olyan folyamatot indítanak el, amelybe az állami rendvédelem szükségképpen beleszorpan. Már pedig ha olyan helyzet áll elő, hogy maga az állami erőszakszervezet képtelenné válik feladatai ellátására, úgy ez további következménnyel jár, nevezetesen az államba vethető hit is szükségképpen elenyészik.

Ami viszont Magyarországon a kérdéses október végi hétvégén történt, ettől eltérő, egészen más logikát mutatott. A tömegkommunikáció egy méltatlan, iszonyatos helyzethez illő dermedt hangon számolt be arról a vérforralóan hallatlan eseményről, amikor péntek reggel az első bátoratlan rendőr besétált a hidat eltorlaszolja blokádot alkotó autók közé, hogy felírja az utat elálló s ezáltal rendbontó járművek rendszámait. Ám beszámolt arról is, hogy az odamerészkedő közegek jogszerű cselekvése az őket fenyegetően körülvevő tömeges nyomásra pillanatok alatt ellehetetlenült, sőt jegyzetfüzetük is a felírt adatokkal — távolról sem saját kezdeményezésükre — a következő másodpercekben a Dunába repült. Azután alig telt el néhány óra, s máris hallhattuk a rádión és televízión keresztül, hogy (még ugyancsak pénteken délelőtt) parlamenti pártokként bejegyzett ellenzéki erők már az — úgymond — „erőszakkal fenyegetődző” belügyminiszter eltávolítását kezdték követelni.

A polgári engedetlenségben korántsem az a lényeg, hogy polgár-e az elkövető vagy sem, hanem hogy a polgári létszférában, a polgár jogaiért folytatott küzdelemben játszódnak le az események. Tehát mindaz, ami bekövetkezik, semmiképpen sem ütközhet olyasformán a joggal, hogy csorbíthatná mások jogosultságait vagy jogos érdekeit. Pontosabban fogalmazva tehát: olyan személyes és különleges viszony jellemzi a tiltakozó és az állam között a polgári engedetlenségi összefüggésben kiépülő kapcsolatot (s így a tiltakozók magatartását), hogy ez fogalmilag eleve kizárja erőszaknak akár közvetlen, akár áttételes alkalmazását — tehát például blokádot építését is.

2. Közkegyelmi törvény kell

Bevezetésül célszerűnek tetszik két általános megjegyzést tennünk. Elsőül azt, hogy úgy vélem, klasszikus értelemben vett állampolgári engedetlenségre Magyarország több mint ezeréves történetében nemigen találhattunk példát mindeddig.¹ Másodikként pedig azt, hogy józan eszünk sugallata szerint is válságos helyzetben kap igazán értelmet a közös szabályok léte, így egyebek közt a társadalmi munkamegosztás.

¹ Ilyen vagy olyan szempontból rokonítható múltbeli történések persze még számos érdekes vizsgálódás lehetőségét ígérik. A legújabb irodalomból ld. pl. Pál-Antal Sándor és Szabó Miklós *Egy forró nyár Udvarhelyszéken* Az udvarhelyszéki szabad székelyek és kismesek 1809. évi engedetlenségi mozgalma (Székelyudvarhely: Haáz Rezső Kulturális Egyesület 1995) 47 o. [Múzeumi füzetek 12].

Vagyis: tegye ekkor a politikus a dolgát, de tegye a jogász is — és mind a kettő anélkül, hogy ezek összekeveredhetnének. Most, napjainkban, Magyarországon, válság van. Ha tehát e hazában vannak jogászok, úgy tegyék dolgukat és készüljenek fel szakmailag arra, hogy most és a jövőben — legalább a dolgok minősítésének a tekintetében — rendet kell teremteniük. Mindannyiunknak tudnunk kell, hogy miképpen kell eljárunk a jövőben. A '20-as évek Magyarországnak mintájára most legalább utólag meg kell találnunk a politikai válságmenedzselés jogi (vagy legalább is „valamelyest jogi”) formáit, hogy a jövőnkkel aztán majd bátran szembenézhessünk.

Persze nem arról van szó, hogy a jog elnyomjon vagy háttérbe szorítson más társadalmi jelenségeket, hiszen a jogállamot sem valamiféle kíméletlen *Gleichschaltung*, vagyis maradéktalan egyneműsítés, a jog korlátlan és könyörtelen egyeduralma jellemzi. A jogállamiságban akkor támad csak baj, ha a jog relevanciája nem érvényesül és ezáltal elvész a jog által biztosított ésszerűség. Paradoxikusan kifejezve: mindenkinek „joga van” hát arra, hogy — például — bűncselekményeket kövessen el. Ugyanilyen paradoxikus kifejezésben csak egy dologhoz nincsen semmiféle joga: azt mondani, hogy az, amit tesz, nem bűncselekmény. Nem érvelhetünk tehát úgy, hogy azt mondjuk: mindenért kizárólagosan az állam felelős. Hiszen teremt a jog ugyan kereteket, de mindenekelőtt a következmények előreláttatásával hat. Már pedig az ún. taxisblokádnál napjaiban megvalósultak bűncselekmények, és ha a társadalomnak bármi okból nem lenne érdeke ezek megbüntetése, úgy kegyelem adását ki kell fejeznie, ráadásul jogilag korrekt formában. A polgári károkat pedig meg kell téríttetnie. Például a kamionokban rekedt vagy megromlott áruk után a nemzetközi biztosítók fizetni fognak ugyan, de ezt követően Magyarországhoz fordulnak majd kártérítésért, és az állam a kifizetés alól nem mentesülhet. A történeteket tehát jogilag végig kell futtatnunk. És látnunk kell, hogy a cselekmények egyébkénti jog szerinti minősítését kizárólag vagy a jog módosulása, vagy egy új, forradalmi rendnek a kikiáltása változtathatja meg. Ezért amennyiben a meglévő jogrend keretén belül maradunk s mégis vállaljuk az ellentmondást, úgy holnap és holnapután bármely szűk csoportocskát elzárhatja majd városaink és országunk kapujait, s ráadásul még a büntetlenül maradásban is reménykedhet.

Azt kell tehát gondolnunk, hogy itt és most valóban közös jövőnk építése a feladatunk. Ezért fontos kimondanunk, hogy a *ius resistendi*, vagyis az ellenállás joga — aminek gondolata sokakban felvetődött — az első pillanattól kezdve csakis egy zsarnokkal szemben illeti meg az alattvalót. Már pedig taxisaink felbuzdulása kapcsán közel sem arról volt szó — s ezt egyetlen közreműködő sem merészelte állítani —, hogy egy elnyomó állami jogrend megdöntésére törekedtek volna. Valójában mégis az egész országnak totális blokádnál alá kényszerítése következett be. Ez pedig igen súlyos dolog. Olyan lépés, amelyre válaszul hatályos alkotmányunk értelmében a köztársasági elnök kihirdethette volna a szükségállapotot, összehívhatta volna a Honvédelmi Tanácsot, s bevethette volna a hadsereget.

Gondoljunk csak az Aranybullára: elképzelhető-e vajon, hogy az ellenállás joga a magyar jogrendbe beágyazódjék?

Azt kell hinnünk: a törvényesség megőrzését a bármilyen körülmények között beálló események sodrásában éppen azoknak a politikai erőknek kell biztosítaniuk, ame-

lyek ennek intézményrendszerét alig néhány hónappal ezelőtt létrehozták. Egyetlen politikai erőnek sem áll jogában eszkalálni egy olyan kialakult helyzetet, amelyben immár bűncselekményt megvalósító magatartások váltak meghatározókká. Ilyen vonatkozásban felettébb tanulságos, hogy a parlamenti széksorokból is ismert két vezető képviselőjüknek még péntek este a televízió nyilvánossága előtt feltették a kérdést: nem zavarja-e őket, hogy az ország blokádban áll s ezáltal polgárok milliói fosztatnak meg mozgási szabadságuktól? Nos, e polgári létében is tiszteletreméltó két értelmiségi — gazdaságtörténész levéltárosi, illetőleg jogász erkölcsfilozófia-oktatási múlttal a hátuk megett — kifejezett alkotmányi kötelezettségük ellenére sem határolták el magukat s a mögöttük álló s önmagukat liberálisként meghatározó pártjukat ezektől az eszközöktől. Csupán később, a válság megoldódásával tette a parlamentben összegyűlt összes politikai erő nyilatkozatában nyilvánvalóvá, hogy elhatárolják magukat a bekövetkezett eseményekben rejlő minden jogellenességtől. A jövőre nézve azonban ez még nem történt meg. Úgy kellene gondolnunk: a végleges rendezésnek múlhatatlan előfeltétele, hogy valamennyi parlamenti erő a jövőre nézve egyértelmű nyilatkozatban zárja ki annak lehetőségét, hogy valaha is bűncselekményt megvalósító eszközökhöz folyamodjék — akár politikai, akár szociális érdekvédelmi küzdelemről legyen is szó.

TÖRÉKENY JOGÁLLAMISÁGUNK*†‡

Érzékeny jószág a jog. Nincs ereje önmagában ahhoz, hogy uralomra jusson, de nem is tűri meg maga felett a hatalmaskodást. Ilyenkor visszavonul. S ha egyszer mégis visszatér, úgy már nem ugyanaz. Nem régi énjét látjuk ilyenkor viszont, csak

* Első nyomtatott változatában ld. — rövidítve — „Törékeny jogállamiságunk” *Magyar Nemzet* LII (1990. november 13.) 266. 4. o., — teljes szövegében pedig — *Hítel* III (1990. december 26.) 26, 37–40. o.

† Kortárs adalékként hadd idézzünk itt a szerző és fenti írása kalandjáról [Varga Csaba „A hír szent, a vélemény szabad” *Új Magyarország* I (1991. október 7.) 139, 16. o.]:

„A hír szent, a vélemény szabad!« Ki ne vallaná ezt az elvet, aki csak kapcsolatba került a sajtóval? Ahhoz azonban, hogy mindez ne csupán jelszó, papíron ejtett ólommaszat legyen, az is megkívántatik, hogy mindennapjainkban se tagadják meg azok, akik pedig hivatásuk gyakorlása során fennnek hirdetik.

Mai vitákról olvasván hadd idézzem fel a közelmúlt személyes emlékéit, amikor a taxisblokádközvetlen politikai hullámveréseinek elcsitultával, 1990. december elején elvi igényű elemző írással kerestem fel a *Magyar Hírlap* szerkesztőségét, ahol Gádor Iván úrral hozott össze a sors. Rögvest elolvasta, visszatérően dicsérte logikai egységét, elvi gondolatmagjának világos, meggyőző érvelésű kifejtését. A *captatio benevolentiae* ilyen kedves megnyilvánulásait követően azonban mindjárt hozzáfűzte: filozófiájuk más, gyökeresen tér el ettől. S beszélni kezdett a polgári engedetlenség gondolatának diadalrajuttatásáról, a megsértett nemzet jogos felkeléséről. Amire közbevetve csak megkérhettem, hogy ne is folytassa, hiszen álláspontja érdekes lehet egy széleskörű politikai vitában, írásomban azonban éppen nem a politikum szólal meg, hanem egy szakma: a jog, s mögötte a jogfilozófia tudománya, amit történetesen Magyarországon és külhoni országokban pontosan negyedszázada művelek, egyetemeken okítok, s amelynek a nézőpontja (noha éppen az események bármiféle értékeléséhez az egyik elvi keretet és vonatkoztatási pontot kellett volna szolgáltatnia) a tömegkommunikációs megvitatásban sajnálatos módon mindmáig tökéletesen háttérbe szorult. A Szerkesztő Úr azonban újságja felelős szerkesztőjeként sem méltányolta e megközelítést. Ehelyett fórumáról mint a politikacsinalás műhelyéről, a sajtó mint negyedik hatalom kezdeményező szerepéről, jövőformáló erejéről és elhivatottságáról szólt. Társalgásunk egyébként kifogástalanul udvarias hangvétele sem leplezhette azonban Gádor úr könyörtelen elhatározását, miszerint köponyegem az ő számára használhatatlan lévén, nem kíván azzal semmit sem kezdeni. Cikkem így másutt, később jelent meg. Igaz, akkoriban a *Magyar Hírlap* is más újság volt. Remélem, azóta sem pusztán jelmondatként került e hitvallás — „A hír szent, a vélemény szabad!« — a hetedik oldal élére. De ki őrzi vajon az őrizőket, már ami a szerkesztői gondolkodásmódot illeti?”

‡ Egyidejű véleményként egy jellemző — és talán nem is méltánytalan — megállapítás [Bence György „Polgári engedetlenség középhullámon” in *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban* A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája, szerk. Csapody Tamás és Lenkei Júlia (Budapest: T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. 1991), 11. o. (Twins Konferencia-füzetek 2)]:

„Márpedig a tudós politikai elemzők, amint leküzdötték első zavarukat, visszatértek a jól bevált gyakorlathoz, s a lehető legáltalánosabb kérdésekről kezdtek napilapokban disszertálni. [...] De arról, hogy miben különbözik a polgári engedetlenség a politikai tiltakozás egyéb formáitól, nem sokat tudtak mondani. [...] Igazából csak két tudós volt, aki hasznos szempontokat vetett fel. Az egyik, Varga Csaba azonban — megítélésem szerint — egy kissé elfogultan alkalmazta egyébként igen érdekes szempontjait az adott esetre, s ezzel alighanem lerontotta a hatását.”

megtört mását, mely ezután már könnyedén kergethető újabb visszavonulásba. Hiszen a jog olyasmi, ami vagy van, vagy nincs. S ameddig van, nem tehető zárójelbe, feltételekkel sem zsarolható. Ő mondja meg, hogy micsoda. S bármit teszünk is mi, hozzá való viszonyában vagy néki megfelelően, vagy ellenére cselekszünk.

Az állam jogáról szólva KANT írja, hogy a jogszerűség megtagadása maga a forradalom.¹ Látnunk kell, hogy e kijelentésben kettős állítás rejlik. Nevezetesen, valamilyen módon minden magatartás minősül a jog szerint. Alapelveként a demokratikus jogrend azt vallja, hogy mindaz, ami jogilag nem tiltott, megengedettnek minősül. Végso soron tehát a magatartás vagy jogszerűtlen, vagy jogszerű. Jogszerűnek minősül akkor, ha a jog kifejezetten megengedi vagy hallgat róla. Bármiféle legyen is azonban e minősítés, nem lehet változó. Kivéve, ha maga a jog változik. Adott rendszeren belül nem mondhatom hát ugyanazt egyszerre jogszerűnek és jogszerűtlennek. Ha egyszer csak valamely minősítesem ellenkezőjét kezdeném bizonyos jogszerűség látszatával állítani, elfogadása vagy sikeres és végleges hatósági érvényesítése esetén KANT szerint ez már maga lenne a bekövetkezett forradalom.

Beszámolva a Város alapításáról, LÍVIUS elmeséli a plebejusok harcát a patríciusokkal szemben.² Azért küzdöttek, hogy a jog, amit a patrícius jogszolgáltatók reájuk kimernek, legalább általuk is előre ismert s ilyenként rögzített legyen. Ne tarthassák tehát a patríciusok bizonytalanságban őket. Az állam joga az érdekeltek között, a saját lábán álljon, s kit-kit a maga módján szolgáljon. Hiszen a Parancsolat, ami a napi viták fölött áll — amit égő csipkebokorból hoznak le, hogy utána kőbe vessék és a közügyek intézésének a terén közszemlére tegyék — az emberiség egyik legősibb vágya. Tudjuk: minden szocializmus a jog alap gondolatát zúzta szét azzal, hogy különállását s ezzel sajátos méltóságát megszüntette. Végét vetette annak, hogy minden konfliktusban közvetítő lehessen. Annak, hogy bármi történjék is életünkben, ne a jogot hallgattassák el. Szóltatassék meg hát a jog is — ahelyett, hogy csupán a benünk lakozó politikus, közgazda, hétköznapi polgár, talán éppen taxisofőr szólalna meg, ám ezúttal a jog helyett.

*

Az elmúlt napok eseményeire gondolva szembetűnő, hogy a főváros néhány pontján szervezett tüntető autósfelvonulás milyen hamar átcsapott totális blokádba. Vagyis az ország közútjain a stratégiai csomópontok megszállásába, a településeken belüli s azokat összekötő mozgás azonnali lezárásába, európai útjaink átjárhatósága teljes bénításába, tehát: „a helyzet” könyörtelen urafásába.

Kellemesen hangoznék tán fülünknek, ha európai képzettársításokat ébresztő csevegéssel mindezt nemes egyszerűséggel polgári engedtlenségnek nevezhetnénk. Anélkül azonban, hogy a nyelven erőszakot tennénk, éppen ezt nem tehetjük. Mert a nyelv nemcsak hangulatokat áraszt, de hagyományokat is közvetít. Kifejezéseit nem párosíthatjuk hát tetszőlegesen azért, hogy általuk tetszőleges dolgokat jelöljünk. És

¹ Vö. Immanuel Kant *Die Metaphysik der Sitten* Das Staatsrecht, 49. szakasz.

² Titus Livius *A római nép története a város alapításától* [Rerum Romanorum ab Urbe condita libri, III, 9–57, különösen 34] (Budapest: Európa 1963), 186–251. o., vö. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), különösen 27. és köv. o.

ugyanígy: kézenfekvő lenne tán bármennyiünknek, hogy tízmillió magyar nevében valamely kormányzati intézkedést bíráljunk, a mögötte megbújó tudással és szándékkal együtt. Ám ez korántsem jogosít bármelyikünket blokád építésére. Nem játszhatunk hát a blokád eszközeivel, amiről egyébként is tudnunk illenék, hogy a nemzetközi jogban például éppen ez az utolsó lépés a háborúindítás előtt.

Már pedig az események sodrában (s azóta is) úgy követik egymást a különféle megnyilatkozások a blokád helyszínein, a rádióban és a televízióban, a sajtóban és a pártszékházakban, mintha Európa e fertályán a jogról még sosem hallottak volna. Mintha az, aki ilyesmiről szól, nem nemzetünk egyik létkérdéséről, csak sanda kormánypártiságról vallana.

*

A jogról pedig tudnunk kellene azt, hogy általában intézményesített eljárási kereteket kínál. Néha formálisan még nem intézményesedett hagyományok, magatartásmódok kereteit igyekszik megvonni.

Intézményes eljárásoknál (például egy sztrájk vagy tüntetés esetében) nem elégséges az, hogy először a saját fejünk után megyünk, majd eljárásunkról utólag szép szavakat mondunk. Mert intézményes eljárásokba kizárólag némi formális feltételek tanusítása (pl. előzetes bejelentés) útján léphetünk. Másként a kérdéses intézménnyel kapcsolatba nem is kerülünk. Amennyiben az első kínálatot választjuk, úgy jogot gyakorlunk. A másodikban pedig mindenképpen szabadok és a kérdéses intézménytől fogalmilag — és *per definitionem* eleve — teljességgel függetlenek maradunk.

Ha valamilyen hagyomány jogilag még nem intézményesedett (mint például a polgári engedetlenség, amit hazánkban mindenekelőtt amerikai politikatudományi leírásaiból ismerhetünk), akkor maga a hagyomány szolgálhat útmutatással. Már pedig GANDHI küzdelme; az a mód, ahogyan a vietnami háborúba szólító behívóparancsokat Amerikában megtagadták; ahogyan a Fehér Ház kertjének elfoglalásával, titkos vagy zárt telepekre vezető utak mentén ülősztrájk szervezésével a nukleáris elrettentés doktrínája vagy környezetkárosító üzemek ellen tiltakoztak — mindez nemigen mutat hasonlóságot a nálunk megkísérelt taxisblokád logikájával. Talán azért sem, mert a valódi példának nem önérdékűek a céljai. Éppen valamilyen morális eszményt próbálnak meg szolgálni, szemben egy pusztán fogyasztói magatartással. A legnagyobb különbség a polgári engedetlenség s a hazai taxis randalírozás között mégis talán az, hogy a valódi engedetlenség példái nyíltan vállalják a szembeszegülést a joggal. Úgy, hogy magatartásuk éppen kihívó, mert bevallott és vállalt céljuk nyíltan az, hogy a hatóságoktól pontosan a jogszerű megtorlást kiköveteljék. Mert mögöttes célját a valódi polgári engedetlenség azáltal próbálja elérni, hogy az ilyen módon kényszerűen bekövetkező megtorlásnak a tömegessé válásával fenyeget, tudva, hogy a hatóság túlzott igénybevétele összeroppantja majd az államgépezetet, következésképpen az állam jogszerűségébe vetett bizalom is rövidesen majd elenyészik.

Polgári engedetlenségbe persze taxisaink is sodródhattak volna. Akkor például, ha — persze nem az összes közút blokádszerű megszállása esetén — arra számítanak, hogy az elszállító járműveknek és az egyéb rendészeti kényszerítő eszközöknek a csekély száma lehetetleníti majd a hatóságok jogszerű reagálását, vagy éppen a rend-

őrség általuk kikövetelt túlzott igénybevétele fogja majd felvetni a dilemmát, hogy: mire is kell a kormánynak fordítania a közrend véges erőit? Pusztán arra, hogy az engedetlenséget megtorolja? Vagy esetleg arra is, nehogy ezen tevékenységének buzgó ellátása során egyéb veszélyektől a társadalmat éppen védtelenül hagyja? Taxisainkat s az ellenzéki pártok erőit azonban egy ezzel pontosan ellentétes logika mozgatja. Már az első napon lehetetlenítették a egyszerű reagálás kezdeti aktusát, a rendszámok feljegyzését. Politikai szószólóik pedig „erőszakkal történő fenyegetőzésért” rögvést a belügyminiszter menesztését követelték.

Mindezekén túl, a polgári engedetlenség erőszakmentes, másoknak sérelmet nem okozó tiltakozást előfeltételez. Nyugati szomszédainknál például az úteltárássá fajuló protestálások is részlegesen, és időben feltétlenül körülhatároltak. Legfeljebb kerülőutakra, ezzel pedig némi költségtöbbletre kényszerítenek. Velük kapcsolatban ezért a bűncselekmény megvalósításának kérdése többnyire nem is vetődik fel. Nem kell közüzem működését súlyosan megzavarniok, s hasonló élességgel a közlekedés biztonságát sem veszélyeztetik. Egészében a társadalmat sem kényszerítik valaminek a szándéktól független eltűrésére.

*

A szavak nem bírnak el bármiféle tartalmat, hacsak nem akarjuk, hogy a GEORGE STEINERTŐL leírt „odvas csoda”³ — tehát megnyilvánulásaink belső hiteltelenedése⁴ — a nemzetiszocializmus s a SZTÁLINI típusú szocializmus pusztításai nyomán most bontakozó új rendünkben is megismétlődjék.

Nem érvelhetünk hát azzal, hogy a szabályszegés tömegessége a formális jogérvényességet felfüggeszti. Ha ezt állítanók, legfeljebb CARL SCHMITT-nek a weimari demokrácia megrázkódtatásaiban született gondolatmenetét⁵ erősítenénk. Jelesül: ha a formális jog addig köt csupán, ameddig a „normális, mindennapi életkeret” fel nem bomlik, úgy a kivételesség állítása valójában az alkotmány félretételéért, tehát kivételes hatalom proklamásáért kiált. (Ugyanez a helyzet akkor, ha — a terroristákhoz hasonlatosan — azzal érvelnénk, hogy a kérdéses állapot nem ítéhető meg és nem kezelhető jogilag, vagy hogy a polgár jogsértését a fensőbbség állítólagos jogsértése indokolta.)

Nem vághatjuk a köz képébe azt sem, hogy „Hegyeshalomtól Záhonyig az egész országot megbénítottuk!”. Alkotmányosan ezzel csak a köztársaság elnökét provokálnánk arra, hogy szükségállapotot hirdessen ki és a hadsereg belföldi bevetésére a Honvédelmi Tanácsot életre hívja.

³ George Steiner „The Hollow Miracle” [1959] in George Steiner *Language and Silence* (Harmondsworth: Penguin 1969), 136–151. o., Osztovits Levente magyar fordításában „Az odvas csoda” in George Steiner *Egyre távolabb a szótól* szerk. Sükösd Mihály (Budapest: Európa é.n.), 175–196. o. [Modern Könyvtár 183].

⁴ A jog egészének s egyes tételeinek hitelességére, megbízhatóságára ld. a szerzőtől „A jog mint társadalmi kérdés” *Valóság* XXVIII (1985) 2, 8–19. o. és „A jog belső erkölcsisége” *Valóság* XXVII (1984) 6, 1–8. o.

⁵ Carl Schmitt *Politische Theologie* Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität (München und Leipzig: Duncker & Humblot 1922), Paczolay Péter magyar fordításában *Politikai teológia* (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” 1992) xx + 41 o. [Jogfilozófiák].

Ugyanígy nem bír el tetszőleges okfejtést a jog sem. Ha ugyanis a tiltakozást történetesen megvalósult formájában jogosnak tekintenénk, úgy a jogrendet kettőznénk meg, „rendes” és „rendkívüli” állapotokra bontva fel azt. Ezzel azonban óhatatlanul megnyitnánk minden társadalmi csoport és politikai erő számára a lehetőséget arra, hogy azt, amit egyébként mindannyian jogként ismerünk, hangos és agresszív fellépéssel — s szintén valamiféle „jog” nevében! — bármely kisebbség sutbadobja. Ha viszont úgy vélnénk, hogy az, ami történt, forradalom volt, úgy mindaz, amit a kerekasztaltárgyalások során a SZTÁLINista berendezkedés lebontása s egy új jogrend felépítése jegyében kiküzdöttünk, egycsapásra érvénytelen kacatként kihajítanánk az ablakon, s az egész folyamatot az alkotmányosság és a jogállamiság, vagyis a társadalmi és politikai játék alapvető szabályainak az elemi építőköveitől kezdve újra fel kellene építenünk.

*

A válságok rombolók. Ám ezt most is, eleve tudhattuk: egy hatósági üzemanyag-áremelés még nem feltétlenül a világ vége, s egy kormányintézkedés örvén kiváltott felzúdulás is valamiképpen meg fog majd oldódni. És az, hogy miképpen, nem is annyira jogi kérdés, mint inkább közös többpárti parlamentáris demokráciánk ügye. Következésképpen nem is a kormánykoalíció és a kormányzat a fő kárvallottjai annak, ami az események sodrában az ország jogával történt. Hanem mi, mindannyian, civil lakosság és politikai erők együttesen, a mindenkori kormányrúdnál és a mindenkori ellenzéknél található elkötelezettek és elkötelezetlenek egyaránt. Hiszen az az alkotmányosság és az a jogállamiság, amit napjainkig a sarkalatos törvények sorában rögzítettünk; azok az értékek és azok a játékszabályok, amelyeknek mindenek felett álló értékként és éppen a bármikori konfliktus megoldása végső szabályaiként való feltétlen tiszteletét új rendünk alapjaként elismertük — nos, most mindegyik hirtelen viszonylagossá vált, hiszen megkérdőjelezték. Hivatalosan, az ország nyilvánossága előtt — mert olyan ma ellenzéki pártok azonosultak megkülönböztetetlenül a tiltakozás indítékaival és módjával, amelyek más (ma történetesen kormányzó) pártokkal együtt néhány hónapja még rendíthetetlennek s oszthatatlannak vélt alkotmányosságunknak és jogállamiságunknak a megalkotói voltak.

Politikai elemzés dolga lenne kimutatni, vajon miért nem alkotmányos játékszabályokkal élve (pl. rendkívüli országgyűlési ülés összehívásával) kísérelték meg a kormányt visszakozásra kényszeríteni vagy megbuktatni? Miért nem igyekeztek a protestálást legalább a polgári engedtlenség valódi hagyományai felé terelni? Nos, új államiságunk alapzatának gyengeségéről vall, hogy az a nagyszerű, nemzetközileg is mindmáig úttörő folyamat, ami a kései SZTÁLINizmustól nem forradalmi úton juttatott el bennünket egy többpárti parlamentáris demokrácián nyugvó köztársaság építéséig, most egyszeriben — s tragikomikus módon éppen egy hatósági ármegállapítás kapcsán — csődöt mondott. Az pedig óhatatlanul politikai viszonyaink egészségtelenségéről tanúskodik, hogy mindehhez támogatást egy olyan erő vállalhatott, amelynek pedig jelszava pontosan mind ez idáig az európai értékrend s benne a polgárt megillető jog feltétlen vállalása volt.

*

Most mindannyian megismertük azt a pontot, ahol az ország stratégiailag a leginkább sebezhető. Tudjuk, hogy máától kezdve már bármely társadalmi csoport mozgósíthat néhány száz járművet, melyeknek összehangolt telepítésével az ország bármikor pillanatok alatt bénítható. Az elmúlt események megítélésében a jogi nézőpont háttérbe szorítása azért különösen veszélyes hát, mert ha kellő válasz nélkül hagyjuk, úgy óhatatlanul precedensképző jelentőségűvé válik.

A megoldást ezért a leginkább abban kereshetjük, ha (valamiféle tanuló folyamatként) a politikában s a jogban (és ezek doktrináiban is) alkotmányosságunk és jogállamiságunk jelentését, határait — következésképpen a válságok menedzselésének a politikáját és jogát is — az eddiginél nagyobb mélységben kidolgozzuk. Ennek részeként pedig, úgy vélném, az eseményekben részes politikai erők feladata lenne álláspontjuk ismételt kinyilvánítása és bármiféle bűncselekményelkövetés visszautasítása, hogy a válságon — annak állandósítása helyett — most már valóban túljuthassunk.

SZEREPAZAVAR A JOG FUNKCIÓI KÖRÜL*

„A jog funkciói körüli szerepzavar”-ról értekezik BALLA PÉTER vezércikkében.¹ Mindezt „a taxisblokádnak után” véli érezni, mikor is „a legnagyobb kormánypárt jogászai akkurátusan kigyújtotték azokat a törvényi tényállásokat, amelyeket azon a hétvégén egy fél ország valóban megszegett.” Miközben „fel sem merült: a jog nem csodaszor, sikerrel csak alapvetően konszolidált élethelyzetekben használható.”

A történelmi pontosság érdekében hadd emlékeztessék arra, hogy a koalíció vezető pártja jogi bizottságának szakvéleménye az események sűrűjében, egy immár újszólván kihalt fővárosra köszöntő szombati napnak kora délutánján készült.² És egy olyan nap emlékeire válaszul, amikor az ország megbénítása immár teljessé lett; „A helyzet urai vagyunk!” diadalittas felkiáltása elhangzott; és különböző módokon, mélységben és hevességgel ugyan, de mindhárom ellenzéki párt a blokádnak mögé állott; továbbá az „erőszak alkalmazásával fenyegetődző” belügyminiszter menesztésének sürgetése mellé immár a kormány lemondatásának a követelése lépett. Egyes politikai erők támogatása szervező munkában, újság- és rádióbéli megnyilatkozásban, röplapok általi úszításban is tettenérhető volt, másoknál esetleg csak az elhatárolódástól való tartózkodásban fejeződött ki.

A véleményt, mely belső felhasználásra készült, tájékoztatásul kapta a Magyar Televízió két csatornájának híradószervezősége. Így némi meglepetéssel is szolgált — s tán nem is egyszerűen szimpátia magyarázta (és bizonyára nem is ürügy keresése ahhoz, hogy a ZÁPOLYÁÉNAK mondott népen a szabaddemokrata *Beszélő* főszerkesztője saját különkiadásának a kommentárjában elmélkedhessék) —, hogy másnap, vasárnap reggeli rendkívüli kiadásában — a hangulatkeltő (és általa hozzátoldott, befejezettséget s erkölcsi elítélést és megítélést egyaránt sugalló) *Bűncselekmények és bűnök* alcímű hozzátoldásával — közölte azt a vezető ellenzéki orgánus.³

Annak vizsgálata, hogy volt-e, lehetett-e az itt vázlatosan jelzett jogászai állásfoglalásnak hatása arra, hogy a pártok az események további eszkalálásától végül elálltak,

* Első változatában ld. „A jog funkciói körüli szerepzavar-ról” *Magyar Nemzet* LIV (1991. január 19.) 16. 14. o.

¹ Balla Péter „A jog funkciói körüli szerepzavar” *Magyar Nemzet* LIII (1990. november 29.), 1. o.

² Október 27-én.

³ „MDF Jogi Bizottságának szakvéleménye / Bűncselekmények és bűnök” *Beszélő* különszám (1990. október 28.), 6. o. — [Kölszeg [Ferenc] „Zápolya népe” (uo.) hangulatkeltő írásától kísértén.

nem lehet feladatomban. A helyzet azonban, amint ezt BALLA PÉTER érzékenyen felismerte, a maga kivételességével valóban mintha egyenesen kiáltana az után, hogy a jog funkcióin, a rendes és a rendkívüli társadalmi állapotokhoz való viszonyán eltűnődjünk. Hadd tegyem ezt az alábbiakban magam is.

*

A jog mindenekelőtt vonatkoztatási rendszer. Ugyanúgy, mint az erkölcs vagy általában bármiféle konvencionális (tehát megállapodáson nyugvó) szabályösszesség. Vonatkozási háló, melyet a valóságos élet valóságos helyzeteire vetíthetünk, hogy bármely helyzetnek a kérdéses rendszerben elfoglalt helyét megkeressük. Fogalmi osztályozást céloz hát. S abban az esetben, amikor ez a háló normatív, egyúttal magában kell rejtenie a vitás helyzet normatív megítélését is.

Bármennyire mindennapi élettapasztalat is sugallja hát, hogy a joghoz bíróság, erőszakalkalmazás, börtön képzetét társítsuk, semmivel sem indokoltabb ez, mintha jognak mondanánk a gyümölcsöt, amit pénzünkért a piacon kapunk; vagy a hitvesünkkel töltött évtizedeket, melyek előzménye házasságkötésünk volt. Mint ahogyan nem is az az erkölcs, hogy nők haját fényes nappal levágják az utcán (amint franciák tették honfitársaikkal, akik kapcsolatba elegyedtek a II. világháborús német megszállókkal); legfeljebb az erkölcsi megítélés egyik lehetséges következménye.

A jog persze döntő pontokon más, eltérő. Több, mint az erkölcs. Szigorúan formalizált — eljárásában és következményeit tekintve egyaránt. Mindenekelőtt: nem hajlékony, nem rugalmas. Csak a rendszer terminusaiban enged meg „igen” vagy „nem” típusú válaszokat. Továbbá: minthogy eljárása normatív rendezett, el is kell benne jutnunk egy igenlő vagy tagadó döntésig (pl. „amit elkövetett, lopás volt” / „amit elkövetett, nem volt lopás”), amennyiben valaki, aki eljárásindításra jogosult, ezt kezdeményezi. Végezetül: vannak szervek benne (például az ügyészé), amelyeknek egyenesen szigorúan meghatározott kötelezettsége, hogy eljárást kezdeményezzenek.

Hadd lépjünk egy lépéssel tovább is: Minden egyes normatív vonatkozási hálónak a logikával közös tulajdonsága az, hogy minden olyan tekintetben, amelyben releváns, egyszersmind érvényes is. De szemben a logikával, melynél a kérdéses összefüggés attól függetlenül „áll fenn” és „érvényes”, hogy tudunk-e egyáltalán róla, a jogban ezt ilyen magától értetődően nem mondhatjuk. Részben azért, mert a jogban minden állítás szigorúan formalizált és eljárásilag meghatározott. Részben pedig azért, mert annak az előzetes kérdésnek a megválaszolása, hogy „Mi is a jog?”, maga a jogi közeg részéről értelmezést előfeltételez. Tehát a válasz arra a kérdésre, hogy „Mi van a jogban?” és „Adott helyzetben »mit mond a jog«?”, mindig a normarendszer körén belül, normatív konstruálandó meg. Végső soron tehát kizárólag hatóság állapíthatja meg.

Látnunk kell ezért: a jogban — éppen azért, mert formalizált (és a feudalizmus meghaladása óta mindmáig ezt alapvetően vívmányként, a meghaladás eszközeként és feltételeként volt szokás értékelni) — nem váltogathatjuk szabadon a szempontjainkat és játékszabályainkat. A jog a jog általi megítéltetésben működik. Ezt hagynunk kell tehát működni — már amennyiben a jogállamiság eszményét nem akarjuk sutba

dobni, vagyis ha azt akarjuk, hogy holnap is hátsó szándék nélkül, az erő pozíciója nélkül, úgy hivatkozhatunk a jogra, mint aminek fennállása, érvényessége, továbbá az, hogy mindannyiunk ügyeire egyformán érvényesen vonatkozik, kézenfekvő.

Látnunk kell ezért azt is, hogy amennyiben társadalmilag elő tudunk idézni egy olyan helyzetet, amelyben a jog időlegesen vagy egy adott ügy kapcsán nem kap szót, úgy nem egyszerűen jogsértést követünk el, de a jövőre nézve is egyetlen fundamentumát rúgjuk ki a jog alól — nevezetesen: érvényességét, mely pedig elvileg csupán jogilag korlátozható.

Ha pedig sikerrel állíthatnók, hogy a jog egy adott időben, ügyfajtaban vagy konkrét ügyben nem releváns, úgy ez — ha hallgatólagosan is — maga a bekövetkezett forradalom lenne. BALLA PÉTER példája, a Bastille ledöntése mint rombolás, pontosan ilyen összefüggésben vall a lényegről. Hiszen amennyire — forradalom után — a régi rend foglyai maradnánk, ha a rombolásként való minősítést végigvinnénk, ugyanannyira — forradalom hiányában — a rend folytonosságát tagadnánk meg, ha a rombolás kérdését nem engednénk felvetni. Már pedig — s ez itt a lényeg — e kettőn kívül más válasz nem adható: *tertium non datur*.

A jog relevanciája ellen tehát nem érvelhetünk. Nem hathatunk oda sem, hogy a jog egyáltalán ne kapjon szót. Mindez azonban önmagában nem jelent többet, mint csupán annyit, hogy a normatív vonatkozási hálót egy adott helyzetre vonatkoztatjuk. Hiszen láttuk: önmagával azonos a jog, nem pedig a kényszeralkalmazás eszközeivel. Már pedig tudnunk kell: általános alapelvektől konkrét részletszabályokig lebontva a jog sokrétű minősítési rendszerrel dolgozik. És valamely előzetes minősítésből a következő minősítés automatikusan még nem következik. Vagyis jogsértés megállapítása ellenére is juthatunk olyan belátásra, hogy bármely további gyakorlati válaszadás vagy következménylevonás (kártérítés, végrehajtás a polgári jogban; rendőr, vádlotti pad, börtön a büntetőjogban) szükségtelen, káros vagy éppen kizárt lenne. Persze ez utóbbit is csak jogrenden belüli érveléssel, a jogsértés megállapításának a talaján tehetjük. És erre is áll az, hogy más választ egyáltalán nem adhatunk: *tertium non datur*.

*

Mondták már sokan (politikustól újságíróig, néha jogászig), hogy a blokádnak ügye nem jogász, hanem politikai állásfoglalást kíván. Amennyiben úgy értjük ezt, hogy társadalmi problémáink összetett válaszokat kívánnak, úgy teljes az egyetértésünk. Hiszen egyetlen kíváncsi fontos csupán itt, nevezetesen hogy a jog szót kaphassék és a jog általi megítélés jogilag megfogalmazódhassék. Miközben persze az is lehetséges, hogy a jogi megközelítés csupán egyike a lehetséges megközelítéseknek. Olyan válasz, amely kereteket és formát kínál, érdemben azonban az sem feltétlenül szükséges, hogy magát a választ bármiféle kizárólagossággal vagy feltétlenséggel uralja.

Levonhatjuk ebből azt a következtetést, hogy a jog tényleg nem *panacea*, csodaszer, sőt most már azt is tudjuk, hogy valójában sohasem volt az. Társadalmi hatásokat pusztán a jogtól várunk valóban dőreség lenne. Mindezek megállapítása azonban korántsem a jog érvényét korlátozza: csupán hatásmechanizmusát írja le, ezt azonban egyre kevesebb illúziótól terhelten. Ami pedig a jog érvényét illeti, pontosan a

szocialista tapasztalat — a jog érvényességi körének változó politikai célszerűségek és szándékok szerinti megvonása (szűkítése vagy tágítása, felfüggesztése vagy aktualizálása) — vezetett annak állításához,⁴ hogy: a szocialista jog nem működik — és soha nem is működött — jogként. Következésképpen, társadalmi rendünknek ez az oly büszke vívmánya maga sem lehet más, mint valamiféle atavisztikus, csökkent, vagyis jog előtti állapot. Mert jog csak az lehet, ami közvetít. Ami közvetíthet — azért, mert a küzdő felek között áll, bárkik legyenek is ezek és bárhol is álljanak. Hiszen ennek bármiféle tagadása — vagyis bármi olyasmi, amit bármelyikünk könnyedén zsebrevághat — legfeljebb látszat (vagy pusztá emlék) lehet csupán, de bizonyosan nem jog.

Ugy vélem, ennek meghaladására kell a jövőben az összes lehetséges barikád összes elgondolható oldalán valamennyiünknek törekednünk.

⁴ Még 1988 tavaszán, arra készülve, hogy a nyár végén Edinburghben rendezendő jogfilozófiai világkongresszus plenáris ülésének felkért előadójaként tartsak majd előadást a nemzetközi szakmai nyilvánosság előtt akkori jogi berendezkedésünk természetéről: vö. a szerzőtől „Mi kell a joghoz?” *Valóság* XXXII (1989) 3, 1–17. o.

JOG ÉS JOGÁLLAMISÁG OSZTHATATLANSÁGA*

Egészen a közelmúltig, ha jogállamiságról egyáltalán ábrándoztunk, egyedül a német mintában megtestesült változatát tartottuk szem előtt. A *Rechtsstaat*, a kontinentális európai hagyomány e jellegzetes termékének gondolata a jogi szabályozottságra épül. Annak kívánalmára, hogy a jognak megfelelő állami működés rendszere és a jogvédelem garanciái intézményesen szabályoztassanak. Ez hagyományainknak valóban megfelelő eszmény, hiszen az európai kontinensen a jogot a törvény szabja meg, az igazságszolgáltatás is törvény alkalmazását jelenti.

Az angol-amerikai jogi hagyomány ezzel szemben a legutóbbi időkig a távolság homályos ködében leledzett számunkra csupán. Mára azonban az élővé vált kapcsolatok közel hozták sajátos szemléletét. Eszerint a jog a múlt hagyományának folytonosságában rejlik. Eseti kinyilvánítására a bíróságok döntése hivatott. Így a *Rule of Law* sem törekszik másra, mint hogy biztosítsa: bármely kérdés, melynek kapcsán vita merül fel, bíróság döntése által megválaszoltathassék.

A jogállamiság e kétfajta megközelítése számunkra is bizonyos minimum-feltételeket sugall. Eszerint ahhoz, hogy jogrendünkben az európaisághoz közelítsünk, szükséges, hogy az állami működés és az egyéni jogvédelem garanciális területei intézményesen szabályoztassanak. Szükséges továbbá, hogy a jog nevében hozott bármely döntés bírói fórum előtt megítélhető legyen. Ezeknek együtt kell szolgálniuk azt, hogy emberek uralma a jog uralmával felváltathassék. Aminek legelemibb alapvető előfeltétele az, hogy a jog mindig és minden feltételek közt érvényesíthessék.

Mi lehet a célunk mindezzel? Amikor történelmi vizsgálódások (így BIBÓ ISTVÁNÉ a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról¹ és SZÜCS JENŐÉ Európa három történelmi régiójáról²) a Nyugat eszmeiségét, ennek forrásvidékét és eredeti üzenetét vallatták, úgy látták, hogy olyasmi ez, aminek formálódását az újkortól kezdve döntően határozták meg a társadalmi szerződés elméletei. A hatalom és rend transzcendenciájával szembe fordulva ezek tanították azt, hogy társadalmi intézményeinket mi magunk

* Első változatában ld. „Osztathatlan jog és jogállamiság” *Magyar Hírlap* (1991. május 13.), 7. o., illetve „Jog és jogállam” *Magyar Nemzet* LIII (1991. június 3.), 7. o.

¹ Bibó István *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (Budapest: Új Magyarország 1946) 116 o. [Az Új Magyarország röpiratait] és újranyomva in *Összegyűjtött munkái* 1. sajtó alá rend. Kemény István és Sárközy Máttyás (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1981), 202–251. o.

² Szücs Jenő „Vázlat Európa három történelmi régiójáról” *Történelmi Szemle* 24 (1981) 3, 313–359. o., újranyomva *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* (Budapest: Magvető 1983) 136 o. [Gyorsuló Idő].

hozzuk létre, valamennyien, közösen, megállapodás eredményeként — annak érdekében, hogy magunknak rendezett körülményeket biztosíthassunk. Társas létünk keretei ilyen módon belőlünk fakadnak, általunk alkottatnak; érettük ezért felelősséggel is viseltetünk. A jog is saját művünk. A feltételezett eredeti államalapító szerződésben pontosan azért hoztuk létre, hogy a társadalom különféle részei (intézményei, megbízottjai és szereplői) közötti közvetítés közege legyen — amiként ezt egy korszerű társadalomontológia kifejezné. Azért van szükségünk reá, hogy az egyenérték szerepét játssza minden olyan alkalommal, amikor a társadalmi lét mindennapjaiban (és különösen konfliktusaiban) eltérő nézőpontok feszülnek egymásnak — amiként ezt a modern szociológiaelmélet kifejtené.

Vajon mi is ez a közvetítő egyenérték? Nos, olyasmi, ami múlhatatlanul szükséges, ha például indiánok és aranyásók hagyományaiból merítve kell Észak-Amerikában valami újat, az ökológiai mindennapi brutalitását szelídebben idéző és mindenki számára méltányosabban hozzáférhető köztes közeget felépíteni. S ami szükséges akkor is — hiszen mi máshoz folyamodhatnánk? mi egyebet tehetnénk? —, ha egy elvetélt szocialisztikus kísérletbe (vagy kései bizantikus hűbériségbe) beleroppant társadalom romjain kell ma — itt és most — építkeznünk.

Ez a közvetítő egyenérték³ nem más hát, mint játékszabályok állítása. Olyan szabályoké, amik önmagukban arctalanok. Amik legfőbb igénye pusztán az, hogy kereteket biztosítsanak. Vagyis: a teljes formátlanság kusza esetlegessége helyett bizonyos formailag körülbástyázott cselekvési módok medrébe tereljenek, azaz valamilyen eljárásra ösztönözzenek. Amik nem valami eleve kiválasztott és előre elhatározott cél szolgáltatást kívánják az alanytól; hiszen nem akarnak mást, mint csupán közeg teremtését. Olyan közegét, amely alkalmas annak biztosítására, hogy a jövőben majd bármi egyáltalán akarható legyen.

Emlékezzünk csak BÍBÓNAK a háborút követő rövid koalíciós időszakban kifejezesebben publicisztikájára, melynek minden egyes darabját átfűtötte akkori mély meggyőződése arról, hogy a háború utáni újrakezdésben a főkérdés nem két-három éppen adott versengő pártprogram közül bármelyiknek a kiválasztása, hanem az alapul szolgáló politikai kultúra intézményesítése — itt, ebben a régióban, ahol leginkább éppen társadalmi programoknak a nyugodt, tárgyyszerű, vitakultúrát és méltányos megmérést egyaránt biztosító kiérlelésében szenvedünk hiányt. Politikai kultúra intézményesítésére tehát azért van szükségünk, hogy pártprogramok megérleléséhez és kiválasztásához majd egykor a dolgok rendje szerint egyáltalán elérkezessünk.⁴

Vajon mit ért meg a Nyugat értékeiből egy olyan szakíró, politika elemző vagy jogász, aki nyugati értékek romlatlan képviselőre építi ugyan önnön fontosságát s hitelességét, ámde első adandó alkalommal a pillanatnak törvényt felfüggesztő kivétellességről zeng ódát? Hiszen gondoljuk csak végig, hogy mitől is más a lét tőlünk Nyugatra? Attól-e, hogy van ott törvény? Hiszen van Dél-Afrikában és Dél-Ameriká-

³ LUKÁCS GYÖRGY *Vermittlung*-fogalmából kiindulva — Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* (Budapest: Magvető 1976) — vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világmésképeiben* (Budapest: Magvető 1981), 175. s köv. o. [Cyorsuló Idő], valamint „A jog ontológiai megalapozása felé (Tételek Lukács György Ontológiája alapján)” *Magyar Filozófiai Szemle* XXVII (1983) 5, 767–776. o., különösen 4. és 6. pont.

⁴ Ld. pl. Papp Zsolt „Társadalomelemzés és politika” *Kritika* 1980/11, 11–15. o.

ban is; és nem is éppen tegnaptól kezdve. Vagy hogy működnek ott bíróságok? De hiszen kizárólag törvénynek alávetettségüket elkezdtek már kivívni nálunk is. És mégis, annak érzése, hogy mégis különbözünk tőlük, egyenesen nyomasztó. Annak ellenére van ez így, hogy mindaz, amit elkülönültségünk jegyeként nevesíthetnénk, korántsem mindennap tapasztalható. Hiszen Oroszországban sem hetente gyilkoltak cárt, és belgrádi vagy szófiai szkupcsinák üléstermében sem évente rántottak egy-másra pisztolyt az ország gyűlésének képviselői. És mégis, mindennek ellenére tudjuk, hogy másodpercek műve is hagyománnyá merevülhet. Csupán annak pusztá lehe-tősége okából, hogy ez — itt — megeshetik. Hogy a rendünk nem feltétlen. Hogy a rendelkezésünkre álló türelem a társadalomban is, az egyénben is oly szűkre mért, hogy bármikor kiapadhat s ezzel a rend is felborulhat. Meglehet — úgymond —, hogy „csak kivételesen”. De éppen elégségesen ahhoz, hogy sohase láthassuk igazán előre, vajon mikor köszönt be újra s ismét ez a „kivételesség”.

Úgy tetszik hát, hogy elsősorban a stabilitás, megbízhatóság és előreláthatóság előrelátható biztonsága és mértéke különbözteti meg a Nyugatot keleti epigonjaitól. Persze, Nyugaton is felbukkanhatnak nyugalom ellen lázadók, deviánsok, bűnözők, elmebetegek — hogy mindent felrúgva a poklot hozzák magukkal. Nos, tudnunk kell: a Nyugat nem attól más, hogy ilyenektől mentes, védett lenne. Hanem csakis attól, ahogyan az ilyen kihívásokra (is) válaszol. Nevezetesen: méltósággal, és főként a rend elsőbbrendűségének tudatában. Miközben talán megbocsátja a deviancia tényét, nem néz el a benne megtestesülő jogsértés felett. És semmiképpen sem bocsátkozik ideo-logikus tárgyalásokba, melyek megpróbálnák a jog fundamentumát kikezdeni, és ezzel a jogtalanságot jogosítani, sőt ilyen módon a holnapokba is átcsempészni.

A ma tökéletlenségét dőreség lenne a holnapok tökélyével összetéveszteniünk. Di-agnózisként elfogadhatjuk hát a politikai elemzésben valószínűsíthető következtetést: lehetséges, hogy pártjainknak nem sikerült polgártársaink hallgatagabbjait szólásra bírnia. Lehetséges az is, hogy kormányzó erőknél a hibák is súlyosabban esnek latba. Sőt még az is lehetséges, hogy minél elesettebb egy társadalom, annál kevésbé az összesség javaival gondolkodik. Végso elemzésben mégis mindegyikünknek azt kell mondanunk: ha megengedem, hogy ösztönlényként cselekedjek, a pillanattól kapva szárnyakat, úgy könnyen lehetséges, hogy az tova is ragad. S ha utóbb meg is bánom ezt, a pusztítása mégsem leszen már ettől semmissé.

Megfontolandó hát, hogy minek az érdekében és milyen érvekre támaszkodva érve-lünk. Hiszen akár bizonyítottnak is tekinthetjük az alábbi két előfeltevést: bármelyikünk közösségi vagy magánéletében előfordulhat olyan helyzet, amikor a válaszunk csak törvénytípró lehet. Következésképpen e válasznak adekvát elbírálása is csak valamiféle jogtól eltérő nézőpontból szemlélve lesz elgondolható. Nos, mindez tényleg meglehet, mindez tényleg megeshet. Ám mégis, ha valóban bekövetkeznék ez, úgy néhány lépéssel a jogban is okvetlenül vissza kell lépnünk. Azaz, a törvényi feltételek közül törölnünk azt, ami nem tartható. Vagy pedig külön kell erről intézkednünk: mihez is tartunk magunkat akkor, amikor egy egyébkénti szabály nem tartható. Hiszen akkor biztosíthatunk csak a mindennapokban tartós jogszerűséget, ha már a kivételeket is kezelni tudjuk.

Kultúránk a jognak más értékekkel történő konfliktusa esetén két válaszlehetősé-get ismer. Először is, tény szerint előfordulhat, hogy tehetetlennek bizonyul a törvény-

telenség bekövetkeztek. Ámde mihelyst szóhoz jut, végig kell futtatnia a jogi folyamatot. (Amiben egyedül fontos csupán az, hogy a jogi megítélés, tehát a jogi rend normatív megerősítése megtörténjék. És nem az, hogy — az elvit gyakorlati síkra vité — ez bármiféle megtorló elítélésben is kifejeződjék.) Másodszor pedig, végső soron az is előfordulhat, hogy a jog segédkezet nyújt ahhoz, amit egyébként sorsszerűen bekövetkezőnek és ezért elkerülhetetlennek vél. Ám ez utóbbi esetben tudnunk kell: ha esetleg hallgatólagosan is, de mindazonáltal ezzel végső soron maga végzi el azt a feladatot, ami pedig egy alkotmányozó törvényhozás dolga lenne: a rendes és a rendkívüli állapotok szabályozó elkülönítésével valamilyen különrend jogi lehetőségének az intézményesítését.

Klasszikus példája a fentieknek MAGNAUD, a jó bíró.⁵ A múlt századvégen, Dél-Franciaországban működött, megtagadva kenyértolvajlásra vetemedő éhező utcagyerekek elítéltetését. Fontos azonban tisztáznunk, hogy ezzel távolról sem a törvénytelenség zsilipjét nyitotta ki. Hanem csupán annak kriminalizálásától igyekezett megóvni a társadalmat, ami pedig az adott társadalmi közegben törvényszerűen úgysis bekövetkezik. Mert a kétségbeesett embert mentette fel, akinek muszáj volt ennie, mert éhes volt, de aki ugyanakkor semmi más módon nem enyhíthetett a kínjain. Ám elítélte azt, ki restnek találtatott más megoldás keresésében, illetőleg abban, hogy a saját sorsának jobbra fordító alakításában tevőlegesen közreműködjék.

Annak kérdése tehát, hogy mit tegyünk, égető aktualitású. És mégis: bármennyire paradoxikusként hangozhatnak is talán, a válasz megelézésében a törvényhozás tehet a legkevesebbet. Annak ellenére, hogy a részletek szabályozásában jeleskedhet. S annak ellenére, hogy egyes törvényi feltételeknek a visszavonásával tágabbra vonhatja azt a kört, amelyen belül a cselekvés jogszerűnek minősül. De határhoz valahol mindenképpen el kell érkeznie. És ezeket immár ott, ahol kicövekelte, maga már hallgatólagos kivételezéssel sem oldhatja fel.

Minden további feladat ezért a bírói gyakorlatra hárul. Például: határhelyzetek megválaszolásával megkísérélheti a jogosság korlátait megvonni. A doktrína pedig, építve a bírói gyakorlatra, megkísérélheti mind a jogszerűség határainak újrarajzolását, mind pedig a gyakorlat igazolhatóságának az ismételt vizsgálatát. Azt azonban, ami itt voltaképpen lényeges lenne, sem a bíró, sem a jogtudós nem teheti. Mert olyasmihhez, ami törvénysértőnek minősül vagy bűncselekményt valósít meg, receptet nem kínálhat. És egyáltalán: ilyesmihez a jog nevében többletmondanivalója sem lehet.

Kérdéses azonban: vajon a teljes jogszerűség és a teljes jogellenesség között semmiféle közbenső tér nem adatik? Vajon talán nem is célszerű, hogy annak számára, aki mégis a tökéletes járhatóság és a tökéletes járhatatlanság közt botorkál, valamelyes közbenső mezsgyét keressünk? Noha itt már nem a jogról van szó, mégis nagy a jogász felelőssége, hiszen valamelyest talán mégis közreműködhet abban, hogy a jogsértőt visszatartsa a jog teljes elutasításától, a totális szembefordulástól, egy mindenki számára közös jog létevel nem is számoló bűncselekményszerű magatartástól.

Már pedig ilyen jellegű közvetítő jószolgálatra lehetősége leginkább az ügyvel közvetlenül foglalkozó hatósági közegnek (mindenekelőtt a rendőrségnek) van, továbbá a bíróságnak, mely az adott eljárást felülbírálvá az ügy felett dönt. Mindehhez persze

⁵ Paul Magnaud (1848–1926) *Le bon juge*.

szükséges, hogy a másik oldalról is megbízhatóan szervezett képviselő járjon el. Továbbá, hogy a két oldal között legyen valamiféle kapcsolat — tárgyalásos eredménnyel, megállapodást elérve a „megtől?“, „meddig?“ és „hogyan?“ feltételeiről —, röviden szólva mindarról, ami a későbbiekben mintául vagy hivatkozási alapként szolgálhat. Így egyebek közt ilyesmiről is: Egy úgyszólván azonnalra bejelentett tüntetés tudomásul vehető-e? Milyen körülmények között kell egy társadalmi megmozdulásnak, egy formátlanul kezdeményezett tiltakozásnak rendőri beavatkozáshoz vezetnie? Rendezett ellentüntetés biztosítható-e? És a jogszerűtlenség megállapításán túl milyen felelősség hárul arra, aki a jog és alkotmányosság mezsgyéin kívül cselekszik?

Hadd szögezzem le egyértelműen: az ilyen és hasonló közbenső közvetítések nem azt szolgálják, hogy valami egyébként jogellenes jogszerűvé avatassék. Ezt általában — hacsak nem a jogrendben immár támadhatatlan, mert végső fokon hozott hatósági döntésről van szó, melynek egyébkénti esetleges jogszerűtlensége már az adott esetben sikerrel nem vitatható — nem is tehetik. Minden ilyen közvetítés azt szolgálja csupán, hogy a konfliktusban álló felek között egyáltalán lehetővé váljék a kommunikáció. Azt, hogy az érintkezést mindkét oldalról felelős felek párbeszédévé avassa és érvelésüket a jog medrébe (vagy legalább is annak határvidékei felé) terelje. És végül, hogy ismételten emlékeztessen a közös játékszabályok létére, az egyszer már elfogadott szabályok oltalmának közös érdekére. S ezzel együtt arra a veszélyre is, ami bármiféle szakításnak a megkockáztatásában rejlik.

POLGÁRI ENGEDETLENSÉG

Minta mérték nélkül?*

Számottevő intellektuális bátorság kell valami újnak, soha nem voltak és soha nem ismertnek az állításához. Ugyanakkor nagyfokú intellektuális tisztesség kell valami másutt vagy máskor már megvoltnak, létrehozottak és gyakoroltnak a hazai földön történő meghonosításához. Előbbire is, utóbbira is találhatók sikeres, a vállal-

* A konferencián a szerző távollétében felolvasott szöveg első nyomtatott változatára ld. „Polgári engedetlenség: jogfilozófiai megfontolások s amerikai tanulságok a jog peremvidékéről” in *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban* A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9–10-i konferenciájának előadásai és vitája, szerk. Csapody Tamás és Lenkei Júlia (Budapest: T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. 1991) 158–163. o. [Twins Konferencia-füzetek 2].

† A kortársi közeget és fogadtatást jelzik az alábbi megnyilatkozások:

- Nagy Endre „Alkotmányon kívüli állapot és politikai erkölcs” in *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban*, 164. o.:

„Az általános hangvétel alól Varga Csaba előadása volt kivétel, aki számomra meglepő módon azt a benyomást keltette, hogy neki végleges és megfellebbezhetetlen ítélte van mind a polgári engedetlenség, mind pedig a taxisblokádnak kérdésében, ami bizonyos értelemben, úgy gondolom, némileg disszonáns ennek a konferenciának a hangnemében.”

- Takács Géza „»Hadd tegyek egy utalást a taxisblokádra!«” *Valóság* XXXV (1992) 9, 112. o.:

„A konferencián jelentős tudáskészlet reprezentációja zajlott le, de a tudomány mégis csak illetlen közjátékként tűnt fel itt. Nem tudom, nem kellemetlen-e [...] a jogtudós Varga Csabának, ha ezen laikus kritika részéről dicséret érli...]. De hát ő [...] beszélt másként. [...]

Varga Csaba annyira más hangon szólalt meg, mint kollégái, hogy olvasás közben könnyű volt elképzelni, amint szavai nyomán a teremben hirtelen fagyos csend támad. Elrontotta a játékot. Nem lehetett a beavatottak mosolyával hallgatni. Szövege komoly és rideg, nincsenek kellemes distanciák. Azért keresett meghatározást, hogy alkalmazza. Bizonyította és kijelentette, hogy a fogalomnak az amerikai szakirodalomban kimunkált meghatározása szerint a blokádnak nem volt polgári engedetlenség. Aztán szóvá tette és elítélte a taxisok akciójával egyidejű szellemi »blokádot«, amit az esetet magabiztosan, ellentmondást nem tűrően polgári engedetlenséggé stilizáló értelmiségiek hoztak létre. (Az értelmiségi, akárhova áll, ha érvelése megtevesztő, árusítás az is. Efféle árusítások ma szinte korszakjellemző gyakorisággal fordulnak elő.)

Varga Csaba persze doktrinernek is nevezhető, hiszen ha a blokádnak a taxisok részéről közönséges társadalmi provokáció lett volna, utcai fogadtatása akkor is mássá gyúrta át. Talán egyfajta pszeudo polgári engedetlenséggé. Olyasmivé, amit a konzolidált polgári világ nem ismer. Érvelhetünk így, de ez sem szól Varga Csaba ellen, hiszen ő az ismertből indult ki, amire hivatkozás történt, s onnan nézve a blokádnak nem az, aminek mondták, azonosíthatatlannak bizonyult. Ez a negatív eredmény használható kiindulópont. (Gondolom, látható, a blokádról még sokat kellene beszélnünk.)

Nagy Endre szociológus, aki Varga Csaba után következett, nem tudta nem szóvá tenni Varga rövid előadásának kellemetlen másságát a konferencia »szimpatikus hangvétele« — »egy bizonyos inkarakterisztikához« képest. Mintha azt mondta volna, hogy itt egy porcelánbolt átrendezése folyik, a heves mozdulatok nemcsak illetlenek, hanem kárt is okozhatnak.”

kozás kockázataival felelősen számoló példák. Ugyanakkor az előbbi s az utóbbi körében is előfordulnak meggondolatlan vagy rögtönzésszerű, olykor a blöffölés vagy éppen a megtévesztés határát súroló vállalkozások.

*

Nemcsak meggondolkodtató, de elszomorító s egyben végtelenül lehangoló volt számomra az a kóruszerű összhang, amely amaz októbertvégi napokban, még a taxis-blokád eseményeinek sűrűjében — s azóta sem szűnő diadalmas megállapításként — a történelemsorozat egészét polgári engedetlenséggé nemesítette, vagy éppen a *ius resistendi* jogiságába emelte. Még pedig megkülönböztetetlenül, tehát függetlenül attól, vajon egy drasztikus hirtelenséggel, váratlansággal és mértékben bevezetett benzináremelésről kiváltott megrökönyödésről; tömeges utcára csődülésről és tiltakozásról; szervezett blokáddá növelés útján közutak és forgalmuk országos lezárásáról; következményként óhatatlanul közérdekű üzemek működésének a bénításáról vagy súlyos megzavarásáról; mindezzel milliók mozgásszabadságának a lényegi és kíméletlen korlátozásáról; avagy — mögöttes alaphangként — éppen lázadás vagy lázítás logikáját idéző politikai megnyilatkozásokról van-e szó. Számosan a humán tudás itthon ismert és elismert kiválóságai közül szólaltak meg így, vélekedéseiket úgyszólván kivétel nélkül a nyugati civilizációban már kivívott értékek magyarországi átültetése és honi talajban történő kivirágztatása áldozatos kísérleteként hitelesítve.

Magabiztosságuk kétséget nem engedett, vitát sem sejtetett. Úgy léptek fel, mint akik már lezárt tant közvetítenek. A kételyt csodálkozásra sem érdemesítő biztonsággal jelentették ki, hogy az ilyen és hasonló polgári engedetlenségi formákkal való együttélés megtanulása nyugati eszményű demokratizálódásunknak nem veszélye, sőt, éppen ellenkezőleg, egyenesen az előfeltétele. Nyugatot járt s magukat közvetítői szerepkörben láttató esszéisták, történészek, szociológusok és politológusok, mindannyian szakterületük evidenciájaként lanították és tanusították nekünk, hogy az eseményeket a polgári engedetlenség első és nagysikerű honi megnyilvánulásaként kell ünnepelnünk. Fel sem villantották azokat a nyugati világban a polgári engedetlenség ellentmondásossága, veszélyei, továbbá kivételes és korlátozott, legfeljebb részleges elfogadhatósága körül mindenütt fellángolt s felelős hangon végig is vitt vitákat, amelyek — legalább is időleges egyetértéssel — mára már meghatározzák a polgári engedetlenség megnyilatkozásai esetleges alkalmi igazolhatóságának meglehetősen szigorúsággal meghatározott lényegi előfeltételeit, fogalmi kereteit, és akár korlátolt vállalásának is a következményeit.

Összefoglalva, az eseményeket követően született hazai publicisztikai megnyilvánulások egy másutt már létező, megállapodottan kialakult intézmény tárgyyszerű leírásaként fogalmaztak meg olyasmiket, amik pedig végső soron aligha voltak mások, mint szerzőik pusztá vágyálmái. Olyasmiket, amiket a '60-as évek nemzedékének lázadó anarchistáin vagy némely szélsőbalos szimpátiájú terrorista mozgalmak teoretikusain túl mértékadó szakmai körök nyugaton sem vettek soha komolyan. S talán paradigmatisztikus jelentőségű (mintha hazai bolsevizmusaink bukása ellenére is a jogi nézőpont egyesek szemében változatlanul gyanús lenne), hogy e tudományos pózban

tálalt publicisztikai írások nem is említették a jogtudományt. Pedig a jogtudomány volt az, ami az Amerikai Egyesült Államokban és Nyugat-Európában egyaránt az elmúlt évtizedek ottani helyszíneken lezajlott kataklizmái nyomán — egyébként a nyugati világban csak oly ritkán előforduló — nagy szemléleti egyetértésben válaszolta meg a polgári engedetlenség történelmi kihívásának vállalhatósága, és olykori tényleges vállalása mögött megbúvó mély jogfilozófiai, állambölcseleti, morálfilozófiai és politikafilozófiai dilemmákat.

Azért érezhettem úgy, hogy az, ami akkor itthon történt, már-már az értelmiség árulása, mert azóta, hogy a jelenségben rejlő jogelméleti problematikával először találkoztam és erről — akkoriban még a szocializmusunknak számunkra lerövidíthetetlenül hosszú életével számolva (és ezért felfokozottan érdeklődve a jog határai s peremvidékei iránt) — először írtam,¹ olyan állásfoglalásokkal, amelyek a honi vélekedésekre akár csak távolról is emlékeztethettek volna, az általam látott és tanulmányozott irodalomban egyszerűen nem találkoztam.

*

Tudományfilozófiai alapvetésekből tudjuk: minden fogalom megállapodásszerű (vagyis konvencionális) lévén, bárminemű emberi eljárásunkban nem egy fennálló és uralkodó hagyomány követését, hanem elutasítását s egy új hagyomány kiépítésére tett esetleges erőfeszítésünket kell elsősorban indokolnunk.

Tehát bármilyen megfontolásból kiindulva szabadon bírálhatjuk s akár mással helyettesíthetjük is a polgári engedetlenségnek (esetünkben az Amerikai Egyesült Államokban) kialakult és uralkodóvá lett, alapvonásaiban az európai tudományosságban és jogi-politikai gyakorlatban is elfogadott felfogását. Mindazonáltal egyet — mármint ha tudományos tisztességünket egyáltalán meg akarjuk őrizni — nem tehetünk. Jele-sül azt, hogy miközben polgári engedetlenségről beszélünk, kialakult fogalma helyébe pusztán saját vágyainkat csempésszük. Azt, hogy úgy beszélünk valami csakis saját vágyainkban megfogalmazotról, mint egy másutt már kialakult, létező intézményről.

*

Az alábbiakban néhány, elsődlegesen a kérdésben úttörőnek számító amerikai irodalomból merített tanulság összefoglalására teszek kísérletet. Ezek a polgári engedetlenségnek döntően a jog szempontjából megragadható fogalomvilágát, így elsősorban a közönséges bűnelkövetéstől történő — többnyire csupán viszonylagos értékű — elkülönítésére tett jogászai erőfeszítéseket járják körül. Elemzésem ennek megfelelően megreked a jogi-jogfilozófiai igényű fogalomleírásnál (vagy pontosabban: némely döntő jelentőségű minimum-feltétel kijelölésénél), s nem bonyolódik az ezek mögött is megbúvó voltaképpen — tehát állambölcseleti, morálfilozófiai és politikafilozófiai — dilemmák boncolgatásába.

¹ *Jogi Tudósító* I (1970) 13–14, 27–32. o., újraközölve in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” 1994), 438–443. o. [Jogfilozófiák].

Azt hiszem ugyanakkor, hogy amennyiben — az amerikai és a nyugat-európai példákat követve — a jog határvidékeit nem magának a jognak a megsemmisítésével kívánjuk körbejárni, úgy a polgári engedetlenség kapcsán mindenképpen az ilyen vagy hasonló és jogi-jogfilozófiai nézőpontot is érvényesítő fogalmat kell majd alapként elfogadnunk. Ez az, aminek az alapzatáról azután — adott és éppen ezen eljárásunk során megvitatandó erkölcsi és politikai világgépünknek megfelelően — majd továbbléphetünk.

A polgári engedetlenség jogon kívül létrejött fogalom — olyasmi, aminek ugyanakkor a joggal történő szembehelyezkedés aktusa adja az értelmét. Ez is magyarázza ketősségét. Hiszen forrásvidéke, motívumainak a gyökere részben jog előtti, mindenképpen tehát jogon kívüli. Ámde a jelentését csakis úgy állapíthatjuk meg, ha előbb tisztázzuk: a jogon belül mit, miért, milyen módon és mely hatással tagad, és ezt a tagadást mi különbözteti meg az egyéb jogsértésektől.

Mindenekelőtt pedig tisztáznunk kell: bár a polgári engedetlenség jogra vonatkoztatott, de önmagában kétségtelenül jogon kívüli fogalom. Az arra irányuló törekvés, hogy a benne rejlő jogellenességet jogon belülivé tegyük,² egészében megalapozatlan. Ugyanennek a morálfilozófiai megalapozási kísérlete pedig — amely például az imperatívuszoknak „Ezt tedd vagy más!” formulára történő visszavezetésével arra próbál következtetni, hogy „ez a »vagy más« a jog szerkezetén belül kínál lényegi alternatívát”³ — nem más, mint üres szofisztika.

A polgári engedetlenség eseteinek a gyakorlati megítélése ezért nem a jog nézőpontjából vet fel problémát. Amennyiben polgári engedetlenséghez kívánnánk folyamodni, úgy bármiféle nem-jogi nézőpontból szabadon megvitathatjuk, hogy ki, mikor és milyen módon járjon el; mindennek a tisztán jogi minősítése azonban „a jogász mint jogász számára semmiféle alapvető vagy akár érdekes kérdést nem rejteget.”⁴ Továbbmenve s a paradoxitás határáig jutva ez is elmondható: jogi megítélésében tisztán jogi nézőpont egyáltalán nem is játszhat szerepet. Nos, ebben az értelemben bizonyosan állítható, hogy

„tévedés egy jogellenes aktus számára jogi védelmet keresni. Minthogy az ilyen aktusok minden értelemben a jogon kívül esnek, a polgári engedetlenség nem is kezelhető jogi kategóriaként vagy osztályozásként.”⁵

Tehát bárki hivatkozzék is egy jogszabály megsértésekor a polgári engedetlenségre, semmiképpen sem a jog saját kritériumrendszere oldaláról tart(hat) különös elbárára igényt.

² Mint ezt pl. Freeman megkísérli in Harrop Freeman et al. *Civil Disobedience* (Santa Barbara: Center for the Study of Democratic Institutions 1966), 2. o. [Occupational Paper No. 15].

³ Darnall Rucker „The Moral Grounds of Civil Disobedience” *Ethics* 76 (January 1966), 143. o.

⁴ Francis A. Allen „Civil Disobedience and the Legal Order” *University of Cincinnati Law Review* 36 (1967), 2. o.

⁵ Robert T. Hall *The Morality of Civil Disobedience* (New York, etc.: Harper & Row 1971), 18. o. [Harper Torchbook].

Ez magyarázza, hogy társadalmi kérdések iránt egyébként fogékony jogászok is visszatérően tiltakoznak tisztán erkölcsi vagy politikai megfontolásoknak a formális jogi érvelésbe történő csempészése ellen, nehogy különmemű fogalmak összerosmáljanak a társadalmi különmeműség károsodjék.

Ezért kell például könyörtelen egyértelműséggel, tehát a magától értetődő dolgok ismétlésének a vállalásával is kijelentenünk, hogy „büntető törvényeink megsértése eseteiben eleve büntetőjogi jogsértésről, és nem polgári engedetlenségről van szó”⁶ — mint ahogyan például WHITTAKER ezt leszögezi.

Amennyiben tehát polgári engedetlenségről jogi összefüggésben egyáltalán tudomást veszünk, tisztáznunk kell, hogy ez csakis alkalmilag és a jog valamely meghatározott részintézkedése ellen irányulhat, és el kell határolnia magát mind a jog megtagadásától (ami anarchiával egyértelmű), mind pedig legitimitásának a kétségbevonásától (ami pedig már megint a forradalom).⁷

A joggal való szembeszegülés gyakorlati megítélésében a polgári engedetlenség tudomásul vétele legfeljebb a kérdéses jogi fórum számára egyébként is rendelkezésre álló diszkréciós jogkör gyakorlásában, annak irányában és mértékében juthat (és ekkor is csak kellően nyomós ok fennforgása esetén) kifejeződésre. Ez azonban csakis jogellenessége elismerésének a talaján, szankcionálásának a körében lehetséges. És — akár szimbolikus értékű — „engedélyezéséhez” soha, semmiféle körülmények között nem vezethet el.⁸ Ezért megtorlása aktualizálásának az esetleges diszkréciós elmaradása vagy feloldása sem változtat annak elvi igazságán, hogy

„Alkotmányunk és az Egyesült Államok törvényei nem biztosítanak egyetlen olyan egyénnek sem oltalmat, aki polgári engedetlenséget gyakorol »polgári jogok«-ért való tüntetés vagy tiltakozás örve alatt. Az a filozófia, amelynek értelmében egy személy [...] meghatározhatja magának, hogy erkölcsileg mely jogok és bírói döntések tekinthetők jónak és rossznak, és döntésének megfelelően elfogadhatja vagy visszautasíthatja, hogy ezeknek engedelmességet, idegen a »jogállamiság« általunk ismert kormányzási elméletétől.”⁹

Ilyen módon pedig fogalmi előfeltétel, hogy annak a cselekvésnek, amelyre polgári engedetlenség megvalósításaként hivatkozunk, eleve elismerjük jogellenességét, s ennek megfelelően a szankcionálásnak magunkat önként alá vessük.¹⁰ Másképpen kifejezve: mivel polgári engedetlenség tanúsítása az egyén erkölcsi-politikai megfontolásának és ebből eredő bevallottan szándékos¹¹ cselekvésének az eredménye lehet csupán, ennek gyakorlati előfordulása korántsem érinti

⁶ In Charles E. Whittaker and William Sloane Coffin, Jr. *Law, Order and Civil Disobedience* (Washington, D. C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research 1967).

⁷ Hall, 20. o.

⁸ Ronald M. Dworkin „On Not Prosecuting Civil Disobedience” *The New York Review of Books* X (6 June 1968).

⁹ Frank M. Johnson in *Forman v. City of Montgomery* (M.D. Ala. 1965).

¹⁰ Hall, 146. o.

¹¹ Hall, uo.

„az állam kötelességét, hogy letartóztassa és megbüntesse azokat, akik a magánbiztonság és a közrend védelmére hivatott törvényeket megsértik.”¹²

Érdemes e pont kapcsán hangsúlyoznunk, hogy a büntetéssel fenyegetés s ennek gyakorlati beváltása — vagyis az, hogy nem marad meg egy pusztán retorikai értékű szimbolikus aktus, a „fenyegetődzés” síkján — korántsem a jogász állítólagos csólátásából, megtorláshoz való csökönyös ragaszkodásából fakad. Hanem maga a cselekmény logikája az, ami ezt megköveteli — abból a célból, hogy a benne megtestesülő erkölcsi-politikai dilemma, a cselekvésnek polgári engedetlenségként meghivatkozott belső logikája egyáltalán hihető legyen. Egyszerűen tehát nem küszöbölhető — de nem is küszöbölendő — ki. Pontosan ez a mozzanat az, ami drámaivá fokozva a tettet növeli annak hatását, biztosítja őszinteségét és elkövetésének az önzetlen jellegét — azt, ami (legalább is általános politikai megítélésének a tükrében) bölcs, mértéktartó, s bizonyos mértékben nagyvonalú kezelésre tarthat majd számot.¹³

Mindezen megfontolásokat mérlegelve él az amerikai jogtudomány azzal a meghatározással, amelynek értelmében a polgári engedetlenség nem más, mint

„az érvényesként elismert jog nyilvános és szándékos megsértése az erkölcsiség vagy igazságosság olyan lobogója alatt, amely a jogsértésért járó büntetés elismerését is magában foglalja.”¹⁴

*

Törvényszerűnek tetszik, hogy minél mélyebbre hatolunk az elemzésben, annál több lényegi korlátozó mozzanatra lelünk.

Ennek megfelelően (és ezúttal a személyes motivációnak csupán egyetlen eleméhez fordulva) alapvető előfeltételnek minősül az is, hogy a polgári engedetlenség eseteiben — miután

„az erkölcsi nézőpontnak nem az a jellemzője, hogy a helyeset vagy erényeset teljességgel az egyéni vágy vagy érdek tükrében határozza meg”,¹⁵

már pedig kizárólag egy pusztán közönséges kriminális magatartásnak a sajátja lehet az, hogy önös előny szerzésére mások kárán törekszik — bárminemű személyes előny helyett éppen a cselekvésben rejlő önzetlenségre, valamint a mind mások érdeksérelmétől, mind bárminemű erőszakosságtól való messzemenő tartózkodásra helyeződik át a hangsúly.¹⁶

Végezetül — bár bizonyosan ezzel sem merítjük ki az elemzés lehetőségeit — említenünk kell a valóban polgári engedetlenségként jellemezhető cselekmény arányosságát mind az eszmeileg kitűzött társadalmi céljához, mind pedig az általa köz-

¹² Hall, 19. o.

¹³ Wilson Carey McWilliams „Civil Disobedience and Contemporary Constitutionalism: The American Case” *Comparative Politics* I (1969) 2, 211–227. o.

¹⁴ Frank M. Johnson „Civil Disobedience and the Law” *Tulane Law Review* XLIV (1969) 1, 1. és köv. o.

¹⁵ William K. Frankena *Ethics* (Englewood Cliffs, New Jersey 1963), 6. o.

¹⁶ Hall, 24. és 146–147. o., valamint William Kunstler in Daniel Berrigan et al. *Delivered Into Resistance* (New Haven, Conn.: The Advocate Press 1969), 57. o.

vetlenül okozott jogsérelemhez képest. A bírói gyakorlat úgy nevesíti ezt, mint a szóbanforgó aktus „lelkiismeretes”, „felelős” kiválasztását és végrehajtását,¹⁷ midőn a bírák mérlegelésbe kezdtek „az egymással versengő társadalmi érdekek között”,¹⁸ és ennek során ahhoz a megállapításhoz érkeztek el, amely szerint

„alkotmányos alapelveinknek megfelelően az utcákon és az autópályákon történő gyülekezésre, a békés tüntetésre és a menetelésre irányuló jog mértékének arányosnak kell lennie azoknak a hátrányoknak a mértékével, amelyek kiküszöbölését maga a tiltakozás és a tüntetés alapvetően célozza.”¹⁹

*

A különféle lehetséges összetevőkre figyelemmel — és némiképpen a PAUL F. POWER által adott felsorolás²⁰ parafrázisaként — a polgári engedetlenség elsődleges fogalmi elemeit az alábbiakban sorolhatjuk fel: nem más ez, mint olyan (1) nyilvánosan, (2) szándékosan, (3) adott terv megvalósításaként (4) nem erőszakos módon elkövetett (5) jogellenes aktus, amely (6) minden rendelkezésre álló jogi eszköz kimerítését követve és a hangsúlyt (7) mások jogaira (8) önzetlenül helyezve, (9) eszmeileg tudatos erkölcsi vagy vallási meggyőződésből fakadóan s (10) a cél és az eszköz közötti összefüggést nyilvánvalóvá téve, valamint közöttük (11) arányosságot felelős lelkiismeretességgel biztosítva irányul valamilyen (12) közérdekű reform intézményesítésére úgy, hogy (13) tanúsítója önként viseli el aktusának a jogi következményeit.

A taxisblokádnak eseményeinek az ismerete fényében biztosat csupán egy dologban tudhatunk. Nevezetesen abban, hogy az — a kérdéses fogalom értelmes (és nem visszaélésszerű) használatát feltételezve — n e m polgári engedetlenség volt.²¹ Ez a tagadó megállapítás ugyanakkor korántsem teszi feleslegessé — sőt, inkább a maga részéről szintén előfeltételezi —, hogy a polgári engedetlenség valóságos jegyei és értelme után a kutatásokat végre kezdjük.²²

Nos, jelenkori formáiban a polgári engedetlenség az alkotmányos berendezkedés működésében érzékelt részjellegű kudarcok kivételes, az egyén drámaivá növelt felelősségvállalásával történő javítását célozza.²³ Ezzel az alkotmányos rend alkotó to-

¹⁷ Hall, 138. o., hasonlóképpen McWilliams.

¹⁸ Justice Johnson in *Williams v. Wallace* 240 F. Supp. 106 (1965).

¹⁹ *Williams v. Wallace* (M.D. Ala. 1965).

²⁰ Paul F. Power „On Civil Disobedience in Recent American Democratic Thought” *The American Political Science Review* LXIV (1970) 1, 35–47. o.

²¹ A történesek értékelésére ld. a sajtóházbeli nyilvános vita anyagát Enyedi Nagy Mihály tollából in *Reggeli Pesti Hírlap* I (1990. november 12.) 179. 8. o. és I (1990. november 13.) 180. 8. o.

²² Ritka és önmagában elégtelen kivételként ld. pl. Takács Albert „Engedetlenség és ellenállási jog az alkotmányelméletben és az alkotmányjogban” in *Jogelméleti problémák az alkotmányozásban* szerk. Peschka Vilmos (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1995), 67–91. o. [Közlemények No. 9].

²³ Christian Bay „Civil Disobedience: Prerequisite for Democracy in Mass Society” in *Political Theory and Social Change* ed. David Spitz (New York: Atherton Press 1967).

vábbfejlesztését vállalja az alapját képező értékek egyidejű megerősítése mellett.²⁴ Így bűvarkodásunk végeztével aligha tehetünk itt és most egyebet, mint hogy (egy közös vizsgálódással még majd tüzetesen meghatározandó, ám a fentiekől túlzottan bizonyosan el nem térő feltételek között) majdani felbukkanása lehetőségével is számot vessünk. A fentiek üzenetét és korlátozásait is természetesen magábanfoglaló módon hitvallásunk bizonyosan most sem lehet más, mint hogy

„[h]a azt akarjuk, hogy a társadalom az ember erkölcsiségén és azon a képességén, hogy a helyest a helytelentől elválassza, vagyis a lelkiismeretén nyugodjék, úgy a társadalomnak el kell ismernie az embernek lelkiismerete követéséhez való jogát és kötelességét — még abban az esetben is, ha ez polgári engedetlenséghez vezetne.”²⁵

²⁴ Power, *uo.*

²⁵ Harrop Freeman „The Case for the Disobedient” *Hastings Law Journal* 17 (1966), 437. o.

SZEMBENÉZÉS A MÚLTAL

A MÉRTÉKÁLLÍTÁS SZÜKSÉGE*

Hadd kezdjük egy némiképpen szkeptikus megjegyzéssel: benyomásom szerint egyfajta katasztrófa lehetőségét tartogatja magában az, ha politikai jellegű igazságszolgáltatásra egyáltalán sor kerül. Ennél nagyobb katasztrófa lehetőség csupán akkor fenyegetne bennünket, ha semmiféle igazságtételre nem kerülne sor. Úgy vélem ezért: ördögi, szorító dilemma ez.

Mindenekelőtt rendkívüli mértékben egyet kell értenünk bármely olyan jelzéssel, amely szerint a jogszerűségnek minden élhető s megélésre érdemes társadalom alapvető értékeként kell állnia előttünk, s ezért semmiféle vélt vagy valós érték oltárán feláldoznunk nem szabad. Egyidejűleg azonban szükséges azt is kijelentenünk, hogy ezáltal mégsem igazolhatunk bármiféle fetisizálást. Tisztáznunk kell tehát, hogy éppen nem saját megnyomorítatásunkat célozva élünk cselekvéseinknek azzal a szűrőjével, amit a jogszerűség rejt magában, hiszen tisztában vagyunk azzal, hogy a jogszerűségnek is van egy többé-kevésbé pontosan körülírható saját tartománya. A jogszerűség üzenete csupán ennyi: minden olyan helyzetben, amely jogilag egyáltalán releváns, mindannyiunknak a jogon belül kell maradnunk.

Nos, az általános elvek síkján ezért talán kimondhatjuk: valami olyasmire, amit gyakran — vaskosan félrevezető kifejezéssel élve egyébként — az „utólagos politikai igazságszolgáltatás” címkéjével szoktak körülírni,¹ végső soron határozottan szükség van, mert enélkül egy új társadalmi és politikai indítás egyszerűen nem képzelhető. A folytonosság megszakítása (diszkontinuitás) nélkül nem gondolhatunk mást, mint a folytonosság (kontinuitás) megerősítését. Másképpen szólva tehát: múlhatatlanul szükséges, hogy az erkölcsi mértéket akkor, amikor ez szükséges, az arra illetékesek hangsúlyosan megjelöljék.

Személyes emlékként hadd idézzek egy megrendítő megnyilatkozást: közel két évtizeddel ezelőtt, amikor LUKÁCS GYÖRGY társadalmi ontológiájából kiindulva egy modern jogi világkép elméleti megfogalmazásán² buzgólkodtam, Erdélyben is jártam,

* Két felszólalás a témáról 1990. január 12-én Magyarországon először rendezett szimpóziumon, vö. *Visszamenőleges igazságszolgáltatás új rezsimekben* szerk. Bence György, Chambre Ágnes és Kelemen János (Budapest: ELTE BTK Társadalomfilozófia és Etika Tanszék 1990), 20–24. és 48–49. o. [FIL 2 Gyorsszimpózium].

¹ Esetünkben ez Bence György kifejezése, már a szimpózium meghívójától és címadásától rögzülten.

² Vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 o. [Gyorsuló Idő].

mert megpróbáltam LUKÁCS fiatalkori előéletének, kolozsvári jogi tanulmányainak a helyszínen is utánaérdeklődni. Minden ott elérhető szakmabeli kutatóval találkoztam, egyebek közt az eszméletörténész BENKŐ SAMUVAL. Ráadásul e látogatásom pontosan akkoriban történt, amikor ILLYÉS GYULA a HERDERI jóslatok keserű beteljesedésének dilemmája kapcsán a *Magyar Nemzet* karácsonyi számában egy figyelemfelhívó vélekedésnek adott hangot.³ Röviden kifejezve: olyan magyarországi megnyilatkozás történt hát, amely — *de facto* és rövid távon — hátrányos következményekben megtestesülő kisstílű román bosszút eredményezett az erdélyi magyarságon. Ebben a helyzetben számomra a NIETZSCHEI jön és rosszon túli bölcsesség megnyilatkozásaként hatott, amikor BENKŐ SAMU a főtér sarkán álló régi polgári kávéház maradványában velem beszélgetve váratlanul imígyen szólott: „Olvassuk csak az Ószövetséget! Ott vannak a próféták. Próféták, akik időnként megszólalnak — még pedig függetlenül attól, hogy mindebből akkor és ott mi következik. Megszólalnak, mert az a dolguk! Megszólalnak, mert időnként mértéket kell szabni!”

Előfordulnak hát kivételes helyzetek, amikor nyilvánvalóvá kell tennünk: mik a közösség értékei; mert a közösségnek ezáltal újra kell tételeznie a saját értékeit. S nyilvánvalóan nem közömbös, hogy ez milyen formában és módon valósul meg. Önmagában persze semmi rosszra sem szabad gondolnunk, nem is célszerű hát tömegszenvédekeltetésnek a veszélyét felidézni. Senki se gondoljon ezért lincselésre akkor, amikor azon tűnődünk, vajon rejlik-e valami ésszerű mag az „utólagos politikai igazságszolgáltatás” problematikájában — mint olyan eszmében, amelyben esetleg rejtezhet valamiféle meggondolandó célszerűség, s aminek esetleg valamikor tényleg be is kellene valamilyen módon következnie.

Az elvek síkjáról elmondhatjuk hát: szükségessé válhat, hogy minimális elégtételre kerüljön sor és minimális visszatartó hatást váltsunk ki — már csak a történelmi megismerés és a történelmi megbélyegzés jegyében és érdekében is. Egyebek közt azért, hogy az elmúlt berendezkedésben megtapasztalt kommunista alternatíva ne bukkanhasson fel többé, mint önmagában elfogadható politikai választási lehetőség. Ne tűnhessék fel többé demokratikus alternatívaként úgy, mint ami önmagukban ártatlan és választható irányok közül pusztán az egyik. A közelmúltból véve a példát: milyen tapasztalatokra utalhatnánk itt? A minimális visszatartó hatás meg nem történte kapcsán például arra, hogy POZSGAY IMRE bármennyire szép retorikával tett is különbséget „leszámolás” (mint ami elkerülendő) és „elszámolás” (mint ami kívánatos) között, az előbbi tényleg sikerült messzire elkerülnünk, ám az utóbbi ügyében sem történt semmiféle előrelépés. Gondolhatunk továbbá annak megbotránkoztató tényére is, hogy — bármiféle állami vagy társadalmi kezdeményezés hiányában — történetesen egy KUBINYI FERENC névre hallgató publicista szociográfusnak, egy populáris havilap⁴ hasábjain kellett első úttörő próbálkozásokat megtennie a legelemibb informálásra, nevezetesen arra, hogy név szerint számba vegye a hajdani államvédelmi hatósági állomány leginkább jellegzetes funkcióhordozóit. A magánkezdemé-

³ Ilyés Gyula „Válasz Herdernek és Adynak” in Ilyés Gyula *Szellem és erőszak*, újranyomva in Ilyés Gyula *Naplójegyzetek 1977–1978*, szerk. Ilyés Gyuláné és Ilyés Mária (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1992), 194. és köv. o.

⁴ A *Kapu*.

nyezés elszigeteltségéből fakadó védtelenség folytán viszont maga az eljárás pillanatok alatt olyan mértékig abszurd jelleget öltött, hogy elrettentés, megszégyenítés vagy — egyszerűen — történelmi érdekű adatrögzítés helyett az ún. pártatlan tömegtájékoztatásnak köszönhetően úgy rögzült mindez a polgárok tudatában, mint valamiféle gyanús (mert tiltakozásoknak jog szerint legalább részben jogosultan teret nyújtó) manipuláció. Miközben tudhatjuk, hogy még a dél-amerikai katonai rezsimekben is alig zajlott le a politikai demokratikus fordulat, rövid időn belül — noha szintén nem hivatalos csatornákon keresztül — máris megjelentek a listák a különféle fekete- és fehér-könyvek egymást követő sorozataiban.

Említésre érdemes — és a helyzet megoldatlanságát jelzi —, hogy csíraformában már évtizedekkel ezelőtt megjelent egy csupán jogantropológiailag érzékelhető igazságtétel kezdeménye is. Olyan egyébként alig elkülöníthető szomszédsági és közösségi válaszadásokat figyeltek meg kutatók, amit egynéhány érzékeny s szókimondó szociográfiában már feljegyeztek a magyar falunak az '50-es éveket követő, illetőleg '56 utáni reagálásaként.⁵ Ezekből megtudhatjuk: az egyszerű emberek is tudták, hogy kik felelősek és miért. Természetszerűleg a hajuk szála sem görbült. Csak egyszerűen hagyták a jelenlétükben, a mindennapi bánásmódban, hogy véleményük, megítélésük érződjék. És hagyták azt is, hogy szégyellje magát az, akinek szégyelnie kell. (Kultúrantropológiai alapigazság, hogy primitív közösségekben — vagyis azokban, amiket az antropológia mond annak: a formális államot és jogot nem ismerő közösségekben — gyakran a teljességgel formátlan büntetés, például a közösségből történő kiközösítés adott esetben lényegesen súlyosabb lehet, mint a legkegyetlenebb fizikai büntetés, így akár a csonkítás, akár az élet elvétele.⁶) Tehát szemben például a dél-amerikai példákkal, nálunk ma, lényegében negyvenöt év után (hiszen még a kommunista hatalomátvétel előtt megindult terrorisztikus represszió, mindenekelőtt az ún. katonapolitikai osztály tevékenységének a megkezdése óta pontosan ennyi idő telt el) semmiféle dokumentumot, semmiféle listát nem tettek közzé. Történettudományosan feldolgozottan egyik iszonyatos bűnsorozatról sincs tudomásunk. Kivéve KUBINYI FERENC és néhány magános társa tisztán magánjellegű tevékenységét, nálunk még semmiféle tény- és adatfeltárás nem történt.

Amikor a kommunista útra mint a demokratikus politikai alternatívákból kizárt választási lehetőségre utalunk, annak elméletileg rendkívül zavaró jelenségére és problémájára is gondolunk, amit történetesen hazai szocializmusunk utolsó stádiumában kezdtem el feszegetni.⁷ Jelesül: miképpen is értékelhetünk egy olyan jogot, amely egyáltalán nem jog? Jognak minősülhet-e az, amit jogként táltalt nekünk? Ha pedig nem, úgy egyáltalán miről lehetett szó? Hiszen ma már elmondhatjuk: végigélünk egy rezsimet, amelyben minden intézménynek a voltaképpeni lényegét megta-
posták, miközben a rezsim folyamatosan úgy élt ezekkel az intézményekkel, mintha azoknak autentikus — bár újító — alkalmazását adná. Tehát egy épületre ráírta: „parlament”, házakra pedig: „bíróság”, egy sajtótermékre: „hivatalos közlöny”, né-

⁵ Számomra mértékadó példaként ld. Magyar Bálint és Schiffer Pál *A Dunánál* Filmszociográfia, I–II (Budapest: Magyar Művelődéskutató Intézet 1987).

⁶ Pl. Leopold Pospíšil *Anthropology of Law A Comparative Theory* (New Haven: HRAF 1974), 87–95. o.

⁷ Vö. a szerzőtől „Mi kell a joghoz?” *Valóság* XXXII (1989) 3, 1–17. o.

hány emberre (olykor analfabétákra) pedig ráakasztotta a címkét: „bíró”. Minden úgy ment, úgy történt tehát, mintha jog lett volna, jog működött volna. Mintha olyasvalami funkcionált volna, ami olyan, mint a jog, a jogi működés. Közben filozófiailag kimutatható: az, amit átélünk, sem lételméletileg, sem bármiféle egyéb igazolható értelemben nem volt állam, nem volt politika, sőt jog sem volt. Még az is, amit politizálásként műveltek, rendkívül csökkent és elfajzott praktikum volt — a modern társadalmakban ismert politikához képest primitív, annak lényegét, azaz társadalmi meg egyezésre irányultságát tagadó intézményes működés.

E pontnál térhetünk rá arra, amiről a szimpózium meghívója voltaképpen szól, és aminek már a megnevezése szakmailag zavarbaejtő: „utólagos politikai igazságszolgáltatás”.

Mi az, hogy: „utólagos”? Minden büntetőügy utólagos. Ennek kapcsán éppen semmiféle specifikumot nem szabad elismernünk. Pontosabban szólva, amennyiben elismernénk, úgy rövest bosszúhoz terelődünk, olyan érzelműtől reagáláshoz, amiről DORNBACH ALAJOSTÓL VAJDA MIHÁLYIG oly sokan ecsetelték a jelen szimpóziumon is már, hogy miért kell még a pusztá közelségétől is visszariadnunk.

A második jelző szerint ez: „politikai”. Mi az, hogy: „politikai”? A megítélésünk ugyanaz, mint az előbbi jelző kapcsán volt. Hiszen ha olyasmiket próbálna bárki büntetni, ami az elkövetés idején (akkor és ott) érvényes büntetőjogszabály szerint nem volt büntetendő, úgy beletévednénk ugyanabba a csapdába, ami az 1945 utáni magyar ún. politikai igazságszolgáltatást jellemezte, s amiért az valóban nem tudott a magyar közösségben jó szájját hagyni. Hiszen köztudott: a bosszú eleme, ami munkált és hamarosan elhatalmasodott benne, nem a legnemesebb összetevő. Már pedig ez olyan mértékig eluralkodott benne, hogy ma is biztos tudhatjuk: ilyen vagy hasonló útra a magyarságnak rátévedni úgyszólván az öngyilkossággal lenne határos. És hadd utaljunk itt arra is: bármilyen tanulságos is KIRCHHEIMER feldolgozása a politikai *justice*-ről,⁸ meg kell jegyeznünk: akkor, amikor a jogban *justice*-ről beszélünk, pl. a 'jogalkalmazás' angolszász megfelelőjeként '*administration of justice*'-ről, a politikai *justice* úgy viszonyul a *justice*-hoz, mint az úgynevezett szocialista demokrácia a demokráciához. Pontosan a tagadása. Tehát eleve ki szeretném zárni, hogy mi, jogászok, politikai igazságszolgáltatásról egyáltalán beszéljünk. Ez nem jog. Ez már más téma: műveljék azok, akikről itt VAJDA MIHÁLY szólt. Mert ennek vállalásával már áttértünk egy másik területre, ahol a jognak megszűnt az illetékessége, ahol a jognak nincs már autenticitása: már semmi sem maradt belőle; és ami tényként élénk tárul, az olyasmi, mint ez a hátborzongató történet a CEAUȘESCU-házaspár jogi retorikát követő megöléséről.

Visszatérve az előbbi kérdésre: milyen is az a jog, ami voltaképpen nem jog? — célszerű felvetnünk egy kérdést, bármennyire mélyen elméletinek tetszik is. Nos, a jognak minden civilizált társadalomban egyik alapvető intézményére, az elévülésre gondolok. A lényeg itt a következő: ha bármely okból egy normálisan működő állami és jogi gépezetben nem történnek lépések, hogy valaki ellen, aki egyébként az anyagi büntetőjog szerint bűncselekményt követett el, eljárás induljon, úgy egy idő után ez a

⁸ Otto Kirchheimer *Political Justice The Use of Legal Procedure for Political Ends* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1961) xiv + 452 o.

lehetőség már mint lehetőség is elenyészik. Egész életében nem lehet őt eljárással fenyegetni. Egy bizonyos idő elteltével a jogrend magától helyreáll. Nos, úgy vélem, az elévülés mégsem kizárólag akkor és azáltal működik, hogy az idő múlik és a szabott idő eltelik, noha formáljogilag természetesen maga az idő múlása működteti az elévülést. Mert az elévülést nem arra találták ki, hogy csupán az idő formális múlása működtesse. Hanem egy olyan társadalmi normalitást képzeltek köréje, amelyben bárki, bármely szerv, aki vagy amely az elkövetett bűncselekménnyel egyáltalán kapcsolatba került, az egyébkénti hatályos jogban rendelkezésre álló lehetőségek szerint léphet, illetőleg amennyiben ez jog szerinti kötelessége, úgy lép is, hogy az elkövető ellen a bűncselekmény ügyében a felelősségrevonás megtörténjék. Már pedig nálunk bizonyítható történelmi evidencia, hogy bizonyos ügycategóriákban — és itt jelentkezik az elmúlt korszak legkülönbébb cselekvéseinek közvetlenül politikai színezete — a hatalomgyakorlók rendszerszerűen megakadályozták, hogy bármiféle jogi felelősségrevonás történjék. Ha valaki feljelentést tett volna, úgy zaklatásnak tette volna ki magát; az állam erre illetékes szerve pedig visszatérően megakadályozta, hogy bármi olyasmi történjék, ami az elévülést megszakítja.

Két példa illenék ide, történetesen mind a kettő éppen politikai megrázkódtatások kapcsán, Belgiumból.

Az első szerint az I. világháborúban az országot a németek megszállják, a király és a kormány működik csupán, miután Le Havre-ba menekült. Működnek. Ámde az alkotmány szerint a végrehajtó hatalom működésének alapja a törvényhozás. A törvényhozást pedig az alkotmány szerint a király a képviselőkkel és a szenátussal együtt gyakorolja. A képviselőház és a szenátus azonban mint intézmények értelem-szerűen nem menekülhettek el, így nem is működtek. A világháború után felvetődik a kérdés: miképpen minősül az, ahogyan I. ALBERT királyként eljár? Nevezetesen, hogy a rendes parlamenti úton hozandó törvényeket saját maga által alkotott és kihirdetett törvényerejű határozmányokkal helyettesítette? Tudniillik az alkotmány egyértelmű szabályokkal rendelkezik a hatalom gyakorlásáról; aki pedig nem így jár el, az az *usurpatio* vétkében leledzve bitorolja csupán a hatalmat. Nos, a megoldást végül a *Cour de cassation* megfelelő döntése hozta el.⁹ Érvelésének lényege abban rejlik, hogy az alkotmány kizárólag előrelátható helyzetre rendelkezhet. A kérdéses helyzet pedig nem volt előre látható, az alkotmány nem is látta előre; következésképpen joghézag-nak minősült. Későbbi szóhasználatlalt, a nemzetiszocialista hatalomátvételt követően náciává lett CARL SCHMITT terminológiájával (1934) élve: a normalitás helyzete nem forgott fenn, ezért a normalitás előfeltevésén kívülállót egyfajta *emergency situation*-re (kivételes állapotra) szabottan, külön rend szerint kell megítélni. Következésképpen, amint a *Cour de cassation* döntése ki is mondta, a király eljárása alkotmányszerű volt.

A második — immár II. világháborús — példa szerint a királyt mint államfőt az országot megszálló németek rövid úton letartóztatják. Ezzel az államfői méltóság

⁹ A. Vanwelkenhuyzen „De quelques lacunes du droit constitutionnel belge” in *Le problème des lacunes en droit* publ. Ch. Perelman (Bruxelles: Bruylant 1968), 347–350. o. [Travaux du Centre National de Recherches de Logique] és Ch. Perelman *Logique juridique* Nouvelle rhétorique (Paris: Dalloz 1976), 46. pont, 76–79. o. [Méthodes du droit].

gyakorlása, egyszersmind a törvényhozás egyaránt lehetetlenné válik. A képviselőház összehívhatatlan, ilyen módon viszont a valaha a király gyengeelméjűségének esetére alkotmánymódosítással előrelátott régensi intézmény sem állítható fel. Jobb híján ezért a kormány a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat ténylegesen egyidejűleg gyakorolja. Amikor a háború végéhez közeledve a képviselőház 1944-ben összehívhatóvá válik, az rögvést (a németek által fogolyként változatlanul magukkal hurcolt király helyettesítésére) régensherceget nevez ki. Amikor viszont 1945 májusában a németeket visszaverő amerikai csapatok III. LEOPOLDOT kiszabadítják, helyzetének tisztázatlanságára hivatkozva ő nem veszi vissza királyi jogait, hanem a következő rendes választásra bízva a döntést. Nos, miképpen is oldják meg a feloldhatatlan helyzetet? Egyszerű hézagkitöltéssel-e vajon, mondván: amint a lehetetlenítő helyzet végetért, a király automatikusan visszavette funkciói gyakorlását? De hiszen éppen ezt utasította el. Vagy ismét kormánynyilatkozat történjék, mint a király elhurcolásakor? De utólag bajos lenne már ilyet tenni, már csak azért is, mert a német megszállás megszűntével már semmiféle kényszerítő kivételes körülmény nem maradt fenn — már pedig egy ilyen kormányzati eljárás rendjét is eredetileg magának az alkotmánynak kellett volna szabályoznia. Végezetül törvényt hoztak. Miniszteri indoklásából kitűnően ez megállapító jelleggel tisztázta a helyzetet — mint kifejtette, „alkotmányjogunk alapvető elve” alapján, „amely egy mindenképp fölötte igazságnak a teljes nyilvánvalóságával következik Belgium létéből és alkotmányos parlamenti berendezkedéséből”.¹⁰ A megoldás tehát végül az előbbihez hasonló alapokon nyugodott. Eszerint a társadalmi normalitást az abnormitásra kell vetíteni, és ekkor feltárul a joghézag, aminek kitöltést biztosító megoldása — esetünkben a kifejezett tételezés hiányában is érvényes, mert a jogrendet alapjaiban meghatározó jogelvek kinyilvánítása — révén kínálkozik már egyfajta feloldási lehetőség.

Problémánkra vetítve, most és itt, úgy gondolom, ugyanilyen okfejtéssel alaphatnánk meg a követendő eljárást. Amennyiben a büntető felelősségrevonást az előző rezsim eleve megakadályozta, akkor az érintett cselekmények elévülése meg sem indult. Hiszen az elévülés normalitást előfeltételez, azt, hogy a felelősségrevonás gépezete akadályozhatatlanul munkálkodhassék. Problémát jelenthet persze, hogy az elévülést — tudomásom szerint — így sem teória, sem gyakorlat még nem tárgyalta. Ami persze korántsem jelentheti, hogy ne lenne ugyanakkor érdemes ilyen szempontból is végiggondolni.

Egyfelől konstruálható olyan büntetőeljárás, amely az adott ügyfajtában az elévülést nem ismerve el az érvényben volt anyagi jogszabályokat érvényesíti, egyidejűleg azonban humanitárius megfontolásból kegyelemmel él. A hatályos büntető anyagi és eljárási jogot alapul véve kimondja, hogy — például — a kegyelem nem az elkövetett cselekedetek büntetendő jellegére, nem is az eljárás indíthatására vonatkozik, hanem arra, hogy az eljárást lezáró ítélet mennyire mehet túl a felfüggesztett vagy fájában vagy mértékében könnyített büntetéskiszabáson, a kérdéses cselekmény elkövetése óta eltelt idő okán. Másfelől lehetne konstruálni — például parlamenti vizsgálóbizottságok tényfeltárása útján — olyan jogilag teljesen megalapozott, jogi biztosítékokkal is ellátott, működése érdemét tekintve egyszerre kvázi-jogi és kvázi-társadalmi

¹⁰ Vanwelkenhuyzen, 354–359. o., az idézet 358. o.

felelősségmegállapítási formákat is, amelyek egyidejűleg az imént említett ószövet-ségi prófétai funkciót is közvetlenül betölthetnék. Tudniillik elgondolható, hogy a mindenkor KUBINYI FERENCEK — sok kellene ilyen — mindent megírnak. De bármekkora publicisztikai ereje, leleplező hatása is lehet a szerzői műveknek — például annak, hogy lenne Magyarországon a közeljövőben akár félezer újság, ami rendszeresen szólna a múltról —, még mindig maradna néhány nosztalgikus kommunista orgánus, ami azért változatlanul hajtogatná, hogy a szocialista forradalom a francia revolúció örököse; a SZTÁLINizmus pusztán kétségbeesett modernizációs kísérlet volt; a hivatásos forradalmárok pedig mégiscsak a társadalmi átalakulás hősei voltak. Tehát a leleplezés, a nevek kiírása önmagában még nem ad formát. Forma pedig mindenképpen szükséges. Úgy gondolom ugyanakkor: e szerepet úgyszólván bármiféle társadalmi forma betölthetné. Hiszen nem tényleges büntetésről van szó. Büntetést a tárgyalásnak megneveztetésben végződő drámáján túl talán eleve nem is lenne fontos kiszabni. Ám *valamilyen* formát valóban kellene adni.

*

A filozófiai hagyomány értelmében s általános tapasztalatokból is következően nyilvánvalóan határozottan külön kell választanunk a jog és az erkölcs terrénumát, következőképpen a vita során emellett érvelőknek kétség kívül igazuk volt. A társadalomelmélet elvonatkoztató-általánosító szintjén mégis azt kell gondolnom, hogy hosszú távon mindazonáltal párhuzamos, egymást segítő vagy gátló területekről van szó — akkor is, ha tényleges működésük esetleg éppen nem eltérő, de egyenesen önálló meghatározásra képes független tényezőkként jelöli ki ezeket.

Mire is gondolok? Arra, hogy hagyományosan adott egyfelől jogbiztonság iránti vágyunk, továbbá mindaz, amiről korábban már szöveztünk, említve, hogy vannak olyan jogi értékeink és jogi intézményesedéseink, amiknek sértetlenségére rendkívüli módon kell ügyelnünk (anélkül persze, hogy okot adnánk bármiféle fetisizálásra). Másfelől azonban a jogi textus önmagában semmiféle teljes előrelátást vagy meghatározást, tehát teljes biztonságot nem garantál. Mai módszertani, analitikus filozófiai kutatások egyértelműen bizonyítják (immár több évtizede angol és amerikai kutatások, így az *open texture* elméletei egyértelműen kimutatják), hogy a jelentés mindig egy konvenció gyakorlati megújításának, az pedig a rutinszerű típushelyzetekben történő gondolkodás folytatásának a függvénye. Ilyen módon pedig nyilvánvaló, hogy végső soron minden egyes elv, minden egyes szabály ismeri a maga kivételeit, hiszen a különféle szövegösszefüggésbe történő helyezések egyszersmind a konvencionalizálásban is voltaképpen külön-külön helyzeteket jelentenek. Már pedig minden helyzet a maga értékelőfeltevéseit hozza magával. Tehát fogalmaink egy olyan rendkívüli módon gazdag és összetett, tehát végtelen kombinációs lehetőséggel rendelkező technikai eszköztárat jelentenek (s ezekben különböző kapcsolódási pontok lehetségessé válását), hogy úgyszólván minden elérhető. A szó szoros értelmében minden azonban mégsem. Hiszen a jog is *de facto*, hosszú távon mindazonáltal standardizál. Konvencionális és konvencionalizáló utakra terel, mert a szakmában kialakulnak bizonyos hagyományok, és mert mindaz igaz, amit az értelmezésnek (módszereinek, hatásának stb.) szoká-

sos, hosszú távon és történelmileg megnyilvánuló kötő erejéről a jogirodalomban beszámolhatunk. És mert az egész folyamat mögött végső soron olyan társadalmi közeg áll, amelyben bizonyos értékelőfeltevések, érdekek, felismerések, relevancia-meg gondolások, tolarencia-határok (és így tovább) eleve közösek.

Tehát úgy gondolnám, hogy kérdésünk kapcsán korántsem csupán és szűken jogi vagy technikai problémáról van szó, hanem egyúttal határozottan morálfilozófiai, politikai megfontolásokról és egyéb nézőpontok közös mérlegeléséről is. Amennyiben tehát rendkívül fontosnak éreznénk, hogy adott közegben és helyzetben elérjünk ilyen vagy olyan eredményt, és társadalmi konszenzus áll vélekedésünk és szándékunk mögött — amit ráadásul különböző társdiszciplínák (mint például politikatudomány, erkölcsfilozófia stb.) is kellően támogatnak —, úgy bizonyosan kimunkálható olyan értelmezés és jogtechnikai megoldás, amely eredményként olyan vagy hasonló eredményhez vezet. Egyfelől szükséges egy rendkívül komolyan elvégzett társadalompolitikai és erkölcsfilozófiai megalapozás, másfelől pedig egy kellő irányban, mélységben, garanciákkal övezetten kimunkált jogtechnikai eszköztár. Mai helyzetünkben a problémát nem feltétlenül az utóbbiban, hanem legalább annyira az előbbinek a tisztázatlanságában látom. Mindenekelőtt azt kellene valóban tudnunk, hogy akarunk-e tenni, szükséges-e tennünk valamit. Amennyiben nem túl vérmesek a céljaink, amennyiben azokat kellően felelős és higgadt gondolkodással ki tudjuk munkálni, s amennyiben ezeket társadalmi közegünkben, politikai elitünk előtt, valamint tudományosan is meg tudjuk védeni, úgy bízhatunk abban, hogy meglévő jogi rendszerünk is valószínűsíthetően ad majd alapokat és fogódzókat ahhoz, hogy a kívánt irányba értelmezésünkkel elindulhassunk.

SZABAD-E ÍTÉLNÜNK A MÚLTRÓL? Jogfilozófiai megfontolások*

Magyarországon ma a politikailag új feltételek közötti indítás, helyzetünknek és közelmúltunknak a nemzeti történelem és erkölcs fényében történő újragondolása, valamint az elmúlt idők történéseinek a jog színeiben is tükröztetett újramegítélése napjainkat valamiféle határvonal mezsgyéjén szembeállítja a tegnappal.

Két sürgetően megválaszolandó kérdés áll ezzel előttünk:

(1) Jog uralta-e egyáltalán azt, amit meghaladtunk?

(2) Mi a meghaladottal a kapcsolatunk? Örökösei vagyunk-e, vagy pusztán túlélői, akik legfeljebb a romjaiból építkezhetünk?

Mihelyt a választ a fenti kérdésekre meglettük, azonnal további dilemmák nyomulnak elénk. Ezek sorában mindenekelőtt az alábbiak igényelnek az előbbiekkal egy sorban válaszadást:

(3) Mit jelent a jogállamiság követelése új politikai és állami berendezkedésünkben?

(4) Miképpen különíthetjük el a rendes és rendkívüli jogállapotokat? Azaz: a jogi követelményrendszer kötelező alkalmazási köre mennyiben és milyen módon függ maga a jogállamiság társadalmi előfeltevéseitől?

(5) Mit jelent és milyen módon működik az a jogintézmény, amit elévülésnek mondunk s az elévülés garanciájaként formalizálunk? Mennyiben érinti ennek megkezdődését, ha állami igény tartósan nem az egyébkénti jog érvényesíttetésé-

* Az 1990. augusztus 30-án kelt 1025. sz. kormányhatározat értelmében felállított Jogtalan Előnyöket Vizsgáló Bizottságnak Dr. Antall József, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke által kinevezett tagjaként, első bizottsági felkérésre 1991 márciusában készített és májusban véglegesített személyes állásfoglalás a Bizottság szakvéleményében utóbb majd közösen elfogadandó hivatalos álláspont lehetséges jogfilozófiai alapjairól. A Bizottságon belül született döntés úgy szövelt, hogy munkája befejeztéig sem a Bizottság, sem pedig egyes tagjai nem lépnek a nyilvánosság elé a bizottsági munkájukkal kapcsolatos véleményekkel. Első nyomtatott változatára ld. „Szabad-e ítélnünk a múltról? Jogfilozófiai megfontolások” rövidítve *Reggeli Pesti Hírlap* II (1991. november 4.) 258. 8. o., majd teljes terjedelemben *Jogtudományi Közlöny* 47 (1992) 1, 10–14. o., valamint *Társadalmi Szemle* XLVII (1992) 1, 85–90. o. és in *Visszamenőleges igazságszolgáltatás* szerk. Lamim Vanda és Bragyova András (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1992), 59–68. o. [MTA ÁJI Közlemények 1]. A Bizottság vélekedésének előterjesztésével gyakorlatilag befejezte a munkáját. Ld. Békés Imre, Bihari Mihály, Király Tibor, Schlett István, Varga Csaba, Vékás Lajos „Szakvélemény [Az 1949 és 1990 között elkövetett, a társadalmi igazságérzetet sértő magatartások, illetve előnyök megítélésének, a felelősség megállapításának elveiről és jogi feltételeiről]” *Magyar Jog* 38 (1991) 11, 641–645. o. és *Társadalmi Szemle* XLVII (1992) 1, 70–76. o.

re, hanem — éppen ellenkezőleg — a jogérvényesítés megakadályozására vagy éppen megtorlására irányul? Megindulhat-e elévülés, ha a jogrendet a hatalmon lévők úgy működtetik, hogy a hatalom eljárásának betudhatóan éppen a jog érvényrejuttatására gyakorlati lehetőség nem adatik? És végezetül:

(6) Mi a viszony az állam, a társadalom és az egyén rendelkezésére álló jogi és jogon kívüli eszközök között? Lehetséges-e és jogszerű-e, hogy egymást kiegészítve ezek párhuzamos alkalmazására kerüljön sor?

*

*

1.

Dramai helyzetekben, mikor a teljes újrakezdés morálisan is igényelt alapvető politikai feltétellé válik, a megelőző jogállapot jellegének s a jogfolytonosságnak kérdése egymásba fonódva gyakran felvetődik.

A jog megítélése érdekében a joggal szembeszegezett értékmérők alapján gyakran annak kimondására kényszerülünk, hogy egy olyan jog, amely önkényt, embertelenséget, erkölcsi leépülést szolgál, csakis visszaélés lehet a joggal. Ez a természetjog nézőpontja.¹ Jogfilozófiai összefüggésben pedig kimutathatjuk, hogy egy olyan jog, amelyik minden ízében csakis hatalmaskodást testesít meg, voltaképpen nem is jog, legfeljebb bármiféle jognak a csökkent előképe. Ilyen következtetésre pedig a jogtól betöltött szerep ontológiai vizsgálata eredményeként juthatunk.² Ámde bármennyire védhetők is az ilyen álláspontok saját megközelítésük szemszögéből, értékelhető választ az általunk feltett kérdésre nem adnak, mert maga a kiindulópontjuk jogon kívüli.

Ezért bármennyire is sérti morális érzékenységünket, a jogról jogi összefüggésben csakis ennyit mondhatunk: egy olyan szabályrendszer, amely (a) a társadalmat átfogja, (b) annak alapvető életviszonyait rendezi és (c) végső szabályozó hatalomként ténylegesen érvényesül, jognak minősül akkor is, ha politikai rezsimváltás után undorral fordulunk el tőle, s feltett szándékunk immár az, hogy társadalmi újjáépülésünk során magunk mögött hagyjuk.

Következésképpen jognak számít a náci jog és a bolsevik jog, beleértve tehát szocialista jogi örökségünket is. Jog tagadásának csakis jogon kívüli értelemben mondhatnók.

Megkísérhetjük ugyan, hogy visszaható hatállyal jogi értelemben nem létezővé és nem is létezetté nyilvánítsunk egy olyan szabályrendszert, amit korábban jogként érvényesítettek a társadalom felett. Egy ilyen eljárással azonban aligha érhetünk el gyakorlatias eredményt. Kivétekléppen is csupán akkor éltek egy ilyen jogtechnikai lehetőséggel, ha társadalmilag is érzékeltlen rendkívül rövid, átmeneti időszakról volt szó

¹ Klasszikus közelmúltbeli megnyilatkozására ld. Gustav Radbruch „Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht” [1946] in Gustav Radbruch *Rechtsphilosophie* 4. Auflage (Stuttgart: Koehler 1950), 347–357. o., magyarul Nagy Endre fordításában „Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog” in *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* szerk. Varga Csaba (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1977), 129–139. o.

² Vö. a szerzőtől „Mi kell a joghoz?” *Valóság* XXXII (1989) 3, 1–17. o.

(amilyennek például a Magyar Tanácsköztársaság fennállását a maga 133 napjával tekintették³), vagy ha nem a modern formális jog fejlett nyugati kultúrái adták az ilyen intézkedéshez az ihletet (a hozzánk közelálló példák szerint ilyen volt a bolsevista forradalom Oroszországa vagy a háború utáni tróista berendezkedés Jugoszláviában⁴).

Bármennyire arculcsapása is tehát nyugati kultúrában fogant jogi értékeknek, a modern formális jog sajátos ismérvei szemszögéből közelítve az ún. szocializmus joga is jog volt.

2.

Amennyiben a megelőző állapotokat jogállapotoknak tekintjük, felvetődik a jogfolytonosság kérdése. A választ itt már egyértelmű állami döntéssel kell kimondanunk. Vagyis elvileg választhatunk a jogfolytonosság kinyilvánítása és elutasítása között, ám ezt teljességgel tetszőlegesen mégsem tehetjük. Mert bármilyen válaszhoz érkezzünk is, vállalnunk kell ennek közvetlen következményeit, valamint a jogi rendszer egészére történő kisugárzását is.

Ez a kérdés az, ami felvetődött a háborút veszített országokban az első világháború után, mikor azok a hatalmak, amelyek a kataklizmából nyertesként kerültek ki, az uralkodó elitektől indított háborúskodás következményeit magukra a háborúba kényszerített népekre kezdték el (területelcsatolás, jóvátétel stb. követelésével) alkalmazni.⁵ Kimondatlanul is ugyanez a kérdés bújkol meg abban a nálunk sem ismeretlen dilemmában, vajon az ország népének miért kell átvállalnia egy olyan adósságterhet, amit egy mára már letűnt rendszer a néptől idegen módon vett fel, hogy eltékozzon?

Nos, a következmények kényszerű vállalása egyszersmind behatárolja saját választásunk szabadságát is. Úgy tetszik: a dolgok természeténél fogva egyszerűen nem vagyunk abban a helyzetben, hogy jogfolytonosság hiányára hivatkozva bizonyos terhek vállalását elutasíthassuk, miközben más irányokban jogfolytonosságra hivatkozva élünk a jogfolytonosság elismeréséből fakadó előnyökkel. A dolgok logikája szerint választásunk nem lehet tetszőlegesen szelektív. Ilyen vagy olyan módon végül is választanunk kell, s ezt jogilag meg is kell indokolnunk.

Tudatában kell tehát lennünk annak, hogy egyfelől egy csupasz költség-haszon vonzatú elemzésre építő megközelítés tükrében is összességében beláthatatlanul sokba kerülhet az, hogy valamiféle körülhatárolt rossztól megszabadulhassunk. Másfelől pedig a jogi rendszeren belüli összefüggés és következtetesség (vagyis: koherencia) követelménye csakis elvi választásokat és kivételtevéseket engedélyez. Nem tesz lehetővé sem jogilag igazolhatatlan, sem logikailag következetlen válaszokat. Éppen nem mondhatjuk tehát, hogy bizonyos tisztán jogen kívüli, a jogba nem is beemelhető, jogilag tehát meg sem fogalmazható érdekektől vezettetve a múltból a mába vezető jogi érvényességet csak bizonyos irányokban ismerjük el, miközben más irányokban ugyanezt visszautasítjuk.

³ Ld. pl. Rév Erika *A népbiztosok pere* (Budapest: Kossuth 1969) 278 o. [Népszerű történelem].

⁴ Ld. pl. a szerzőtől *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979), 213–214. o., 62. jegyzet.

⁵ Pl. Arthur Lundstedt in *Introduction à l'étude du droit Comparé* Recueil d'études en l'honneur d'Édouard Lambert, I–III (Paris 1938).

A következetesség, a rendszerbeli összefüggés és a specifikus igazolhatóság igénye különös erővel jelentkezik az egyes nemzeti jogrendek nemzetközi erőterében. Hiszen a jogrend belső érvényesülését a jogrendeknek egymásközi kapcsolataikban megnyilvánuló nemzetközi elismertsége támasztja alá. Vagyis az, hogy egymást kölcsönösen támogatva beilleszkednek a nemzetközi jogrendbe. Ezért ha kinyilvánítanánk a jogérvényesség folyamatának megszakadását, úgy fennáll annak kockázata, hogy ezen aktusunk a nemzetközi jogrendben is az újbóli elismertetés kívánalmát vethetné fel.

Alkotmányjogi nézőpontból tehát politikai átmenetünk nem volt forradalom. Ezért, valamint a kontinuitás vállalásából fakadó egyéb előnyökért vállaltuk — és feltehetően továbbra is vállalnunk kell, pusztán technikai értelemben — a régi rezsimmel való jogfolytonosságot.

3.

Forradalom esetleges bejelentése mindenképpen a jogfolytonosság megtörését vonja maga után. Az ország belső viszonyaiban a jogi érvényességi láncolat ilyenkor megszakad, s az államalakulat újáalakulásától függően kerülhet csak új nemzetközi elismertetésre sor. Abban az esetben viszont, ha a változás békés átmenettel következik be, úgy kizárólag a megújult államalakulat elhatározásától fog majd függeni, vajon engedni fogja-e a régi jogállapotokat változatlan formában a mába átnőni, vagy ettől eltérően rendelkezik?

Magyarországon az átmenet sajátosságát éppen rendkívül mértékletes, nyugati civilizációs eszményekre feltétlenül ügyelő, józan, sebeket lehetőség szerint semmilyen irányban sem ejtő fokozatossága adja. Már eddig is úgyszólván teljes folyamatoságot eredményezett ez, s ugyanakkor azt is, hogy a jogállamiság eszményét már a legelső pillanatoktól kezdve a közös zászlóra tűzhettük — és korántsem pusztán ideologikus vagy legitimáló megfontolásból.

Meg kell azonban e ponton azt is kérdeznünk: mit jelent a jogállamiság követelése negyven évnyi diktatúra, európai és nemzeti értékek sárbatiprása, egy ez ellen lázadó forradalom és szabadságharc páratlan brutalitású oktan megtorlása, a nemzet tartálékainak felélése, gazdaságának hihetetlen mérvű lepusztítása, erkölcsi minőségeinek nem sikertelen rombolása, majd a társadalom egészének csődbehajszolása után? Nos, bizonyosan a jogállamiság eszméjének oszthatatlanságát. Legalább is a fennálló jog tiszteletét, s e tisztelet alapján — a korábbi állapotok jogállapotként történő elismerésére és jogi folytonosságának a megszakítatlanságára épülve — a korábbi jognak mint a szóba jöhető egyidejű cselekedetekre és állapotokra jogilag egyedül alkalmazható és alkalmazandó (tehát kizárólagosan releváns) értékstandardnak a kizárólagos figyelembevételét.

Így egyebek közt azt, hogy bárkivel szemben, akit az új berendezkedés bármely — erkölcsi, politikai, gazdasági, vagy éppen tisztán jogi — megfontolástól vezettetve s garanciákkal biztosított eljárások útján megbélyegezni kíván vagy bármiféle módon eltávolítani eddig élvezett státuszából (azaz: a politikai pümköskirályságot élőkkel, a harácsolókkal, az eddig érdemtelenül privilegizáltakkal, a politikai kurzuslovagokkal, a hatalmaskodókkal, a félemberré aljasult verőlegényekkel, és nem utolsó sorban a

szocializmus mindennapos élő gyakorlatában a közönséges eljárássá tett állami terrorizmust megtestesítő gyáva gyilkosokkal szemben), csakis az inkriminált történés napján az akkori jog alapján kimutatható jogsértés eseteiben, csakis a jogilag akkori-ban is ismert és járható utak nyomán, ám ma is biztosított és járható jogi eljárásmodokat követve indítható be a jogi gépezet.

Az új berendezkedés alapkövévé tehát a jogállamiságot tettük. Ez követelményrendszer jelent, minden egyes állami cselekvésnek a jogilag igazolható csatornába terelését.

4.

A jogállamiság ugyanakkor — mint bármiféle elv vagy rövidített szándékkifejezés — meghatározott társadalmi előfeltételekre és előfeltevésekre épül. Nyugati eszményei szerint konszolidált állapotokat feltételez. Hiszen történelmileg eleve ilyennek a talaján, ennek oltalma érdekében fejlődött ki. Nagy nyugati mintái így a kivételesség, az átmenetiség sajátos kérdéseivel — amik pedig saját jelenlegi helyzetünket oly meghatározóan jellemzik — nem is szembesülhettek.

A jogállamiság eszméje a társadalmi és politikai mozgások jogi közvetítésére s az e közvetítés során érvényesítendő elvekre tesz javaslatot. Annak kívánatosságát és elveit illetően, hogy a hagyományok alapján jogi közvetítés iktatódjék közbe, feltétlen, de korántsem öncélú. Egyebek közt tehát elmondható, hogy a nemzet létérdekeit nem fenyegetheti. Nem zárhatja ki kivételes állapotok kivételes kezelését sem.

Hazai körülményeinkre vetve így ezt kell mondanunk: a jogállamiság korántsem arra való, hogy jogelőtti vagy jogellenes állapotokat megörökítsen, átmentsen, illetőleg bármit, ami egyébként társadalmilag hiteltelen, a társadalmi konszolidáció, az újonnan kivívott (vagy kivívandó) demokratikus berendezkedés hitelesítő pecsétjével lásson el.

Mindez a legközvetlenebbül azt jelenti, hogy különbséget kell tudnunk tenni egyfelől a jogállamiság előfeltételei, másfelől pedig kötelező alkalmazási köre között.

Alapjában minden alkotmányozás, minden törvényhozás, minden elvont normaszabás valamilyen előrelátásra, jelesül a dolgok valamilyen rendes folyamatának a feltételezésére épül. Ha ez alól maga a normaszabás — valamiféle különrend intézményesítésével — kivételt tesz (amint ez a weimari demokrácia válságában született német közjogi doktrínák óta a kivételes állapot alkotmányi szabályozása képében általánossá vált⁶), úgy ezt szintén a kivételesség bizonyos fajta előrelátására építi. Az alaphelyzet tehát ilyenkor is változatlan: a kivételezés szintén a kivételesség valamilyen elképzelésére, felfogására épül. Már pedig a norma kötelező alkalmazásának — a normaszabás eredeti szándéka, de a jogalkalmazás eredendő hivatása szerint is —

⁶ A mindenekelőtt CARL SCHMITT által felvetett problematika kapcsán ld. Carl Schmitt *Politische Theologie* 2. Auflage (München und Leipzig: Duncker & Humblot 1934), 11–22. o. és *Positionen und Begriffe* (Hamburg 1940), 124. és köv. o. LUKÁCS általi megvitatásának problematikusságára ld. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), 93–100. o. [Gyorsuló Idő]. Carl Schmitt alapműve 1. kiadásának [1922] Paczoly Péter általi fordítására pedig ld. *Politikai teológia* (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” 1992) xx + 41 o. [Jogfilozófiák].

csupán az ilyesfajta legtágabban felfogott keretek fennállása esetén és e kereteken belül van értelme.

Ha egy ilyen jellegű belátásból konfliktus fakad, ami a tételezett jog eszközeivel egyértelműen meg nem oldhatónak tetszik,⁷ úgy ezeket a konfliktusokat a jog többnyire joghézag konstruálásával és egy különrend relevanciájának az általános jogelvekre támaszkodó kinyilvánításával oldja fel. Tehát annak megállapításával, hogy a problémaként megfogalmazódó kivételelességre a jognak nincsen válasza. Már pedig amennyiben a jog nem lát előre egy felmerülő helyzetet, úgy hézagos a szabályozása. Jogi doktrínáinkból viszont tudjuk, hogy egy joghézagnak mind a kinyilvánítása, mind pedig a bíró döntése által történő kitöltése jogilag csak olyan általános jogelvek hivatkozási körén belül konstruálható meg, amelyek a kérdéses problémakör jogi szabályozása iránt megnyilvánuló igényt s annak a szabályozott rendtől eltérő szabályozási szükségét (megadva egyszersmind ennek az eltérő szabályozásnak a keretét is) egyaránt igazolják.

A jogállamiság követelménye tehát követendő eljárások és figyelembeveendő alapelvek mezsgyéjébe tereli a konfliktusaink feloldására irányuló törekvéseinket, önmagára irányulva azonban azt nem tételezheti, hogy e követelményrendszer (ennek relevanciája s feltétlenül követendő mivolta) milyen társadalmi előfeltevéseken nyugszik. Ez konfliktushelyzeteket eredményezhet, amiket — a jogállamiság végső elveire alapozva — szintén magán a jogen belül kell feloldanunk.

5.

A jogállamiság követelménye ilyen módon azt jelenti tehát, hogy minden megítélésre csak az eredeti jogállapot, jogi megítélési lehetőségek (és így tovább) szerint és alapján kerülhet sor. Ugyanakkor a problémát az okozza, hogy — mint láttuk — a jogállamiság saját követelményrendszere önnön előfeltevéseinek a fennállására, ezeknek a mikénti megítélhetőségére nem válaszol.

Meg kell jegyeznünk rögtön, hogy ez a körülmény — bármennyire is zavarba ejtő dilemmák forrása legyen s bármennyire szakítópróbát is jelenthet esetleg az ítélkezési gyakorlatban — a jognak nem tehertétele, nem is kiküszöbölendő ellentmondása, hanem egyszerűen a formális jogi kultúráknak magának a jogmeghatározás formaiságából s ugyanakkor a jogműködés tartalmiságából adódó paradoxona. Vagyis csupán egyik kifejeződése a jog leginkább sajátos tulajdonságának; annak tehát, hogy — formai rekonstrukciója szerint — a jog végső soron más, mint önmagára hivatkozó

⁷ Joglogikai kutatások már negyed évszázada bizonyították, hogy a jogértelmezés jogen belüli tényezői csak jogen kívüli előfeltevéseiktől függően, ezek szemléleti keretében értelmezhetők. Klasszikus kifejtésére ld. Leszek Nowak *Próba metodologicznej charakterystyki prawoznawstwa* (Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 1968) 205 o. [Prace wydziału prawa 38] és Leszek Nowak „De la rationalité du législateur comme élément de l'interprétation juridique” *Études de logique juridique* III: Contributions polonaises à la théorie du droit et de l'interprétation juridique, publ. Ch. Perelman (Bruxelles: Bruylant 1969), 65–86. o., ismertetésükhöz vö. a szerzőtől *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” 1994), 40. és 85–86. o. [Jogfilozófiák].

(önreferenciális), tehát fennállása alapján önmagát önmaga folytonosságában és folyamatosságában létesítő (öngeneráló), nem lehet.⁸

Mindezeket a tanulságokat a számunkra itt és most érdekes példaként az elévülésre vetítve, erről a garanciális intézményről úgy tudjuk, hogy adott idő elteltével magától és automatikusan beáll — hacsak megszakítására irányuló eljárási cselekmények nem történnek közben. Nos, társadalmilag rendben zajló, kiegyensúlyozott állapotokat feltételezve (azaz a társadalmi normalitás szerint) az elévülés intézményét azért vezeti be garanciális feltételrendszerébe a jog, hogy az állam az idő folyamatosságában korlátot szabjon a jogérvényesítési igény (az állam büntető igénye és bármely polgár eljáráskezdeményezésre irányuló igénye) érvényesíthetőségének. Ám mi a helyzet akkor, ha állandósult gyakorlata szerint az állam nem büntetőjogi igényének az érvényesítésére törekszik, hanem éppen arra, hogy kizárja azt? Ha összehatásban — esetenként terrorszerű eszközök alkalmazásától, így például a jogos igények érvényesítésére történő törekvésnek a megtorlásától sem riadva vissza — pontosan azt akadályozza meg, nehogy ilyen igény felvetésére, érvényesítésének a megkísérlésére kerülhessen sor? Ha működése éppen gyilkos eszközök alkalmazására és előrelátható, elv szerinti jutalmazására épül?

Vegyünk egy talán szélsőséges, legújabbkori megélt történelmünkől sajnos mégsem egészen idegen esetet: ha ártatlan nők, fiatal lányok és öregasszonyok megerőszakolását az országunkba megszállóként behatoló megszálló katonai erők parancsnokai hivatalos tudomásulvétel esetén általában a hadijog szerint azonnali főbelövétéssel büntetik, ám utóbb kiderül, hogy a gyakorlatban ez mégis rendkívüli kivételnek bizonyult, mert átlagesetben a panasztevő áldozatot vagy hozzátartozóit érte rögtöni brutális, többnyire gyilkos megtorlás? Tehát az eljárást kezdeményezőnek kellett halálos fenyegetéssel számolnia? Nos, értelmes-e, a jogállamiság fennkölt eszményéből eredő-e, és főként jog szerint való-e ilyen és hasonló határhelyzetekben a jogrendet barbárul sárbatiprókat a jogrend teljes eszköztárával olyan védelemben részesítenünk, hogy a garázdálkodók, harácsolók büntethetetlensége, következésképpen jogi büntelensége váljék e jogállamiságnak a múltra vonatkoztatott egyetlen eredményévé — pusztán azért, mert ámokfutásuk nem rövid, hanem hosszú ideig tartott? Pusztán azért, mert a maguk szabta joggal büntethetetlenné nyilvánították tetteiket? Pusztán azért, mert saját múltjukat az elévülés körébe vonták, majd a biztonság kedvéért még meg is kegyelmezték önmaguknak?

Jogilag egyértelmű válasz az ilyen kérdésekre nincs. Nem is lehet, mert a normális állapotoktól, a társadalmi rutintól elütő határhelyzetekben a jog mindig ambivalens. Pontosabban szólva, a jognak csakis a társadalmilag előrelátott helyzetekre nézve lehet mondanivalója, hiszen nem is tervezhették arra, hogy rutinválaszaival szélsőséges helyzetek kivételességében igazítson el.

Még sajátosan jogi nézőpontból sem védhetőbb vagy erősebb az az érv, hogy tudomást sem véve a helyzet kivételességéről, a jog drámai pillanatát pusztán jogalkalmazási rutinkérdéssé csupaszítva, minden további nélkül a jog tételezett formális

⁸ Bővebb kifejtésben vö. a szerzőtől „Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése” *Jogtudományi Közlöny* XLIII (1988) 5, 264–268. o., monografikus összegzésben pedig *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 269 o.

követelményrendszerére hivatkozva egy mindennapokra szabott választ kelljen a jog nevében megadnunk. Ahelyett, hogy a modern jognak előfeltevésekből, elvekből, tételezett szabályokból s azok tételezett kivételeiből, valamint mindezek értelmezésének bírói s doktrinális gyakorlatából felépülő rendszerét pontosan arra és úgy használnánk, amire és ahogyan ez a bensőleg (korántsem véletlenül) mélyen összetett intézményrendszer való, s ennek megfelelően *Iustitia* istenasszony bekötött szemét is — hagyományszerűen — pártatlanságként, de nem vakságként értelmeznénk. Vagyis a rutinválasz gyengeségeire figyelemmel, a jog előfeltevéseiből s általános elveiből levezetve egy másik, éppen a kérdés kivételességére is válaszolni megkísérlő érvrendszert munkálnánk ki. Eszerint (a) a formális követelményrendszerre történő hivatkozás nem releváns, és ezért — éppen a szóbanforgó jogi rend által adott (és kizárólagosan adható) válaszként — (b) az adott helyzetben a formális követelményrendszerben meghatározott rendet egy ehhez képest különrenddel kell helyettesítenünk.

Szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek a jogot — mint legutóbb a szocializmus nálunk — a központtól kisugárzó lelketlen parancsvezérlési gépezetté, a bírát pedig mechanikus végrehajtásra kiképzett automatává kívánták visszaszorítani, a jog (ahogyan ezt a klasszikus tanítás mindig is sugallta) azért hivatás, mesterség és művészet egyben, mert az igazságosságból származik és arra hivatott, hogy azt változó körülmények közt megvalósítsa. Így, noha lehetnek rutinválaszai — amit kizárólag a mindennapjainkra is jellemző ökonómia, vagyis a teljes érvrendszernek az ismétlődő átlaghelyzetekben történő lerövidítése indokol —, minden ízében érzékeny, felelős, erkölcsi választást is feltételező, csakis az igazságosságnak s megtalálása elismert módjainak elkötelezett közeg ez, melyben nincsenek sem eleve adott válaszok, sem eleve megkérdőjelezhetetlen választások. Tudhatnánk, hogy civilizált országokban a jogelveknek legalább akkora az irodalma, mint a törvényhozótól tételezett szabályoké. Ezért nekünk is tudnunk kellene, mit jelentenek a több évezredes fejlődésünkben kimunkált jogelvek (melyeknek csupán egyike az ismert angol maxima, mely így szól: „Senki sem húzhat hasznót a saját jogsértéséből!”⁹).

Következésképpen annak állítása, hogy eljárásindításnak, felelősségrevonásnak, érvénytelenítésnek nem lehet helye, mert a formális jog követelményrendszere ezt kizárja, pontosan annyira alkotó jellegű, elhatározást tükröző és ezért választási helyzetben felelős emberi döntést rejtő, tehát végső soron politikai jellegű és meghatározottságú állásfoglalás, mintha azt állítanánk, hogy a kérdéses követelményrendszer az adott körben nem alkalmazható, mert társadalmi előfeltételei egyszerűen nem állottak fenn. És pontosan ez okból — a jogbiztonság és az egyértelműség kedvéért — formailag törvényben ki is nyilváníthatjuk, hogy a szóbanforgó kör tekintetében a vitatott követelményrendszer alkalmazhatósága szemszögéből kivételes állapot állott fenn, hiszen a természetszerű alapját képező (és társadalmi értelmességét kizárólagosan előfeltételező) intézményi gyakorlat nem működött, és ezért nem is válthatta ki a követelményrendszerben meghatározott hatásokat.

⁹ *Nobody can profit from his wrong.*

Az elévülésnek társadalmi előfeltétele tehát egy olyan konszolidált jogrendi állapot, amelynek megfelelően a jogérvényesítésre irányuló igény az elévülésként zajló időtartam alatt zavartalanul jogérvényesítéshez vezethetett, és ezt kedvezőtlen jogi reakálás vagy jogon kívüli eszközökbe burkolt gyakorlat nem zárhatta ki. Amennyiben viszont ez az előfeltétel nem adott, úgy jogi nézőpontból sem szükségképpen azt elfogadnunk, hogy az elévülés egyáltalán elindulhatott.

6.

Saját körén belül, a formalizált eljárásokon túl a jog mindig lehetővé tesz további egyéb nem-formalizált — jogilag csupán érintett vagy éppen közömbös (tehát fél-jogi, vagy joginak éppen nem nevezett társadalmi) — eljárásmódokat. Ezek — mint bármiféle cselekvési formát illető választási szabadságunk — arra a demokratikus alapelvekre épülnek, hogy azon a körön kívül, amit a jog kifejezetten tilalmaz, jogi nézőpontból szemlélve minden egyéb emberi magatartás szabad.¹⁰ Ennek az elvnek korlátot csupán mások jogai: a mindenkit megillető s alkotmányos garanciák formájában megfogalmazott emberi és állampolgári jogok szabnak.

Egészségesen működő társadalmakban az emberek a különféle eljárési módokat — így azokat, amiknek tanusítására (a) jogilag kötelezettek vagyunk; amiknek tanusítását a jog (b) következményeinek szabályozásával kifejezetten megengedi; amiknek tanusítása (c) csupán egyes vonatkozásait vagy kapcsolódásait tekintve szabályozott; továbbá, amiknek tanusítása (d) teljességgel az állampolgári szabadság körébe esik — többnyire egymással párhuzamosan alakítják ki. A joginak tetsző eljárési módok egyéb eljárési módokkal gyakran helyettesíthetők, s a remélt hatások olykor nem-jogi utak igénybevételével is kiválthatók. A különféle eljárési módok sora társadalmi működésében és hatásgyakorlásában általában és többnyire sikerrel egészítheti ki egymást.

Jogi megfontolásaink tehát csupán a jogi eljárások lehetőségeit cövekelik körül. A járható utak száma és köre azonban ezeknél jóval tágasabb.

*

*

Mindent összevetve tehát számottevő — mindenekelőtt elvi, de részben gyakorlati — megfontolások szólhatnak amellett, hogy a múltnak a jogban s a jogi igazságérzetben okozott sérelmeivel a jog körén belül is, tehát a jog eszközrendszerének az igénybevételével szintén szembe kell néznünk.

¹⁰ Vö. Carlos E. Alchourrón and Eugenio Bulygin *Normative Systems* (Wien & New York: Springer 1971), 119. és köv. o. [Library of Exact Philosophy]. Megjegyzendő, hogy ugyanez a rendszeren belüli érvelés szolgált alapul Magyarországon is a fennálló rend ellen a rend terminusaiban — azaz a jog nevében (mindenekelőtt a környezetvédő mozgalmak érveivel) — végigvitt lázadásnak. Ld. pl. Sólyom László „Mit szabad és mit nem? Capriccio polgári jogi témákra” *Valóság* 1985/8. 12–24. o.

A JOGÉRVÉNYESÍTÉS DILEMMÁJA*

Miről szól az elévülési vita?

Politikai csatározásokban, sajtóviták tárgyaként, tudományos konferenciákon, sőt alkotmánybírósági megítélést is várva a közéletünket foglalkoztató egyik legneuralgikusabb kérdés az, hogy miképpen nézzünk szembe a múlttal. A dilemma lényegét az alábbiakban fogalmazhatjuk meg: a korábbi rezsimben valóban nagy számban követtek el súlyos bűncselekményeket. Megítélésükben nincs vita: ezek az elkövetés idején, a szocialista állam által elismert, illetőleg kibocsátott büntetőtörvény szerint is közönséges bűncselekmények voltak. Ezek egy részét azonban állami cselekvési körben, a pártállami berendezkedés javára követték el. Ez utóbbiak, nyilvánvaló politikai érdekből, úgyszólván mindmáig kivétel nélkül üldözetlenek maradtak. Nos, erkölcs is, jog is parancsolóan írja elő, hogy a bűnt üldözni kell. Akkor pedig, ha ez bármely külső ok folytán átmenetileg lehetetlenné válik, úgy a büntetőjogi számonkérésnek természetesen rögvest az akadályoztatás elmúltá után meg kell indulnia. A büntetőeljárás, mint ismeretes, szigorú garanciákkal övezett jogi eljárás. Ezért megindítása előtt bizonyítani kell, hogy jogi előfeltételei fennállanak. Nos, ezzel kapcsolatban merülnek fel társadalmi méretű vitákat kavarázó kérdések.

A büntetőtörvény ugyanis, mely a kérdéses cselekményeket mint bűncselekményeket büntetni rendelte, egyszersmind elévülésük lehetőségéről is intézkedett. Eszerint ha a cselekmény üldözése sikertelen marad, úgy bizonyos (a fenyegetett büntetés nagyságával többnyire arányosan meghatározott) idő elmúltával büntethetősége elenyészik. A dilemmát pontosan az adja, hogy ugyanaz a rezsim, amelyik a kérdéses törvényt saját büntetőtörvényeként elfogadta, ennek ellenére ugyanakkor bűncselekményeknek minősülő cselekmények elkövetésére ösztönzött, miközben meggátolta ezen cselekedetek üldözését, sőt elkövetőit jutalommal illette — nos, ennek a rezsimnek sikerült évtizedeken át fenntartania uralmát. Amikorra pedig végül összeomlott, letelt az az idő (a legsúlyosabb esetekben is legfeljebb húsz év), amit a törvény elévülési időként meghatározott.

A problémával összefüggésben a jogász számára elsősorban az a felismerés érdekes, hogy az állam egy adott időszakban, adott cselekmények kapcsán nem élt büntető hatalmával, mert jogon kívüli erők akadályokat gördítettek ez elé. Másodsorban annak tudatosítása fontos, hogy mihelyt az akadályoztatás megszűnik, az államnak

* Első nyomtatott változatában ld. „A jogérvényesítés dilemmája: Miről szól az elévülési vita?” *Új Magyarország* II (1992. január 23.) 19. 9. o.

élnie kell büntető hatalmával, még pedig úgy, mintha ezt semmi sem zavarta volna meg. Az a körülmény, hogy fenti példánkban történetesen politikai berendezkedés tette az államot bűnrészessé és politikai átalakulás hárította el most az akadályokat, a jogi megítélés szempontjából közömbös. Annak tehát, hogy az imént politikai körülményekre utaltunk, az összefüggések jelzésénél aligha van több feladata. Történelmi véletlenek másfajta összejárása esetén a problémát felvető ok akár átmeneti kollektív tetszhalál, amnézia vagy cselekvési képtelenség is lehetett volna. Noha példánk drámaiságát éppen az adja, hogy nem ellenállhatatlan természeti erők vagy társadalmi mivoltunkat elkerülhetetlen kényszerpályákra terelő *condition humaine* következtében szenvedtünk, hanem attól, hogy a társadalmat agresszív kisebbség uralta, mely az állami terror eszközeivel is élt a többséggel szemben. Mindenesetre világos, hogy az akadályoztatás nem a jogból indult ki, hanem külső erők terelték e behatásokat a jog felé, hogy kívülről lehetetlenítsék annak saját szabályai szerinti érvényesülését.

Ilyen esetekben kétféle lehetőséggel találkozhatunk. Előfordulhat, hogy az akadályoztatás megszűntével nincsen semmiféle jogi gátja annak, hogy az állam élni kezdjen büntető hatalmával. Ilyenkor az eljárás megindul, mintha korábban semmiféle incidens nem zavarta volna. Mi viszont a teendő akkor, ha közbeiktatódik az elévülés kérdése? Megtehetjük, hogy rutinból, formalisztikusan érvelünk. A törvény szavait idézve állíthatjuk, hogy az elévüléshez három dolog kívántatik meg. Először is egy törvény, ami ezt intézményesíti. Másodszor egy elkövetett cselekmény, amire a törvény vonatkozik. Harmadszor pedig annak pusztá fizikai ténye, hogy az idő múlik. Az ilyen okoskodással szembeszegezve azonban teljes joggal mondhatjuk, hogy éppen mert rutinhelyzettel rutinszerű módon számol, formalisztikus érveléséből kimarad egy roppant fontos elem. Még pedig pontosan az, ami az elévülésnek értelmet ad, amiért és aminek megfontolásából a törvényhozó az elévülést egyáltalán intézményesíti. Ez pedig egy jogtisztelő társadalmi környezet, ami normális módon kiépült és működik. Ez az előfeltétele — s megerősítésével egyszersmind ez a célja is — az elévülés intézményének. A társadalom normális működése pedig szabályszerű rendet jelent. Egyebek közt azt, hogy az állam saját szabályait tiszteletben tartva tevékenykedik. Például törvénszabta kötelezettségei betartásával minden törvényesen megtehetőt megtesz a bűn üldözésére. És éppen azért, mert a bűnt üldözheti és üldözi is, nincsen korlátlan időre szüksége. Az időt a törvény szabja meg. S ha ez anélkül telik el, hogy az állam egyáltalán intézkedett volna, úgy ezen túl már nem is intézkedhet. Ilyenkor beáll az elévülés.

Az olyan gondolkodás számára tehát, amelyik a jogot nem magába zártan, egy-egy szabályát közegéből kiragadottan szemléli, hanem az egész szabályrendszert a maga összefüggéseiben, természetszerű előfeltevéseit is számba véve kíséri meg értelmezni,¹ az elévülés nem olyasfajta szabály, amit a jogrend egészétől elvonatkoztatva kezelhetünk, mint ami beteljesedik kizárólag és pusztán az idő fizikai múlásának csu-

¹ Korunk számára mérvadó kifejtésben ld. Ronald Dworkin „The Model of Rules” *The University of Chicago Law Review* 35 (1967), 14–46. o., magyarul Zódi Zsolt fordításában „A szabályok modellje” in *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések* szerk. Szabadfalvi József (Miskolc: Bíbor Kiadó 1996), 17–56. o. [Prudentia Iuris 5]. Vö. még a szerzőtől „Tételezések rendszeréből áll-e a jog?” *Jogtudományi Közlöny* XXXIX (1984) 9, 483–486. o.

pasz ténye által. Az elévülés olyan korlátozó gondolat és intézkedés a jog játékszabályhalmazában, amely a jog egészének működésén belül — s ettől feltételezetten — működik. Akkor indulhat meg egyáltalán, ha maga az állam is a maga egészében működik. Egyebek közt tehát akkor, ha maga az állam egészében és szokásosan betartja a saját szabályait. Vagyis az intézmény nem önmagában áll; s működése nem automatikusan, az idő múlásának pusztán fizikai tényével indul. Hanem az állam az, ami — a büntetőjogi üldözés játékszabályainak egészében és szokásosan átlagos módon érvényesített működtetésével — működteti.

Nem ismeretlen ez a gondolkodás a jogász számára. Századunk kontinentális Európájának legnagyobb jogtudósa, HANS KELSEN a modern formális jog kontinentális eszményét teoretikus síkon megfogalmazó *Tiszta Jogtanában* ezt írja: érvényességén belül a jog önmagát határozza meg. Annak eléréséhez azonban, hogy ez értelmes önmeghatározás legyen, vagyis valóban jogi érvényességet eredményezzen, az szükséges — noha egyedi helyzetekben a jogi érvényességnek a kérdéses jog hatékonysága sohasem előfeltétele —, hogy a jogrend egésze, melyen belül érvényességről beszélünk, társadalmilag nagyban-egészében hatékony legyen.² Mi már tudjuk, hogy minden formálisan meghatározott fogalom közös gondja ez. Jelesül, meghatározásuk csakis formális lehet, de bizonyos tartalmi előfeltevések (azok beteljesedésének adottsága, vélelmezése) nélkül az egésznek nincs semmi értelme. Vagyis bizonyos tényhelyzet nélkül maga a formális meghatározás okafogyott lenne. A kérdést azonban nem szabad túldramatizálnunk: csupán azért szólunk minderről, mert elméleti kifejtés a feladatunk. Nos, a fenti ügyben is elvi kérdésről, a gyakorlatban pedig határterületek, kritikus helyzetek lehetőségéről s ezek megítéléséről van kizárólag szó. Arról tehát, hogy átlagesetben e fogalmak kielégítően használhatók. Arra azonban, hogy megvilágítsák önnön előfeltevéseiket is, már szükségképpen alkalmatlanok.

A nyelvfilozófia mai elemzéseiből tudjuk, hogy minden emberi kommunikáció, fogalmi gondolkodás természetesen előfeltevésekre épül. Arra, ami átlagos, rutinszerű. A mindennapokban ez jól működik; s a hallgatólagosan elfogadott határok kicövekelését legfeljebb csak határhelyzetek kényszerítik ki. Az angol analitikus, FRIEDRICH WAISMANN bizonyította be, hogy végső soron egyetlen fogalom határai sem zártak. Sőt elmondható, hogy mesterséges lezárásuk is csak egyedi helyzetre érvényesen, adott irányban és eseti jelleggel lehetséges. Például mindannyian tudjuk, hogy általában mit jelent, amikor köznapi helyzetekben azt mondjuk: 'kutya', 'jármű'. De annak kérdését, vajon kutyanak mondhatunk-e egy olyan állatot, amelyik talán négylábú és ugat is ugyan, de az ember zsebében is elfér, vagy járműként jelölhetjük-e meg a mesék repülő szőnyegjét, ha valaki már megfabrikálta, és így tovább, csak egyedi helyzetekben és összefüggésekben, például egy park szabályrendelete értelmezése kapcsán tudjuk megválaszolni.³

² Hans Kelsen *Tiszta Jogtan* [1934] Bibó István fordításában [1937] szerk. Varga Csaba (Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium 1988), 30. pont, 38. s köv. o., kifejezetten pedig Hans Kelsen *Pure Theory of Law* trans. from the 2nd ed. by Max Knight (Berkeley: University of California Press 1967), 212. o.: "A legal order is regarded as valid, if its norms are *by and large* effective (that is, actually applied and obeyed) [...]."

³ Friedrich Waismann „Verifiability” in *Essays on Logic and Language* ed Antony Flew (Oxford: Blackwell 1951), 117–144. o.

Anélkül, hogy mindezt tisztázták volna, csupán a rendkívüliség lehetőségének felismerésével, a kérdést érdemben már megválaszolták a weimari demokrácia alkotmány-jogásza. Válságokat megélve, s így a rendkívüli állapot kérdésével szembekerülve az alábbi módon érveltek: minden szabályozás valamilyen előfeltevésre épül. Annak feltételezésére, ami normálisan előrelátható. Még akkor is, ha kivételekkel számolunk, ezt csak az itt és most rendelkezésünkre álló képzelőerőnkre támaszkodva tehetjük. Ha tehát a valóság valami ettől lényegesen eltérőt hoz létre, úgy az egész helyzetet újra kell gondolnunk a végső (a szabályozást magát is vezérlő) elvek ismételt mérlegelésével.⁴ A jogban pontosan erre valók az elvek — nevezetesen, hogy segítsenek a szabályalkalmazás határhelyzeteiben. Az európai s az angol-amerikai joggyakorlatban is a jogelvi gondolkodásnak köszönhető, hogy az új követelmények — így a szociális gondoskodás, a jóléti állam, a liberális jogeszmény — maguknak utat törhettek.

Ezek alapján az elévülés dilemmájára a következő válaszlehetőségek között választhatunk. Vagy arra hivatkozunk, hogy bármennyire tiszteletet érdemlőek is egyébként a fenti megfontolások, ezek jogilag irrelevánsak; a jogban tehát értékelhetetlenek. Ezzel ugyanazt mondjuk, mintha azt állítanánk,⁵ hogy jogilag semmiféle különbség nem tehető egy leányanya felderítetlen csecsemőgyilkossága s az állampárti ösztönzéssel, intézményes keretben, a rendszer javára elkövetett, következésképpen a pártállamtól nyilvánosan jutalmazott, így üldözésében az állam által lehetetlenített gyilkosságok halmaza között — feltéve, hogy mindkettő elkövetése óta letelt az az idő, amit a törvény elévülésként meghatározott. Vagy pedig — ellenkezőleg — úgy vélekedünk, hogy éppen a kétféle helyzet lényegi különbözősége, s a bűnelkövetésre válaszoló államnak a büntető hatalmával történő élése két egymástól jellegzetesen elkülönülő módja teremt alapot arra, hogy a kettő között jogilag is releváns, azaz értékelhető és kötelezően értékelendő különbséget tegyünk. Vagyis ezt mondjuk: ameddig az üldözés akadályoztatott, a pusztai fizikai időmúlás ténye meg sem indíthatta az elévülést.

Éppen a jog komolyan vételéről van szó!

Az elévülés kérdésére imént adott válaszlehetőségek egyik leginkább szembetűnő jegye éppen az, hogy semmiféle politikának nem biztosít beavatkozási lehetőséget a jogba. Hiszen érvelésünk sarkalatos pontja éppen az volt, hogy a politika mint olyan jelen sincs az egész dilemmában. Hiszen ha politikára gondolunk, tudatosítanunk kell magunkban, hogy a politika elvben és mindig értékpreferenciák választásával kapcsolatos. A politikában valamilyen programot, értéket tűzünk ki célként magunk elé. De önmagában nem politika az, ha egy ilyen választás tényét leírjuk. Ha például egy ilyen megállapítást teszünk: az elmúlt rendszer a nemzetközileg is elismert emberi jogi

⁴ CARL SCHMITT és LUKÁCS GYÖRGY példájában vö. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), 93–100. o. [Gyorsuló Idő].

⁵ Ami a Magyar Tudományos Akadémia Nagytermében 1990. november 8–9-én megtartott konferencián — vö. *Visszamenőleges igazságszolgáltatás* szerk. Lamm Vanda és Bragyo András (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1992) 110 o. [MTA ÁJI Műhelytanulmányok 1] — széleskörű tetszést aratva (noha a nyomtatott változatba fel nem véve) valóban el is hangzott.

követelmények garantálása helyett azok semmibe vételére vagy legalább részleges kikerülésére épült és saját kihirdetett játékszabályait sem feltétlenül tartotta be — nos, ez önmagában legfeljebb intézményi megállapítás, s ez is azért, minthogy jelenléte csupán intézményi összefüggésben határozható meg. De korántsem kevésbé pártsemleges, mintha azt jelentenénk ki: a szocializmusban is esik az eső. Ugyanígy annak állítása is, hogy a múlttal való szembenézés egész problematikája politikai gyökerű, hiszen azt a torz jelenséget, hogy bűncselekmények megtorlatlanul maradtak, a politikai berendezkedés idézte elő — nos, önmagában ez is csak egyfajta osztályozó megállapítás, mellyel pusztán leírjuk azt a közeget, amelyik az elmúlt rendszerben kiváltképpen aktív volt. Hiszen mondtuk már: azt, hogy az állam bizonyos területeken nem élt büntető hatalmával, bármi előidézhette volna, s annak kérdése, hogy konkrétan mi is idézte elő, a probléma jellegén mit sem változtat.

Ugyanígy fontos tudatosítanunk, hogy a dilemma általunk felvázolt egyik feloldási lehetősége sem hoz bármiféle új elemet a jogba. Jelenkori jogtudományi gondolkodásunkban éppen RONALD DWORKIN, az amerikai-angol liberális jogeszmény egyik legavatottabb képviselője hangsúlyozza, hogy az elvi viták végigvitele elsősorban és mindig a bíróságok feladata. A joggyakorlatnak adott időn keresztül követett irányához viszonyítva persze előfordulhat, hogy esetleg újnak tetszik a jogelvi viták eredményeként hozott döntés. Mégis, ez sem tesz mást, mint hogy csupán a jogon belül amúgy már adott s rendelkezésre álló lehetőségekkel él — miközben a megvitatással egyzsersmind erősíti is a közösség jogi kultúráját.⁶

Gyakorlatilag kifejezve ez az alábbiakat jelenti: még abban az esetben is, ha a fentiekben jelzett dilemmára választ történetesen egy új törvény meghozatala adna — nos, még egy ilyen törvény is pusztán és legfeljebb kinyilvánítja (deklarálja), de nem újként létrehozza (konstituálja) azt az eredményt, amire egyébként a bírói gyakorlat magától is eljuthatna (és el is kellene jutnia). Tehát a törvény szerepe aligha több itt, mint egy jogerős bírói ítéleté. Ez pedig nem más, mint a válasz véglegesítése, jogilag egyértelművé, vitathatatlaná tétele. Ebben a kijelentésben ugyanakkor voltaképp egy kettős állítás rejlik. Bennefoglaltatik ugyanis az, hogy amennyiben rendelkezésre állna az országban egy a korábbi fél évszázad honi történéseitől, mentalitásától, gyakorlott jogi kultúrájától érintetlen jogász és bírói kar — olyan, amelyik előtt e (túlnyomórészt a hajdani Német Demokratikus Köztársaság gyakorlatához kötődő) dilemmák ma felvetetnek és megválaszoltatnak helyi és központi szinteken és fórumokon (a Német Szövetségi Köztársaságra jellemzően kialakult történések, mentalitás és gyakorlott jogi kultúra által meghatározott, mára egyesített) Németországban —, a fenti dilemma törvény útján történő rendezése sem úgy jelennék immár meg, mint az egyedül elgondolható, feltétlenül szükséges megoldás. A csomó kibogozásának egész problematikája rábízható lenne akár a bírói gyakorlatra. De benne foglaltatik ebben a kijelentésben az is, hogy semmiféle jogi akadály nem áll annak útjában, hogy bármiféle törvényt fogadjon is el a törvényhozó, kellő érvek elfogadása esetén a bírói gyakorlat

⁶ Vö. Ronald M. Dworkin „The Model of Rules” (vö. I. jegyzet), illetőleg „Is Law a System of Rules?” in *The Philosophy of Law* ed. Ronald Dworkin (Oxford: Oxford University Press 1974), 38–65. o., valamint *Law's Empire* (London: Fontana 1986).

bármikor túlmeheessen azokon a kereteken, amiket egy ilyen (mint láttuk, legfeljebb a fennálló jogi helyzetet egyértelműsítve kinyilvánító) törvény megvon.

A jogelvek körül fellángoló vitáknak az a közös sajátossága és elsődleges eredménye, hogy az addig született rutinválaszok rutin-jellegét megszünteti. Hiszen pontosan arról szóltunk eddig is, hogy mihelyt az ezek mögött rejlő voltaképpeni dilemma a maga teljes mélységében, erkölcsi vonzataival s hosszú távú társadalmi kihatásaival egyetemben társadalmilag megérlelődik és jogilag megfogalmazhatóvá válik, többé nem adhatunk már rutinválaszt rájuk egyszerűen, a mindennapi gyakorlatunkból következő rutinként. Mert ettől a pillanattól kezdve a dilemma mindkét oldala és feloldási lehetősége egyenlővé válik, amennyiben kiesik rutin-szerepéből s a formális érvelés is pontosan ugyanannyira alkotó jellegű, egy alternatív döntési helyzetben felelős állásfoglalást megtestesítővé lesz, mint az, amelyik már kiindulópontként sem fogadja el a formális érvelést. Vagyis attól a pillanattól kezdve, hogy a rutinválasz megkérdőjeleződik, egy rutinválasz választása sem lehet rutin-jellegű többé, hanem csakis a dilemma feloldásának egyik módja, amelyik elvileg pontosan ugyanannyira elképzelhető, mint a másik, de távolról sem feltétlenül igazolhatóbb vagy eleve inkább szükségképpeni irány, mint a másik.

Az előbbieken elmondottakból viszont következik az is, hogy akár a törvényhozás lép, akár a bírói gyakorlat vállal tisztázó szerepet, új jog intézményesítésére sor nem kerül. Csupán ennyi történik: a régi jogot immár komolyan veszik, eredeti jogaiba visszahelyezik. Vagyis: a működésében akadályozott — és ezzel megsértett — jogrend lehetőséget nyer arra, hogy most már valóban jogrendként, azaz eredeti tételezéseit követve működjék. Pontosán úgy, mintha nem is akadályozták volna eredetileg — jogellenesen. Leszámolás a múlttal? Egy jövődő kormánykoalíció tervezése? Úgy tűnik, inkább zajkeltés az ilyesfajta publicisztikai riadóztatás, mely legfeljebb a tárgyszerű jogi érvek hiányát leplezi. Hiszen sem egy ilyen szándék, sem ennek ellentéte a jog terrénumán nem fogalmazódhatnak meg. A jog saját területén és nézőpontjából annak kívánalmáról lehet csupán szó, hogy tegyék dolgukat az igazságszolgáltatás szervei is — eredeti hivatásuk, felhatalmazásuk, jogi kötelmeik szerint. A parlament és a kormányzat felelőssége pedig csupán annyi, hogy ne emeljen gátat ez elé.

Ezért tetszik a problematika egésze kisiklatására irányuló hamis törekvésnek az, ha bárki megkísérli a kérdést például a „forradalmiság vagy jogállamiság” közötti állítólagos választási kényszerre visszavezetni. Hiszen a dilemma nem úgy vetődik fel, hogy egyesek szeretnék a jogállamiság követelményrendszerén túltenni magukat. Nem úgy vetődik tehát fel, hogy valakik korlátozni akarnák a jogállamiságot: lényegi kívánalmait feloldó zárójelek vagy idézőjelek közé helyezni. A vita nem a jogállamisággal szemben, hanem éppen érte: megalapozása érdekében s magán a jogállamiság gondolatkörén belül zajlik. Az már más kérdés, ha vannak, akik eközben riogatnak, zajonganak, hangoskodnak. De ez legfeljebb hangulatkeltésre, felesleges indulatok korbácsolására jó. Hiszen tisztában kell lennünk azzal, hogy a fentiekben jelzett dilemma csak és kizárólag a jogállamiságon belül válaszolható és válaszolandó meg. A megszülető válasz pedig vagy ilyen lesz, vagy olyan; vagy ez, vagy az. De ennek mindenképpen a jogállamiság követelményeinek konkretizálását kell jelentenie, a jogállami berendezkedésben rendelkezésre álló eljárási lehetőségek, jogok és kötel-

mek bejárása útján. Ez pedig azt is jelenti, hogy mihelyt a jogállamiság válasza adott erre a kérdésre, minden egyéb megfontolás már irreleváns lesz. Bíróági munkateherre, bizonyítási nehézségre, járulékos és mellékhatásokra hivatkozunk itt pontosan annyira érdektelen lenne a jogi megítélés szemszögéből, mint amennyire furcsán fogadnánk, ha valaki rendőrségi túlterheltségre, felderítési nehézségekre utalva szeretné jogszerűként feltüntetni a korrupciót vagy a maffia-bűnözést.

Bármennyire lélektelen szabálypozitivizmusra egyszerűsítették is jogfelfogásunkat az elmúlt időkben, mégsem mondhatjuk, hogy a jog pusztán törvény, szöveges formájában készen kapott eredmény. A jog sem más, mint a közösség élő kultúrájának része, mely minden nap újra és újra megerősítődően a mindennapokban formálódik. Abban különbözik kulturális gyakorlatunk más megnyilvánulásaitól, hogy bizonyos hivatkozási források, okfejtési formák s módok elfogadására támaszkodik. A mindennapokban élővé ugyanakkor az teszi, hogy alkalmazása előfeltételezi: aktualizáltassék és konkretizáltassék mindenkor. Az aktualizáló konkretizálás pedig az elveknek, szabályoknak s kivételeknek a jog egész követelményrendszere tükrében történő ismételt átgondolása során, a bírói fórumokon történik. Jól tudjuk: az elérendő célok a társadalomban fogalmazódnak meg. Ha azonban az elérendő célokról a társadalomban elkezdett vitát a jogban folytatjuk, úgy ott már nem ilyen vagy olyan végeredmény elérése, hanem csak és kizárólag a jog szerinti eredmény megtalálása s az ehhez rendelkezésre álló összes út bejárása lesz a fontos. Leegyszerűsített példával élve: a jog nézőpontjából nem az tűnik majd érdekesnek, hogy végül is ki nyeri majd meg a pert, hanem hogy magát a jogi vitát végső döntéshez segítve végigvigyük. Emelt fővel mondhatjuk hát: a jogon belül a jogállamiság az alapja és egyben célja a megoldandó kérdésekről folytatott vitáknak, miközben a jog egyúttal a célhoz történő elérés módjait is szolgál.

A jog egyik legfontosabb kívánalma az, hogy dilemmáinkat a jognak sajátos terminusaiban is végig kell gondolnunk. Már pedig nyilvánvaló: azokat a megfontolásokat, amelyek a jogban helyénvalóak, más érv nem helyettesítheti. Tehát bármely külsőleges nézőpontnak a jog körébe történő bevitele csak illetéktelen és zavaró lehet; erőltetése kizárólag a jog sérelmét eredményezheti. Az viszont persze már nem a jogász, hanem a politikus dolga, hogy a különféle kívánalmakat egyeztesse, s ha szüksége van rájuk, úgy a jog sérelme nélkül elérhető kompromisszumokat meglegje.

Az elévülés természetéről és jelentéséről folyó vita a teoretikus számára így annak dilemmája, hogy releváns kérdések miként dolgozandók fel a jogban. Minthogy pedig olyan kérdésről van szó, amelynek kapcsán a válaszadás feladatát mindmáig senki sem végezte el, a jog szerinti megoldás megtalálása az egyik előfeltétele annak, hogy jogállamiságunkat szilárd alapra s ne valamiféle (társadalmi, morális vagy jogi értelemben veendő) pergő homokra építsük. A jogi megvitatás tehát elengedhetetlenül szükséges, noha önmagában nyilvánvalóan nem elégséges. Ezért nem helyettesíthet mást; nem is menti fel a politikai szférát egyéb feladatai alól.

Azon töprengenünk viszont már egy másik történet lenne, hogy jelenkori átmene-tünkben a büntetőjogon kívül — országgyűlésben, kormányzatban, pártokban, erkölcsi válaszokban, publicisztikában vagy történetírásban — mi a teendő.

IGAZSÁGTÉTEL JOGÁLLAMBAN Alkotmányos kudarcra ítéltén?*

Az egész közép- és kelet-európai térségben, ahol az elmúlt években a rendszerváltoztatás folyamata megindult, az újrakezdés természetszerű igénye — kimondva vagy kimondatlanul — csakis egy másik igényre, a múlt lezárásának szükségére támaszkodhatott. Mint minden más, ez utóbbi is számos elképzelhető módon történhet, s logikailag valóban a bárminemű cselekvéstől irtózás étoszának felülkerekedésétől a józan középút lehetőségein át a radikális számonkérésig, akár a tetemrehívás elszabadulásáig terjedhet. A választás ilyen nagyfokú — látszólagos — szabadsága mintha egyenesen azt sugallná, hogy egyetlen út van csupán, mely valóban járható és termékeny, ami mögött valóságos társadalmi feladat áll — s ez az, hogy tekintetünket a jövő, és csakis a jövő felé fordítsuk. Hiszen a múltba merülve óhatatlanul ösztönvilágunk foglyai maradunk. A múltba kizárólag sértettségünk vagy kívülről korbácsolt igény temethet bennünket, ám mindkettő anélkül rombol, hogy egyidejűleg építene vagy bármiféle más haszonnal kecsegtetne.

Azokból a tapasztalatokból kiindulva viszont, amiket a térség változó gyakorlatából mostanában levonhattunk, talán mégsem egészen közömbös, hogy voltaképpen milyen utat választunk. Hiszen a múltra adott válaszuk a jövő útját is jelzi. Ezért távolról sem független egy ország történetétől, hagyományaitól, szokásaitól (és persze a rendelkezésre álló mozgástértől s feltételektől), hogy milyen mélységben éli át e dilemmákat, mennyire azonosul velők, és végül milyen választ talál rájuk. Elképzelhető, hogy vállalja a higgadt, kiegyensúlyozott szembenézést bármiféle problémával. De vélheti úgy is, hogy jobban teszi, ha ilyen és hasonló gondjait szőnyeg alá söpri. Érezhet arra is csábítást, hogy gyeplő kiengedésével vagy indulatok felkorbácsolódására hagyatkozva próbáljon kibújni az állásfoglalás alól. Ám abból, ahogyan múlt és jövő szorításában az egyikre válaszol, a másikra adandó válasza is következik. *Le style, c'est l'homme même*. De stílus maga a rendszer is. S e gond még hangsúlyosabb akkor, ha tudatosítjuk, hogy múlt és jövő kapcsán a jogban korántsem pusztán logikai kapcsolatról vagy társadalmi kapcsolódásról van szó. Hanem arról is: hiteltelenül fognak majd kongani jogállami eszményeink, ha egyszersmind múltunkkal szembe-sülni nem segítenek bennünket. S kezdeti lelkesedésünk is óhatatlanul le fog lohadni, jogállami eszményünk pedig elveszíti majd erkölcsi tartását és vonzerejét, végül pedig

* Első nyomtatott változatában ld. „Bevezetés” in *Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentumok, szerk. Varga Csaba (Budapest: Osiris 1995), 9–20. o. [Windsor Klub könyvei I].

demokratikus pátoszt s távlatot veszített száraz formává válik, ha kiderül, hogy nincs érdemi üzenete a múlt meghaladásához.

Magyarország az elsők között tett komoly erőfeszítéseket a közép- és kelet-európai térségben arra, hogy a fenti kihívásra történelmi súlyának és kivételességének megfelelő választ adjon. Tudjuk, hogy mintaként nem vehetett szemügyre másutt bevált vagy fontolóra vett megoldásokat, mert ilyenek nem voltak akkoriban sehol. Több éven át tartó küzdelmét s ennek eredményét mindannyian ismerjük. Tudjuk azt is, hogy eseti hibákat elkövethetett, tévedés, gyengeség és szervezetlenség szintén előfordulhatott. Mégis, a rendszerváltoztatási folyamat kemény tényei, belső és külső feltételei játszhattak döntően közre abban, hogy különféle törekvésekből, egymásnak is feszülő próbálkozásokból az és úgy maradjon csupán porondon, mint aminek és ahogyan sikerült.

Siker és kudarc élménye egyaránt elenyészhet. Ugyanakkor a tudatalatti tárháza is bőséges, közösségben s egyénenként is. Tágas mozgástér s választási szabadság nálunk is adott. Ámde múlt és jövő egymásrahatásától mi sem szabadulhatunk. Múltunk a jövőnk. És fordítva, jövőnk uralásához erőt s tanulságot elsősorban múltunkból meríthetünk.

*

A múlttal történő szembenézés kapcsán az egyik legkeményebb dilemma az egész közép- és kelet-európai térségben az igazságtétel problémája volt. Ennek lényegi pontja — jogtechnikai nyelven — az elévülés.

Az elévülést illetően Magyarországon ma gyakorlatilag egyetlen felfogás érvényesül. Az, amelyik mellett alkotmányos rendünkben a népszuverénitást megtestesítő országgyűlés ellenőrzésére engedett szűk testület letette voksát. Mindezt hatósági döntéssel, elvileg visszavonhatatlan erővel. Bárki persze szabadon vitathatja, hogy a szóban forgó vélekedés illeszkedik-e európai jogállami hagyományainkhoz, parancsolóan következik-e vagy egyáltalán levezethető-e hatályos alkotmányunk szövegéből, elméletileg alapos-e, és áll-e mögötte bármi egyéb a hivatal pecsétjén túl — mindez azonban jottányit sem változtat mai véglegességén.

*

Az igazságtétel dilemmájának tudományos vitájára első alkalommal 1990. január 12-én került sor Magyarországon. Ekkor még mindez idő előtti volt. Inkább az akkor friss temesvári s bukaresti eseményekre próbált válaszolni. Emellett talán majdan felvetődő kérdések, kutatási irányok is felvetődtek benne. Mégis, már ekkor határozottan megfogalmazódtak a megközelítésbeli fő irányok.

Az az álláspont, ami alkotmánybíróági hitelesítéssel ellátva utóbb nálunk uralomra jutott, az alábbi akkor már megfogalmazódott vélekedésekből táplálkozott:

(1) Van a dolgoknak egyfajta természetes rendje. Ebből kiindulva egyértelmű, hogy jogunk szerint az elévülés a korabeli büntetőtörvényben szabott idő múltán bekövetkezett. Ez az elkövetés idejében érvényben volt jogból s napjaink jogállami követelményeiből egyaránt egyedüli lehetőségként következik. Jogunkban tehát

olyan rend érvényesül, amelynek megfelelően (a) a büntetőtörvény szab időt, (b) ez a naptári idők múltával múlik, (c) elteltével pedig az elévülés abszolút erővel és visszavonhatatlanul — bármilyen más feltételre, utólagos beavatkozási lehetőség-re figyelem nélkül — bekövetkezik.

(2) Minden törekvés, mely a dolgok természetes rendjét bolygatja, azt átformálni igyekszik, utólagos beavatkozása révén a jogon tesz erőszakot. Még ha próbálkozásukat jogi cselekvés álcájába öltöztetik is, ez szükségképpen visszaható jogalakításnak minősül. Már pedig a civilizált és humanizált büntetőjog garanciáira tekintettel minden *ex post facto* beavatkozás szigorúan tilos.

(3) A jogállam vezérlő elve a jogbiztonság, tehát a visszamenőleges érvényesítést kizáró módon a jogállam elve a csupán jövőre irányulható jogalakítás is. A tettek elbírálását befolyásoló normatív feltételeknek változatlanul kell tehát maradniuk az elkövetéstől a jogkövetkezmény levonásáig — legalább is súlyosabb hatású megítélés visszamenően nem alkalmazható.

(4) Az elévülés nem az állam önkorlátozása, büntető igénye elenyészésének saját hatóságai számára történő előrejelzése. Ennél több és más: garanciális jogállami intézmény, mely a polgárnak alapjogi védeltséget biztosít. Szabott idő múltán kétségbevonhatatlan büntethetetlenséget biztosító oltalmával minden polgár — a bűnöző is — bizton számolhat.

(5) Eleve gyanús, a dolgok kialakult rendjét zavaró s a jogállamiságot fenyegető — tehát alantas politikai szándékot sejtető — ezért minden olyan kísérlet, amely az elévülés bekövetkeztének elismerését megkérdőjelezi.

(6) A jog pontosan, hézagtalanul szabja meg saját feltételeit. Következmenyei ezért egyértelműek, előreláthatóak és biztonsággal kiszámíthatók. Vagyis a jog útja adott. Minden kerülő utat célzó fondorlat a jogállamot hívja maga ellen ki. Megfontolásait csakis politikai számításból, jogon kívüli forrásból merítheti. Elutasítása ezért jogállami kötelesség. Következmenyképpen sikere pedig a jogállamiságot erősíti.

(7) A rendszerváltozásból fakadóan semmiféle különös cselekvésre szükség vagy lehetőség nincs. Ha bárki a kormányzatnál vagy a törvényhozónál mégis ilyesmit kezdeményezne, vállalnia kell a felelősséget — egészen az utólagos s a járulékos következményekig.

*

A fentebbiekben összegzett következtetés inkább értelmiségi egyetértésben alakult ki, semmint hívős, távolságtartó, árnyalt elemzések, nyitott esélyű vita eredményeként. Mindazonáltal nem csekély irodalom született. Ebben azonban jobbra inkább a történelmi, filozófiai, erkölcsstani, teológiai, politikatudományi, szociológiai, valamint a jogi megalapozásnak a hiánya szembetűnő.

Csupán a problematika történelmi-jogi holdudvara körül szemelgetve néhány példát, említetlen s feldolgozatlan maradt a hódoltsági korszak jogállapotai megítélésének hagyománya a történelmi Magyarországon a törökök kiűzése után; az amerikai Kongresszus vizsgálóbizottsági törekvése a szennyesnek mosatás előtti tüzetes átnézésére a polgárháborút követően; a morális érzékenységére büszke, ám múltja

ceremóniatlan elföldelésében sem hátul kullogó francia tapasztalat tízezer állítólagos kollaboráns likvidálásával, szimpatizánsnak mondott tízezrek nyilvános megsemmisítésével, majd a sommás elintézés végeztével beinduló hivatalos igazságszolgáltatás malmain keresztül hatezer halálbüntetés kiszabásával s kétezer végrehajtással a II. világháború után; a tőlünk eltérően tisztán belső folyamatokból, így (görög, dél-amerikai, ázsiai és afrikai) puccsszerű hatalomátvételből vagy (spanyol, portugál) nemzetet megosztó polgárháborúból született diktatúrák bűnözése jogi feldolgozása s mindezek tanulsága a közép- és kelet-európai térség számára.

Feldolgozatlan maradt a hazai jogi hagyomány is, közép-európai forrásvidékével és német-osztrák mintáival egyetemben. Nem tárgyalatott az elévülés jogintézményi problematikája, római jogelvekig visszanyúló előfeltevési rendszere. Történetileg s dogmatikailag nem tárták fel, hogy mi volt az indoka és a következménye annak, hogy a német büntetőjog múlt századvégi kodifikálásakor a szabályozás teljességének kazuisztikusan görcsös akarásában rendelkeztek a gondolhatatlanról is, nevezetesen, hogy milyen hatással jár az elévülésre, ha az állam rendszeresen megszegi bűnüldözési kötelességét; míg korabeli magyar párja a hagyománytól megszentelt elveket s a korábban soha kétségbe nem vont nyilvánvaló (s ezért soha nem is szabályozott) előfeltevéseket saját helyükön, a jogászai hagyományban hagyta. Továbbmenve, a jogpozitivizmus s a szocialista normativizmus hagyatékaként nincs irodalma a jog előfeltevéseinek. Tisztázatlan nálunk a jogelvek szerepe, noha tőlünk nyugatra ez többnyire megkérdőjelezetlen — annak ellenére, hogy csupán hagyományból fakadó és hallgatólagosan elfogadott, mégis, a jogászai hivatásban generációról generációra maradéktalanul átszármaztatott s jellegzetesen jogi és erkölcsi megfontolásokról van szó. Nincs irodalma annak sem, vajon szabad-e bármely jogintézményt környezetéből kiszakítva, önmagára szűkítetten értelmeznünk, vagy éppen rendszerbeli összefüggésük és kölcsönös feltételezettségük adja a rendszerelemek sajátos létét (amint ezt LUDWIG WITTGENSTEIN a nyelvi közlés értelméről kifejezetten is vallotta). Büntető dogmatikánkban nincs feldolgozva az a nem is oly régi törvényerejű rendelkezés, melyet a feledés homályából épp a közelmúltban, alkotmánybíróági döntés jogalap nélküliségét kifogásoló különvéleményében hozott vissza a bíróság jogtörténészként is ismert tagja, utalva a magyar jogi hagyomány töretlenségére, mely az elévülést és az állami bűnüldözést mindig is egységben tudta:

„Az 1941. június 21. napja után a fegyverszünet megkötéséig elkövetett cselekményekre az elévülés a fegyverszünet megkötésének napjával (1945. január 20.) veszi kezdetét. Az 1919. évben és az azt követően elkövetett azoknak a politikai bűncselekményeknek elévülése, amelyeknek emberélet esett áldozatul, úgyszintén a sajtó útján elkövetett azoknak a bűncselekményeknek elévülése, amelyeknek tényállását a jelen rendelet határozza meg, — és amelyeknek üldöztetését az uralmon volt hatalom megakadályozta, az 1941. évi december hó 21. napján veszi kezdetét.”¹

A fentiekén túl a háborús s az emberiség ellen elkövetett bűntettek üldözésének, a világ egyes helyein (olykor magyar eseményeket érintően) zajló eljárások jogi vetületének úgyszintén nincs nálunk irodalma. Hiányzik is, hogy megfontolásaikat újragon-

¹ 81/1945. (II. 5.) ME számú rendelet a népbíráskodásról, 9. §.

doljuk, tanulságaik fölött eltűnődjünk, s az akkori és mai problémák között vonható esetleges hasonlóságokat és különbözőségeket jogi nézőpontból összevessük.

*

Ilyen és hasonló körülmények számbavételekor persze nem az iránt érdeklődünk, hogy jelen idejű történelmünk egy-egy pillanatában értelmiségi elitek, politikai erők, tudományos körök, szakmák és a sajtó miként foglaltak állást. Nem is egy-egy hatósági döntés érdeméről van szó, esetünkben például arról, vajon elméleti szemmel nézve inkább korszakos alkotmányi újításhoz vagy eredetieskedő önképzőköri dilet-tantizmushoz áll-e díszpéldánya közelebb. Eltérő minőség és nézetkülönbség lehetősége pontosan úgy demokrácián belüli jelenség, mint a nyitott esélyű megvitatás kötelessége, ami épp a különféleség szabad kibontakozását szolgálja. Ezek megítélése nem lehet feladatunk. Gond legfeljebb abból fakadhat s demokráciánk akkor sérülhet, ha jövőalakító kérdésekben a viták nem vitetnek végig. Ha megvitatásuk azelőtt lezáródik, hogy kiindulópontjaik tisztáztattak volna vagy dilemmáikban a várható előnyöknek a várható veszélyekkel szembeni mérlegelése megtörtént volna.

*

A nemzeti történelem különbözőségei s jelen erőviszonyai számottevő eltéréseket magyarázhatnak megközelítésben, pártpolitikai megfogalmazásban, társadalmi támogatásban egyaránt. Mégis figyelemreméltó, hogy a magyar kísérlet, mely pedig itthon megkésettnek tűnt (noha a térségben az első volt), a német és a cseh jogfilozófiai megalapozással s szakmai érveléssel mennyi rokonságot mutatott.

Már az első hazai tudományos vitában, mely — mint az imént már jeleztük — Budapesten 1990. január 12-én járta körül az akkor még pusztán teoretikusként felvetődő kérdést s amelyben már úgyszólván kész formában fogalmazódtak meg a később egymásnak feszülő álláspontok, megjelent egy az előbbieken vázolttal szembefutó megközelítés is, amely az alábbi felismerésekből táplálkozott:

(1) Az újonnan létesülő jogállamiság nem épülhet erkölcsi homokra. Nem lehet értékközömbös, mert ezzel csakis nihilizmusnak és cinizmusnak nyitna teret. Jövőt alapozó esélyt veszít hát, ha a múltat feldolgozatlanul hagyja. Állást kell foglalnia a jogtalanságokról. Persze ebben is jogállami módon, elv szerint kell eljárnia. Előzményével, a II. világháború során elkövetett bűnöknek a II. világháború befejezése után a győztesek által kezdeményezett üldözésével és büntetésével kapcsolatosan csakis jogilag igazolható hasonlóságokat és/vagy különbségeket mutathat fel. Ugyanakkor példájával — miként a nürnbergi törvénykezés is precedensül kívánt szolgálni — a jövő felé kell nyitnia. Bizonyosságot kell adnia arról, hogy soha nemzet többé nem tétethetik ki barna vagy vörös vagy bármilyen egyéb ordasok büntetlen (mert magának biztosítottan s az utód jogállamiságtól elismerten is büntetetlenül maradó) állami bűnözésének.

(2) A jogállamiság nem működik pusztán elhatározással, akaratkijelentéssel. Népi ügy ez s csak olyan társadalmakat jellemezhet, amelyek maguk is igénylik s

alávetik magukat néki. Ezért óvnunk kell a túlzott várakozástól és megterheléstől, mely szétroppanás veszélyével vagy a társadalom elfordulásával fenyegetheti. Ilyen módon több évtizedes állami bűnözés, a társadalom megtörése s gazdasági és erkölcsi tönkretétele után aligha várhatjuk egy újra berendezkedő jogállamiság kedvező fogadtatását, ha ez erőnyeit mindenekelőtt a törvénytelen múlt törvényesítésében, bűnelkövetők jogi eljárás alóli mentesítésében csillogtatja. Hiszen ha a társadalom igazságérzetét arcuicsapják, ha a jog az egyoldalúság gyanújába kerül, mert jogos várakozások sorát hagyja kielégítetlenül, ha ezért elfordulnak a jogtól, netalán saját, spontán igazságkeresés harapódzik el és rendészeti beavatkozásra éppen ennek megfékezésére kerül sor — vagyis ha tömegek jobbító várakozása kiábrándulásba fordul —, nos, ez nagyobb és pusztítóbb megrázkódtatás a jogállamiság számára, mint bármiféle jogilag szabályozott eljárás, mely elvileg mindig az alkotmányos rend védelmében történik, miközben minden érdekelt számára garanciális oltalmat is biztosít.

(3) A jogállamiság nem dogmarendszer, nem kiporciózott receptúra. A jogállamiság nem valamiféle kész, változhatatlan és egyetemes eljárás. Étosza és esz-köztára sem történelem fölötti, hiszen partikuláris helyeken és időkben, számunkra véletlenszerűen akkor és ott született gyakorlati kihívások sorára válaszul formálódott. Megjelenése sem kodifikált. Többnyire egynéhány boldog emlékezetű nemzet saját történetébe, saját hagyományába, saját megoldandó feladataiba ágyazottan fejlődött. Egyebek közt egyik legáltalánosabb jegye ezért éppen az, hogy — saját feltételeinktől eltérően — többnyire kiegyensúlyozott társadalmi fejlődés alapélményét sugározza, és ezt is szolgálja. Megrázkódtatások, válságok és kataklizmák kezelése ott kerülhet csak látókörébe, ahol ezeknek a gyakorlati szükségessége is felmerült. A nyugati jogállami minta így aligha szembesült még a jogtagadó diktatúrák pusztítása utáni jogállami újjáépítés feladatával. Hiszen köztudott, hogy a II. világháború győzteseiként kikerülő nagyhatalmak sem saját békeidőkre szabott elveikhez alkalmazták akár hadviselésüket, akár katonai köz-igazgatásukat, melyet a legyőzötteik megtörésére, megszállására és adminisztratív eszközökkel új utakra terelésére rendeltek.

(4) A jogállamiság eszmény, mely történelmileg folytonosan alakul. Kerete is eredetileg alkalmi kihívásokra született partikuláris egyedi válaszok valamelyes általánosításából formálódik. A követendő magatartást a jogállamban is szabály szabja meg, követése előfeltételeiről s határhelyzetei megoldásáról azonban elvek vallanak. Tudjuk, mindennapi helyzetben általában elégséges szabályra hagyatkozunk. Azt azonban csakis elvek mérlegelésével dönthetjük el, hogy a mindennapi rutinból a rendkívüliség, a kivételesség irányába mikor lépünk ki, s hogy a jog sugallatát ilyenkor miképpen azonosíthatjuk.

(5) A múlttal történő szembenézésre számos út kínálkozik. Célszerűnek bizonyulhat kiegészítő módokat együttesen alkalmaznunk. A jogi eljárás szintén többféle lehet, s a jogtalan előnyök visszavonásától a múltbéli tettek megnevezésén át a büntetőeljárás lefolytatásáig terjedhet. Bármelyiknél szükséges, hogy a követendő eljárásban biztosítsák a jog követelményrendszerének érvényesülését és ennek megfelelően minősítsék a cselekményt. Egy múltbéli cselekedet és az elkövetése-

kor érvényben volt jogi státusa nem maradhat csupán azért megnevezetlen, mert az üldözésére hivatott állam megszegte kötelességét és ezt a jogtagadó állapotot erőszakkal és huzamos időn át tartotta fenn.

(6) Az elévülés az állami büntető hatalom önkorlátozása. Az államnak saját hatóságaihoz címzett kijelentése arról, hogy büntető igényét mikortól tekinti elenyészettnek. A jogállamiságnak nem mellőzhetetlen kelléke, hogy az állam egyáltalán időbeli korlátozással éljen. Nem is alapjogi garanciális intézmény. Változatlanságára a bűnelkövető nem alapozhat igényt. A változatlanságába vetett remény nem keletkeztet alanyi jogot sem. Így a jogbiztonságnak sem tartóoszlopa.

(7) Az elévülés ilyen módon az állam egyoldalú kijelentése. Ezért annak a kijelentésének az érvénye, hogy a sikertelen üldözés szabott idejének elteltével az üldözéssel fel fog hagyni, feltételezi, hogy bűnüldöző gépezete egyébként rendesen működött. Mindenekelőtt feltételezi, hogy bűnüldözésre rendelt szervei eljárak a tudomásukra jutott bűnügyekben, s a bűnüldöző gépezet mozgásba lendülését sikerrel kezdeményezhette a polgár is.

(8) Cinikus megoldás lenne és közös jövőnk alapjait is óhatatlanul kikezdené, ha egy bűnpártoló állam kegyencei csakis azért maradnának mindörökké büntetlenek s azért mentesülnének még utólagos megnevezésüktől is, mert a bűnpártolás — éppen a bűnös állami eszköztár alkalmazásának köszönhetően — sokáig tartott. Ha ezt kifogásként az utód jogállam elismerné, úgy csakis a diktatúrát jutalmazná, és ezzel egyértelműen arra ösztönözné, hogy kíméletlenül használja fel és merítse ki a saját bűnözésének szolgálatába állított állami eszköztára bűnös lehetőségeit is. Az állami bűnpártolás rosszallása helyett éppen a hatalom bármi áron történő meghosszabbításának célszerűségére (és ebben a bűnelkövető önkegyelmezésének, tettei elévültetésének a jogtechnikai lehetőségére mint ésszerűen járható út követésére) hívna fel.

(9) Nem normális egy olyan helyzet, amelyben egyáltalán felvetődik a kérdés: vajon szolgálhat-e és igazolhat-e jogállam diktatúrát? A jogállam már csak azért sem kényszerülhet lényével, eredendő hivatásával ellentétes szerep vállalására, mert legőszibb jogelveink szerint senki sem húzhat hasznot saját vétkéből. A bűnüldözés időbeli önkorlátozásának akkor lehet csak érvénye és értelme, ha előtte az állam a jogszerűen elvárható erőfeszítéseket megtette az üldözésre. Hiszen hangsúlyoztuk már: az elévülés nem az állami funkciógyakorlás külső korlátja, hanem saját elhatározásból született önkorlátozása. Tehát ha bármely okból nem működött az állam, úgy nem indulhatott el az üldöztetlenül maradt tettek elévülése sem.

(10) A bíróság nem szabályalkalmazó automata. Hivatása az, hogy felelős intézményként konkrét ügyekre érvényesen nyilvánítsa ki, hogy adott helyzetben mi a jog. Ezért nem az a dolga, hogy készen kapott, kiragadott mondatok logikai elemzésével bibelődjék, hanem az, hogy a jog egészének letéteményeseként jusson el üzenetének az adott ügyre érvényes konkretizálásához.

(11) Ezért fennálló jogunk szerint korántsem kizárt, hogy az előbbi pontokban vázolt okfejtéshez vagy bármely más hasonló következtetéshez bíróság is eljusson. Abban az esetben viszont, ha bármely okból nem bízhatunk abban, hogy véletlenszerűen adódó eseti bírói döntésekből viszonylag rövid idő alatt egységes és

következetes gyakorlat formálódhat, úgy a legfelső bíróság vagy a parlament is végezhet mérvadó értelmezést.

(12) Közel fél évszázad áll mögöttünk olyan történesekkel, amelyek során az állam büntettek ösztönzésére vagy pártolására alapozta uralmát (s ami végül legfeljebb csendes, de kőkemény bűnpalástolásra szelidült). Kihívás ez jogállami újraépülésünk számára. Olyan alapvető dilemma, amit bármiképpen oldjunk is meg, válaszuk semmiképpen sem rutinra vagy mechanikus szabályalkalmazásra fog alapozni. Nyilvánvaló, hogy a megoldást érvényes jogrendünk talaján, jogállamiságunk értékeihez méltó módon kell megtalálnunk. Felelős döntésnek kell lennie. Akármiképpen alakul is majd ennek sora, bizonyosan alkotó — és ennyiben politikai — elhatározást fog előfeltételezni.

(13) Logikailag mindez kétesélyes. Hiszen nem kizárt, hogy tűnődésünk végzetével a megítélendő helyzettől a sajátságosság elismerését végül majd megtagadjuk, s ezért kizárólag az elévülés pozitív jogi megfogalmazásának az üzenete alapján döntünk. Nem kizárt az sem, hogy jogelvi rekonstrukció mentén keressük majd az elévülés természetszerű előfeltevéseit. Vélekedhetünk ezért úgy, hogy egy bűnüldözést jogellenesen megtagadó államnál az elévülésre történő hivatkozást jogállamilag elismerni pontosan annyira a jog erkölcsi alapjait semmibevevő s elveit megtipró — ám ugyanakkor jövődó diktátorokat bátorító — lenne, mint amennyire a náciizmus bűneivel szembeni egykori felháborodásunkat is utólag nagymértékben érvénytelenítené, ha most a *Das Recht ist das Recht!* szűkkeblű pozitivizmusát dicsérni vagy GUSTAV RADBRUCHnak a törvényfeletti jogról alkotott fogalmát² bírálni kezdenénk, eljutva esetleg netalán a náci hatalomátvétel, majd a nemzetiszocialista állam jogi és önkényuralmi kettéhasadása (az ERNST FRAENKEL által leírt *Doppelstaat*³) jogásziaskodó igazolásához is.

*

A történelmet bölcsnek mondjuk. Ám egyidejűleg tudjuk, hogy ítélete csak hosszabb távon szokott érvényrejutni. Láttató erővel pedig csak utólag szokott kiderülni, hogy valójában mi mit szolgál, s hogy meggyőződéseink, tépelődéseink és fenntartásaink kavalkádjában voltaképpen melyik cselekvésünk minek az alapját veti meg. Emberi gondolkodásunk azonban örök. Töprengésünk társa is, nem csak utólagos ítélője cselekvésünknek. Remélnünk kell hát egyebek közt, hogy mai útkeresésünkben segítenek azok a tapasztalatok, amelyekkel közép-európai környezetünk számunkra is szolgál, táplálkozva tőlünk amúgy sem távolosó megfontolásokból, szakmai jártasságból, gyakorlati lépésekből.

² Gustav Radbruch „Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht” [1946] in Gustav Radbruch *Rechtsphilosophie* 4. Auflage (Stuttgart: Koehler 1950), 347–357. o., Nagy Endre fordításában in *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* szerk. Varga Csaba (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1977), 129–139. o.

³ Ernst Fraenkel *The Dual State* (New York, London, Toronto: Oxford University Press 1941), vissza-fordítva *Der Doppelstaat* (Frankfurt am Main & Köln: Europäische Verlagsanstalt 1974) 257 o. [Studien zur Gesellschaftstheorie].

JOGÁLLAMISÁG

A JOGÁLLAMISÁG ÉS JOGA*

Amikor a jogállamiság kivívásáért és újraintézményesítéséért néhány éve harcba indultunk, talán nem is tudatosítottuk eléggé, hogy inkább egy távoli, tartalmilag nem kellően tisztázott fogalmat tűzünk lobogónkra. Ez persze részben menthető volt. Hiszen elsődleges dolgunk az volt, hogy a jogi kultúra szocialista változatával, vagyis a jogeszmény gyakorlati megtiprásával szemben pozitív példát állítsunk. Egyidejűleg nem érezhattük, hogy különösebben figyelniünk kellene a jogállamiság különféle kialakult formáira. Hiszen fejlődésünk újkori állomásaitól kezdve mindezideig többnyire német és osztrák mintákat követtünk. Nem kivételesen még nyugat-európai, sőt angol-amerikai értékeket is éppen müncheni, berlini vagy bécsi közvetítéssel sajátítottunk el.

1. A JOGÁLLAMISÁG VÁLTOZATAI

Pedig az európai kontinentális hagyománynak megfelelő *Rechtsstaatlichkeit* különbözik az angol-amerikai jogi mentalitásban fogant *Rule of Law* eszményétől.

Tömör jellemzéssel élve: a *Rechtsstaatlichkeit* mindenre kiterjedő teljeskörű szabályozással próbálja elérni célját, kiépítve mindannak garanciáját, amit szabályai betartatásával védeni kíván. A *Rule of Law* központi gondolata ellenben a *justiciability*, vagyis a peresíthetőség. Azt intézményesíti csupán, hogy bármely kérdésben, amelynek elképzelhetően van jogi relevanciája, bírói fórumhoz lehessen fordulni annak érdekében, hogy a jog végső szavát az mondja ki.

Nem egyszerűen két jogtechnikai változat ez, inkább eltérő kultúrákban megfogalmazódó két eltérő problémafeltevés. Olyannyira más arculatot ölt az egyik és a másik, mintha egyenesen különmemű dolgokról lenne szó.

* A Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése alkalmából a Filozófiai Tudományok Osztályának a moralitás és legalitás kérdéseiről rendezett ülészakán felkérésre 1993. május 4-én elhangzott és az ülés nyilvánossága előtt megvitatott előadás alapján. Első változatára ld. „A jogállamiság és joga” *Magyar Tudomány* XXXVIII (1993) 8, 941–950. o.

1.1. *Rechtsstaatlichkeit*

A *Rechtsstaatlichkeit* fogalmi kultúrája bizonyos történelmileg kifejlődött előfeltevésekre épül. Ezek mindnyájunk számára természetesként feltételezik, hogy

- a jelen mindenkor szabad. Múlt nem kötheti. A jogot az állam formálja, az államot pedig a mindenkori uralkodói (fejedelmi vagy népképviselői) tetszés;
- az emberi cselekvések jogi megkötését parancs jogi tételezésével érhetjük el. Következésképpen
- annak eléréséhez, hogy a jog ellenőrző szerepet egyáltalán betölthessen, megfelelő jogi szabályozáshoz, egyidejűleg pedig az emberi (intézményi) cselekvésnek jogi szabályozás alá történő rendeléséhez kell folyamodnunk.

A *Rechtsstaatlichkeit* mögött álló európai kontinentális jogi kultúra magában rejt néhány hallgatólagosan elfogadott további következtetést is. Így fel kell benne tételeznünk, hogy

- a jog mögött biztosítéku csak és kizárólag az írásba foglalt törvénykönyv szolgál. Ennek hiányában bizonytalanság, rendetlenség, sőt egyenesen zűrzavar ütné fel fejét;
- az írott szöveg, a mindenkori *charta* azonos magával a követendő játékszabállyal. Tehát ez a társadalmi rend alapjául szolgáló szerződés egyetlen, kizárólagos alapja. Következésképpen
- minden újítás vagy módosítás csakis ennek megváltoztatásán (kiegészítésén vagy újraalkotásán) keresztül képzelhető el. Sőt, még ha konkrét esetben történetesen szigorúbban vagy könnyedebben járnánk is el — nos, még ezt is kizárólag csak úgy értelmezhetnénk, hogy ezúttal szintén a szövegbe foglalt parancs alapján jártunk el, csak szigorúbb vagy könnyedebb módon hajtottuk azt végre.

1.2. *Rule of Law*

A *Rule of Law* fogalmi kultúrája más alapokra, eltérő tapasztalatokra épül. Az előbbi-ekkel szemben a *Rule of Law* kapcsán éppen azt kell hallgatólagosan előfeltételeznünk, hogy

- a jog mindig s mindenkor létezett, működött. Sőt, megbízható is volt. Következésképpen
- a jogállamiság rendjén belül egész feladatunk csupán annyi, hogy gondoskodjunk róla: immár az állami cselekvés se vonhassa ki magát az alól, hogy minden olyan kérdésben, amelyről a jognak egyáltalán lehet mondanivalója, felhívhassunk bírói fórumot, hogy az állapíthassa meg: az adott esetre nézve mi a jog. Mindezzel ugyanakkor
- a jogban magában semmiféle újdonság nem következik be. Pusztán kérdést tettek fel a jognak egyébként meglévő tartalma felől.

Bizonyos hallgatólagos elméleti következtetéseket persze a fogalmi kultúra elfogadása már itt is eleve magában foglal. Nevezetesen, az angol-amerikai jogszemléletben kimondatlanul is benne rejlik

- a bizalom a jog önműködésében. Jelesül: bármiféle kétkedés, megkérdőjelezés nélkül eleve feltételeznünk kell az angol gyökerű jogi kultúrában, hogy a jog képes önmagának, vagyis kellő működésének a megszervezésére. Ennélfogva képes arra is, hogy — hacsak magán a jogi folyamaton erőszakot nem tesznek (ami az angol-amerikai jogtörténetben saját tapasztalatként eddig még aligha fordult elő) —, úgy a jog önnön erejére támaszkodva szintén működhessék;
- annak felismerése, hogy a jogban mindannyiunknak csupán egyetlen feladata lehet: jelesül, csakis hagynunk kell működni. Amire esetleg még ezen túlmenően is szüksége lehet, azt majd magától meg fogja szerezni és szervezni;
- annak belátása, hogy a jogot nem kell provokálnunk, válaszra kényszerítenünk, működését bármiféle módon befolyásolnunk. Csakis érdeklődnünk kell a jog iránt. Semmi más nem szükséges, mint hogy üzenetét meghallgassuk. Az viszont már a jogi berendezkedés dolga, hogy válaszról (s annak közlése módjáról) maga gondoskodik.

2. A JOG VÁLTOZATAI

Nyilvánvaló, hogy a fenti különbségek eltérő helyzet- és problémaérzékelésből fakadnak.[†] A helyzet- és problémaérzékelés ugyanakkor a jogi és jogász világrétegtől, jog-

[†] A *Heti Magyarország* felkérésére elkészített és 1992 szeptemberében félbehagyott kézirat alapján:

„JOGRÓL ÉS JOGÁLLAMISÁGRÓL

Jogról és jogállamiságról a legfontosabb tudnunk azt, hogy mértékhez kötött, egységes. Nem fogható hát fel sem napról napra változó, sem helyről helyre eltérő képződményként. Világunk leginkább nemzetinek tekinthető egységekből tevődik össze, az egyes nemzetek közt pedig közös akaratot kifejező nemzetközi rend uralkodik. Ezért egyetlen összetevője sem kizárólag nemzetileg meghatározott. Alakulásában és útjainak, lehetőségeinek, korlátainak megszabásában a nemzetek közös akarata is szerepet játszik.

Mégis tévedés lenne a jog és a jogállamiság kapcsán valami fizikailag is megragadható, éles határvonalakkal körülrajzolható és önállóan hatni képes jelenségre gondolnunk. Miközben egységes, mégis él, folyamatosan alakul. Sem jog, sem jogállamiság nem képzelhető el *auctoritas*, azaz valamiféle megfellebbezhetetlen külső tekintély nélkül.

Pontosan annak mentén válik el a jogállamiság európai és angol-amerikai hagyományú felfogása egymástól, hogy e tekintélynek milyen szerepet tulajdonít. Német, francia mintája az abszolutizmusok árnyékában, a feudális mindenhatósággal szembeszegezten fogalmazódott meg. A gyógyírt ekkor és ott abban látták, hogy minden lényeges kérdést törvényi szabályozás alá vessenek, és ezek sorából egyszer csak létrejön majd az alkotmány. Mivel a hangsúly ezzel a törvények teljességére került, külön szerep nem hárult (mert nem is kellett hárulnia) a polgári öntudatra. Ezzel az abszolutisztikus gyökerű felfogásmóddal szemben az angolszász jogfejlődés sok évszázados folyamatossága magában a társadalomban, pontosabban a polgári rend megélésében látta és biztosította azokat a — voltaképpen törvénytől is szilárdabb és szigorúbb — szokásrendi kereteket, amelyek birtokában, az alapvető jogelvek tudatában a közösségnek mindig bizonni kell tudnia jutni egy jogszerűként elfogadható megoldáshoz. Nem a törvényhozó akaratnyilvánításában látja hát a biztosítékot, hanem egy független bírói fórum által történő megítéltetésben, a szokásrend erejében. Abban, hogy biztosítsák minden egyes jogilag megítélhető kérdésnek független bírói fórum elé bocsátása annak érdekében, hogy a jelen átértézt szükségleteit múltból hozott értékekkel szembesítve az megfogalmazhassa majd: mi az, ami vállalható a jogszerűség jegyében.

A jog tehát folyamat. Szükséges, hogy találjunk egy fórumot benne, mely a jog erejével, vitathatatlanul megállapítja, hogy (1) mik a jogi minőségei annak a helyzetnek, amelyben jogi döntést

szemlélettől és jogfelfogástól, a jogászai hivatásról kialakított ideológiától, s mindezek eredményeként az eszköztárunkban hagyományosult jogi technikáktól is függ.

2.1. *Rechtsstaatlichkeit* és az európai kontinentális jogszemlélet

A *Rechtsstaatlichkeit* eszménye mögött álló európai kontinentális jogszemlélet mindenekelőtt feltételezi, hogy egy szöveg tekintélye, sőt egyenesen uralma alá helyezzük magunkat. Ebből adódik a jogi gondolkodás eszményi logikai mintája. Már pedig e minta a logikai alárendelés eszméjére, klasszikus formájában tehát a deduktív következtetés (azaz: a normatív szillogizmus) művelési soraira épül.

2.1.1. Logikai minta

2.1.1.1. Axiomatizmus

A jogi gondolkodás logizálása a jogi folyamatnak axiomatikus rendszerként történő megszervezését jelenti.¹

Az axiomatikus rendszer a világról a rendszeren belül alkotható tételeket — vagy, pontosabban kifejezve: a tételeknek megfelelő logikai posztulátumokat — egyfelől axiómákra, másfelől pedig teorémák sorára bontja fel.

Az axiomatizmus arra az alapgondolatra épül, amely szerint egy tétel vagy axióma, vagy pedig teoréma. A teoréma nem más, mint axiómá(k)ból fakadó logikai kö-

várunk; (2) e helyetre a jog mely tételei alkalmazandók; és végül (3) mi a konkrét üzenete ezeknek a tételeknek a vitás eset nézőpontjából.

E folyamatban az, amit valaha valakik törvénykönyvbe foglaltak, csupán múltbéli akaratkijelentések, megállapodások emlékeztetője. Olyasmi, mint a zsebkendőre kötött csomó, a kerítésre rótt jel. Nem önmagában, hanem bennünk és általunk hat. Annak erejénél fogva, ahogyan és amilyen értelmet neki tulajdonítva üzenetét közvetítjük. Hiszen miközben múltból hordozott jelentését megállapítjuk, nem tudunk (s ami a lényeges: a mai megismerésméletek szerint sikeresen még akkor sem tudnánk, ha akarnánk) elvonatkoztatni saját gondjainktól, feltételeinktől. Eszerint a törvénykönyvekbe foglalt tételeket azáltal alkalmazzuk, hogy konkrét dilemmánkra vetítve újraalkotjuk. Összefoglalva tehát: korántsem csupán a jog alakít minket. Azáltal, hogy aktualizáljuk, maga a jog is folytonosan alakul.

Következésképpen társadalmi létünkben, világképünkben, közösségi méretű meggyőződésünkben és szándékunkban egyaránt a jog értelmezési közegét kell látnunk. Ezek éppen úgy a jog részei tehát, mint a törvénykönyvekben rögzített tételek. Vagyis a jog lényezőiként jelenik meg a társadalom, az öntudatos polgárok közössége, a jogászság, a társadalomban uralkodó értékek, sőt a bírói szerepfelfogás is. Továbbmenve, még a jogászai készségek s munkamódszerek is a jog részei. Nem utolsó sorban végül ide kell értenünk a társadalmi közmegegyezést is — akár arról szóljon, hogy mik a kétségbevonatlanul és kétségbevonhatatlanul szent dolgok, akár arról, hogy adott körben mit szabad, szokásos vagy éppen illendő kétségbevonunk, ostoroznunk vagy egyenesen kigúnyolunk.”

¹ A jognak rendszerként történő megközelítésére ld. a szerzőtől „Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése” *Jogtudományi Közöny* XXVIII (1973) 11, 600–608. o.; „A kódex mint rendszer (A kódex rendszerjellege és rendszerkénti felfogásának lehetetlensége)” *Állam- és Jogtudomány* XVI (1973) 2, 268–299. o.; „A jog és rendszerszemléletű megközelítése” *Magyar Filozófiai Szemle* XX (1976) 2, 157–175. o.

vetkezmény. A teorema tehát semmiképpen sem egy önálló gondolat vagy állítás hordozója. Pusztá alkalmazásnak a terméke. Harmadik lehetőség pedig az axiómarendszerben nincs. Következésképpen minden aktus, mely a rendszeren belül újító hatásra tör, csakis az axiómák síkján játszódhat le. Hiszen valami vagy axióma, vagy pedig axióma(k)ból fakadó — merőben mechanikus jellegű — függvény.

Amennyiben egy rendszeren belüli posztulátumról kiderül, hogy a rendszer egyetlen axiómájából sem következik, úgy az axiomatikus gondolatvilágon belül mást nem tehetünk, mint hogy magát e posztulátumot is alaptételnek, axiómának elfogadjuk. Nyilvánvaló, hogy egy rendszer eltérő irányú, egymásnak ellentmondó axiómákra nem épülhet.

A rendszer olyan értelemben is zárt, hogy axiómái — minthogy a rendszert szigorú értelemben létrehozó alaptételekről van szó — eleve meghatározottak. Következésképpen teoremaik sem tetszőlegesek. Végső soron így a rendszeren belül állítható összes tétel is eleve előzetesen kodifikált. Vagyis a rendszeren belül semmi sem lehet véletlen. Ezért amennyiben egy rendszeren belül állítható tételről kiderül, hogy más axióma(k)ból nem következik, úgy ez csakis azt jelentheti, hogy új axiómát nyertünk. Az adott rendszerbe azonban új axióma nem léphet bele. Ezért ha ilyen helyzet állana elő, úgy ez — hacsak a kérdéses tétel állíthatatlanságának a bizonyításával nem sikerül a rendszerből kilöknünk — rombadönti a régi rendszert. Ami persze korántsem változtat azon, hogy a kérdéses tétel állíthatóságának bizonyítása viszont *eo ipso facto*, vagyis magának az állíthatóságnak a tényénél fogva új rendszert hoz létre.

Az axiomatikus rendszerben tehát minden kreatív (alkotó vagy újító) tevékenység az axióma tételezésében összpontosul. Minden egyéb csak végrehajtás lehet: egy mechanikus törvényszerűséggel bekövetkező, logikailag szükségképpen következ-mény levonása.²

2.1.1.2. Logikai alárendelés

Az axiomatikus gondolkodási minta jogi megjelenése kétféle módon képzelhető el. E kétféle lehetőség a logikai alárendelés mikénti felfogásában és/vagy érvényesítésében tér el egymástól.

2.1.1.2.1. Logikai meghatározás

Először — hosszú évszázadokon keresztül — a logikai alárendelést a logikai meghatározással azonosították.

A XIX. század második felében ez az irányzat a *Begriffsjurisprudenz*, vagyis az ún. fogalmi jogászat képében érte el csúcspontját. A kodifikált jog megmerevedésének a korszaka volt ez, amikor maga az európai kontinentális jogfelfogást meghatározó jogpozitivizmus is valamiféle *Gesetzespositivismus*sá, azaz törvényi pozitivizmus-sá egyszerűsödött.

² Bővebb kifejtésben ld. a szerzőtől *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* (Budapest 1996; 1997), 27–28., 66–68. és 78–80. o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, Budapest, II Dissertationes 1].

A logikai meghatározás lehetőségét vagy szükségképpeniségét ma már korántsem kizárólagos tanként vallják, és egyébként is sokkal szelídültebben teszik ezt. Ez ideig utolsó határozott megfogalmazása GEORGES KALINOWSKI markáns állásfoglalásának köszönhető az ún. formalizmus és antiformalizmus között zajló vita során, melyben szembesülnie kellett CHAÏM PERELMAN felfogásával.³

Eszerint minden, ami a jogban lejátszódik, logikailag kifejezhető és értelmezhető. A jogi történet logikai kifejeződési formája az ún. normatív szillogizmus. Meg kell jegyeznünk: már annak merő elgondolásában is, hogy a bírói művelet szillogisztikus következtetésre visszavezethető, eleve benne rejlik annak elvi igénye, hogy a bírói döntésben éppen kimondott eredmény semmilyen szempontból sem esetleges, hanem éppen az egyetlen elgondolható eredmény. Logikai törvényszerűséggel a jogból ez (és csakis ez) következik.

E meggyőződésből adódik szakmai hivatásunk hitvallása, professzionális ideológiája, nevezetesen annak háttértudása, hogy a bíró — úgymond — a törvény szolgája. Amiként MONTESQUIEU egykor kifejezte: a törvény szája.⁴ Mert a bíró által a törvény szól. Benne és szavával a jog törvénye fejeződik ki.

2.1.1.2.2. Normatív keretszabás

A századvég, majd a századelő politikai megrázkódtatásai és új tudományos felismerései nyomán e felfogás időközben valamelyest lazult.⁵ A szociológiai út megalapozása (MAX WEBER és EUGEN EHRLICH), a francia szabadjogi mozgalom (FRANÇOIS GÉNY), végezetül a bécsi úpozitivizmus által megkísérelt logikai rekonstrukciók (HANS Kelsen és ADOLF MERKL) nyomán⁶ a logikai alárendelés tartalmát egyre inkább a mindenkor rendelkezésre álló normatív keret megszabásában, illetőleg kitöltésében kezdték el keresni.⁷

³ Bővebben ld. a szerző korábbi áttekintéseiből — pl. „A joglogikai vizsgálódás lehetőségei az újabb megközelítések tükrében” *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 4, 713–729. o. — in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” 1994), 67–70. és 94–98. o. [Jogfilozófiák] —, a formalizmus és antiformalizmus összecsapásának nemzetközi értékelésére pedig Joseph Horowitz *Law and Logic A Critical Account of Legal Argument* (New York & Vienna: Springer 1972) xv + 213 o. [Library of Exact Philosophy].

⁴ „Mais les juges de la nation ne sont [...] que la bouche qui prononce les paroles de la loi, des êtres inanimés qui n'en peuvent modérer ni la force ni la rigueur.” Montesquieu *A törvények szelleméről* [De l'esprit des lois, 1748] ford. Sebestyén Pál (Budapest: Akadémiai Kiadó 1962), XI. könyv VI. feje. [in *Oeuvres complètes* I (Paris: Lefèvre 1839), 196. o.].

⁵ Tény és norma viszonyára, valamint gyakorlati működésükre bővebben ld. a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), VI. feje. 4. pont, 230. s. köv. o. [Gyorsuló Idő], valamint *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1991), passim.

⁶ Alapszövegekre ld. *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* szerk. Varga Csaba (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1977) és *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981).

⁷ A logikának a jogban játszott szerepéről bővebben ld. a szerzőtől „A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról” *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 2, 249–285. o.; „A bírói tevékenység és logikája: el-lentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között” *Állam- és Jogtudomány* XXV (1982) 3, 464–485. o.; „Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)” *Állam- és Jogtudomány* XXIX (1986) 4, 569–591. o.; „A jogi normaalkalmazás természete (Tudomány- és nyelvfilozófiai megfontolások)” *Állam- és Jogtudomány* 33 (1992) 1–4, 55–92. o.

Leginkább átfogó elméletet erről Kelsen fogalmazott meg. Kifejtése értelmében a mindenkori normatív keret mindenkor kitöltetlenül adott. Már pedig az, ami kitöltetlen, kitöltésre vár — a konkrét esetben hozandó bírói döntés által, annak érdekében, hogy a konkrét esetben foglalt ügy jogi elbírálása immár lehetőségessé váljék a döntési szabály birtokában.

Fogalmi konstrukcióját illetően ezt a keretet az újkantianusok az ún. *Stufenbauthetheorie*, vagyis a normatív lépcsőelmélet⁸ segítségével hívásával magyarázták. Már pedig a lépcsőelmélet — tudatosan vállaltan — viszonylagossá tette az addig legfontosabbat: a jogalkotás és a jogalkalmazás fogalmi elkülönítését. Azt állította, hogy minden normatív keret kitöltésének lényege a diszkréció. Röviden összefoglalva: azt mutatták ki, hogy az általános normatív tétel konkretizálása irányában haladva minden egyes egvediesítő döntés alkalmazásnak minősül. Ugyanakkor a másik irányból szemlélve ugyanez már alkotás. Hiszen annak az általánosnak a nézőpontjából tekintve, amit valamilyen konkretizáló irányban ennek megfelelően lebontanak, a lebontásnak éppen zajló, megmutatózó iránya, módja és tartalma korántsem szükségképpen. Nem is olyan, amely alternatív lehetőségek nélkül történnék így, hiszen elvileg eltérően, másként is lehetett volna cselekedni. Visszatérve tehát a lépcsőelmülethez: annak irányát, módját és tartalmát, ahogyan a lebontás bármely adott esetben — ezért vagy azért, így vagy úgy — történetesen megtörtént, immár minden további és későbbi konkretizálásnak adottságként kell elfogadnia. Ezáltal a normatív keretet a konkrét ügy számára kitöltötték.

Így épül fel a jogforrási rendszer is. Csúcsától a középszintekig (az alkotmányozástól a központi rendeletalkotásig) egy homogén, ellentmondásmentes hierarchikus általános normahalmaz áll. Alsóbb szintjein ugyanakkor (a helyi rendeletalkotástól a bírósági és a végrehajtási döntésekig) pedig az előbbieknél nagyjából egyforma horizontális mezőkön kiépített s az egyedi síkján nagy változatosságban lebontott egyedi megvalósításai.

Ebből következően a jogi döntés mindig felelős személyes állásfoglalás. Nem más, mint a bíró saját pótolhatatlanul egyedi hozzájárulása a jog művéhez. Pótolhatatlan és egyedi — a szó legszorosabb értelmében egyéni és kreatív — ez, mert adott normatív keretnek a bírói döntésben elvégzett konkrét kitöltése elvileg végtelen változatosságú. Már pedig egy ilyen változatosság azonos horizontális mezőben egymáshoz mért eltérést, összeférhetetlenséget, következtetlenséget egyaránt magában foglalhat. Olyannyira, hogy a keretkitöltésben megnyilatkozó változatosság szemszögéből tekintve a különféle bírói döntések között úgyszólván kizárólag csak az képezhet közös nevezőt, hogy — legalább is önnön hivatkozásai szerint — mind ugyanannak a számukra készként kapott normatív keretnek a kitöltései.

2.1.2. Következmények

Mindezekből a felismerésekből határozott következmények adódnak következtetésként. Ezekkel pedig nyilvánvalóan szembe kell néznünk. Mindebben pedig újszerűségük sem lehet akadály.

⁸ Hans Kelsen *Tiszta Jogtan* [Reine Rechtslehre (Wien: Deuticke) 1934] Bibó István fordításában [1937], szerk. Varga Csaba (Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium 1988), V. fej., 35. s. köv. o. [Jogfilozófiák].

2.1.2.1. A jogerő kritériumképző jelentősége

Mindenekelőtt, valamely adott esetre vetítve — mint láttuk — nemcsak egyetlen döntés lehetséges, hanem egymással versengő döntéseknek a végtelen változatosságú sora. A bírói döntés ezért valóban teremthető aktus, a szó szoros értelmében jogot alkotó eljárás. Pontosan ezért, a mindenkori tisztánlátáshoz és tisztázáshoz, a következetesség biztosításához szükséges egy olyan fórum, amely kiválaszthatja s a jog számára mérvadóan megállapíthatja, hogy melyik döntés is az, amit egy magasabb normától biztosított keret kitöltéseként elfogadhatunk, és melyik az, amit viszont nem tekinthetünk egy ilyen keret kitöltésének, mert az legfeljebb egy másik — esetünkben: egy eltérő jogtól, jogrendszerrel biztosított — keret kitöltése lehetne.

Ilyen fórum a jogerő.

Egy ilyen általános — s inkább filozofikus — értelemben a jogerő nem más, mint a norma-konformitás biztosítása érdekében annak a tisztán eljárási szemléletnek a keresztülvitele, amely szerint az adott normán alapuló eseti bírói döntések sorában mindig — és elvi jelleggel — az elérhető legmagasabb szinten utoljára megtett lépés a mérvadó. Ez — és csakis ez — a lépés az, amit a rendszer végleg és megdönthetetlenül érvényesként hitelesít.

Mondanunk sem kell talán, hogy a fenti kijelentéssel maga a jogerő is új értelmet, egyszersmind kiválasztó jelentőséget nyer. Nemcsak az eljárás befejezésének szimbolikus nyomatéka immár, de az egymással versengő kitöltési lehetőségek mezőnyében a hivatalosan elismert egyetlen mérce is.

Ebben az esetben viszont, amennyiben egyetlen kritériumunk tényleg az, hogy ez a kiválasztás és megerősítés valóban megtörtént — vagyis amennyiben nem bármiféle objektív viszonyt, önmagában vett s önmagában is megálló (*in se* és *per se*) logikai szükségképpeniséget nevesítünk immár azzal, hogy azt mondjuk: a lebontás a felsőbb norma körében és által szabott kereten belül történt —, úgy egész szemléleti képünk törvényszerűen megváltozik. Hiszen ebben az esetben már (a hozzá vezető intézményi, azaz konvencionális és konszenzuális játékkal együtt) a jogerő marad az egyetlen valóságos tény, ami a bírói folyamat alakulására immár egyáltalán ellenőrzést gyakorol.

Ennek beismerése pedig az egész elmélet — mint logikai alapú elmélet, tehát mint jogalkalmazáselmélet — önmegsemmisítésével ér fel.⁹

2.1.2.2. Tudományfilozófiai és nyelvfilozófiai újragondolás szükségé

E pont átlépésével viszont óhatatlanul a modern jogfelfogás tudományfilozófiai és nyelvfilozófiai problematikájának a paradigmatis kérdéséhez érkezünk.

2.1.2.2.1. Fogalmak és szövegek ontológiája

Kétségtelen egyfelől, hogy fogalmak és szövegek önmagukban véve nem képesek arra, hogy bennünket cselekvésünkben kössenek, meghatározzanak. Tevékenységünkben csak magunk köthetjük meg magunkat. Társadalmi létünkben ezt úgy szoktuk biztosítani, hogy

⁹ Vö. az 5. jegyzet 2. tételéből IV. fej. 3. pont, 203. s köv o., valamint a 7. jegyzet 3. tétele, *passim*.

- a hagyományokat, a mesterségbeli gyakorlatot, a fennálló konvenciók őrzését komolyan véve,
- társadalmi gyakorlatunkban másokkal és másoktól (azaz mások társadalmi gyakorlatával és gyakorlatától) visszacsatoltan cselekedve, és ezáltal
- a különféle közösségi, főként szerepjátszásbéli hagyományokat megerősítve és újratételezve járunk el.

Fontos itt megjegyeznünk, hogy ehhez a lételméleti megállapításhoz képest már más — egyéb kapcsolatrendszeret érintő — kérdés az, hogy saját cselekvésünk megkötéséhez (és/vagy ennek mások által történő s formailag is átlátható ellenőrzéséhez) referenciaként (azaz csupán a gondolati ökonómia, a rövidítés segédeszközeként) fogalmakat, szövegeket használunk (hivatkozunk vagy értelmezzünk).

2.1.2.2.2. A logika szerepe

Mindezt alátámasztani látszik az a körülmény, hogy a fenti célra valójában a logika is alkalmatlan, tehetetlen. Hiszen közelebbről megvizsgálva rá kell jönnünk arra, hogy a logika voltaképpen nem a valóságról, annak viszonyairól tesz megállapítást. Hanem

- általunk meghatározott fogalmak
- általunk meghatározott kapcsolatai

összefüggéséről, összeférhetőségéről, e fogalmak s fogalmi kapcsolatok ellentmondástól mentességéről és ennek következményeiről szól. Sőt — pontosabb kifejezéssel élve — ezekről is csak annyiban, amennyiben az általunk meghatározott fogalmakat szintén általunk alkalmazott más fogalmakra rávetítjük, ezekre kiterjesztjük.

2.1.3. Összefoglalás

Ilyen a mi örökségünk. Ez a hagyományunk. Tökéletlen talán, de kifejezi az európai kontinens emberének és kultúrájának történelmileg indokolt vágyakozását arra, hogy bizonyosság iránti vágyát, emberi biztonságát valami úgyszólván kézzel megfoghatóba helyezze, tehát valami tőle függetlennek a képében felmutathassa. Meglehet, hogy ezzel csupán valamelyes szilárd háttérrel keresünk a történelem forgandóságával szemben. Törekvésünk mindenesetre olyan szándékról tanúskodik, hogy az emberi érintkezés és kapcsolat tűnékenysége és cseppfolyóssága helyett a kapaszkodási pontokat valami kívülről felmutathatóban, mozdíthatatlan oszlopként mutogathatóban próbáljuk keresni.

2.2. *Rule of Law* és az angol-amerikai jogszemlélet

A fentiekől jellegzetesen elütő módon a *Rule of Law* bízik a folyamatokban. A jog építményét ezek önszerveződésére, önújratermelődésére, a folyamatosság ellenére magában a folyamatban megvalósuló szakadatlan megújulására alapozza.

Az európai kontinentális felfogással szemben eltérő történelmi tapasztalatról tanúskodik, hogy a folyamatosság, a megkapaszkodás támaszai itt nem mesterséges

emberi konstrukciók. A jog sem jelképesen bebetonozott törvénytáblákon, hanem magukon a természetes emberi folyamatokon nyugszik. A szervesen fejlődő társadalmi lét folyamatossága az, amire generációk hosszú során át megismétlődő biztonsággal bízzák a jogot. Így válhat a jog alapjává például a Dicey által közjogi összefüggésben is fogalmiasított közvélemény.¹⁰

Amint ez az *administration of justice* szófordulatából is kiviláglik, az angolszász kultúrákban a jog sajátos formája, megnyilvánulása az „igazságosság”. Ezt pedig — bármennyire meglehetősen tetszik is első látásra — ugyanolyan módon (legalább is ugyanazon *terminus technicus* segítségével kifejezetten) „igazgatják”, mint ahogyan (és aminek a segítségével) a kormányzati igazgatás is végzi a dolgát.

Klasszikus kontinentális meggyőződésünk szerint elsősorban induktivitása különbözteti meg az angol-amerikai jogi gondolkodást kontinentális európai ellentétpárjától. A kontinentális jogi okfejtés deduktív okfejtésével szemben ez egyedi helyzetekből kiindul és alulról felfelé előrehaladó építkezést feltételez. Bármennyire egyéni, egyedi és eseti ez, mégis mindig elvszerűen, vagyis elvek újragondolásával és folytonosan elvekhez viszonyítva s kapcsolatban történik.

A mindennapi joggyakorlatban az elvszerűség a „megkülönböztetések technikája”, vagyis az ún. *method of distinguishing* révén valósul meg. Ennek jegyében a bíró minden egyes ügyben a precedensek hozzáférhetően rendelkezésre álló teljes tömegével, történelmi hagyományával szembesül. A bíró ezért saját ügyéből indul ki, annak igazságos és egyidejűleg elvszerű megoldását célozza, s ennek során a fogalmilag kevésbé általánostól előrehaladva tereli ügyének feldolgozását a meglévő precedensek nyomvonalába, az ezeknek megfelelő doktrinális fogalmi mederbe. Ám amennyiben lenne egy olyan pont, amelyen túlhaladva már a múlt sugallatával nem tud azonosulni — vagyis saját ügyét érvényes előpélda és precedensbe foglalt eset nélkülinek, azaz a rendelkezésre álló jogelvek és megoldások által nem fedezhetőnek érzi —, úgy rögtön kialakítja a saját esetének minden korábbi ismert mintától megkülönböztetett (s ennyiben *sui generis* jellegű) fogalmi építményét.

Ebből a felfogásból adódó alapvető szemléleti következmény, hogy az angol-amerikai jogfelfogásban nem az általános uralja az egyedit. Egyidejűleg az egyedit sem kaotikusként fogják fel. Éppen ellenkezőleg, úgy tanítják, hogy az egyedire koncentráló szemléletben nem pusztán esetlegessége szerint, hanem éppen a különféle általánosokra tekintettel és mindenkor azokhoz viszonyítottan nyeri el az eseti a maga általános megfogalmazását.

¹⁰ Albert Venn Dicey *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* [1885] 2nd ed. (London: Macmillan 1923) és Albert Venn Dicey *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century* [1905] 2nd ed. (London: Macmillan 1926).

3. A FOGALMI ÁLTALÁNOSSÁG SZEREPE

A tudományfejlődés tanúsága szerint az általános-elvont fogalom a rendszerező, elvszerűen megkülönböztető gondolkodás segítője. Annak azonban már korántsem kellene feltétlenül szükségesnek lennie, hogy egyszersmind az uralója is legyen. Hiszen az általános-elvont fogalomnak nem az a kívánatos célja, hogy mindent könnyörtelenül maga alá rendeljen. Jobbára — és mindenekelőtt hosszabb távon — elsődlegesen arra hivatott, hogy a korábbi megismerési folyamatok során már kimunkált fogalmi mezőt kijelölje. Ezzel egyidejűleg persze a kérdéses fogalmi mezőben haladó gondolkodás kilátásait is felvázolja, további választási lehetőségeit is kicövekei. Az általános-elvont fogalom esetleges korlátozó hatása ezért legfeljebb a hagyomány egyébkénti megtartása esetén, annak keretében és érdekében érvényesül. Inkább úgy kell értelmeznünk hát, mint e hagyományörző munkára történő felhívást, semmint parancsot.¹¹

3.1. Paradigmák

3.1.1. Klasszikus római hagyomány

Az általános-elvont fogalom már korán megjelenik a görög-római jogfejlődésben. Felbukkanása azonban még nem a normatív rendszerépítés vagy axiomatikus hierarchizálás igényével történik. A maga elvont általánosságában szemlélt fogalom legfeljebb egyfajta kiindulópont a jogi okfejtésben. Miként MICHEL VILLEY érzékeltette nagyívű rekonstrukciójában: nem más ez, mint pusztán ugródeszka. Olyasmi, ahonnét eliramlik az ember; de nem olyasmi, mint a kaloda, amibe bezárják és mégis mozgásra kényszerítik, vagy ahová — szabad fickándozásának erőteljes véget szabva — hirtelen begyömöszölik.¹²

3.1.2. A fogalomvilág kettőssége

Az axiomatizmus eszményének uralma évszázadokon keresztül tartott. Érdekes látnunk, hogy napjainkban éppen a modern tudományfilozófia az, amely több ponton ismét visszatérni látszik a klasszikus hagyományhoz. Nevezetesen, ERNST VON HIPPEL és GUSTAV RADBRUCH munkáiban elsőként jelzetten ismét megjelenik a hajdani minta — miközben még és már nem tagadja a fogalmak logikai kezelésének e klasszikus kor utáni örökségét sem.

¹¹ Vö. a 2. jegyzetben említett mű, 4.2.4. pont, 108. s köv. o.

¹² Michel Villey „Histoire de la logique juridique” *Annales de la Faculté de Droit et des Sciences économiques de Toulouse* XV (1967) 1, 65–82. o. és „Question de logique juridique dans l’histoire de la philosophie du droit” in *Études de logique juridique* II: Droit et logique / Les lacunes en droit, publ. Ch. Perelman (Bruxelles: Bruylant 1967), 3–22. o. [Travaux du Centre National de Recherches de Logique], a szerző fordításában „A joglogika története” in *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához* szerk. Varga Csaba (Budapest 1996, 1997), 1. s köv. o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, Budapest, III Fasciculi 1].

A rendszerfogalom és a rendfogalom, azaz a *Systembegriffe* és az *Ordnungsbegriffe* megkülönböztetésének általuk tett javaslata¹³ megőrzi az axiomatikus felfogás eszmei örökségét annyiban, hogy az ún. rendszerfogalmak az ő véleményük szerint is változatlanul fogalomrendszerbeli helyet jelölnek ki. A gondolkodási folyamatunkban adott válasz így mindenkor egyértelmű, hiszen vagy az „itt”, vagy az „ott” határozottságával történik. Következésképpen az, amit rendszerfogalommal jelöltünk, vagy esete valamelyik általánosnak, vagy nem. Vagy adott fogalomrendszeren belül jelölhető ki a helye, vagy nem. Vagy tartalmazza ez a fogalmi rendszertan, vagy nem. Harmadik válasz nem adható. Sőt, a rendszerfogalmak kapcsán dialektikus bizonytalansággal vagy fogalmi viszonyok szórászerű jelzésével sem élhetünk. Ezzel szemben a rendfogalom kizárólag irányt mutat, a tartalmi hasonlóságok sűrűségét vagy ritkaságát (sűrűsödését vagy ritkulását) jelzi. Csupán tulajdonsághalmazokat kísérel meg jelésszerűen szétválasztani. Akkor, amikor az értelmes beszédben megtermékenyítő többértelműségekkel találkozunk, ezek mögött többnyire rendfogalmak bukkannak elő. Éppen ezért sajátos természetük vaskos félreértéséről tanúskodnék, ha bármiféle formális azonosságot, tartalmazást, bennefoglalást próbálnánk e fogalmak kapcsán számon kérni vagy általuk kifejezni. A „többé vagy kevésbé hasonló (hasonlítható)” némiképpen bizonytalan, csupán irányt jelölő jelzésén túl a rendfogalmakat többre vagy másra eleve nem használhatjuk.

Összegezeként ezért tudatosítanunk kell, hogy a formális (és ezért eleve mesterséges, az ember által művi módon, meghatározott céllal, s ennyiben a valóságtól tudottan idegenként létrehozott) fogalomrendszerek kivételes eseteitől eltekintve a fogalmi világot illető módszertani megkülönböztetésünk nem arról szól, hogy az általánossal szembeállíthatnánk az egyedit. Sőt, nem is arról szól, hogy az egyedit az általános olyan részeként foghatnánk fel, amit vagy maradéktalanul tartalmaz (magában foglal) az utóbbi, vagy pedig az egyik óhatatlanul kívül reked a másikon. Már önmagában egy ilyen gondolkodásmód is kényszerpályás kifejeződés lenne — nem más, mint egy kizárólag a logikai alárendelést szem előtt tartó gondolkodási minta terméke. Ehelyett pusztán annyit kell hangsúlyoznunk (s a fenti különbségtétel is csupán ennek tudatosítását szolgálhatta), hogy az általános kizárólagos hivatása eredeti értelemben s elsődlegesen csakis az, hogy lehetővé tegye az egyedinek elvszerű megválaszolását és kezelését.

3.1.3. Rendfogalom a jogban

Az angol-amerikai jogszemléletben a jog fogalmilag nem azonos azzal, amit bárki „lételeztet”, törvényhozás útján „megalkotott” vagy adott módon „kibocsátott” — sőt, nem is visszavezethető ezek egyikére sem. Ehelyett kizárólag az minősül jognak, amit bírói fórum döntött el vagy állapított meg. Bármely konkrét ügyről legyen is szó, döntésével a bíróság egyszersmind kinyilatkoztatja azt is, hogy a kérdéses esetre aktuali-

¹³ Carl G. Hempel & Paul Oppenheim *Der Typusbegriff im Licht der neuen Logik* (Leyden: Sijthoff 1936) vii + 130 p.; Paul Oppenheim *Von Klassenbegriffen zu Ordnungsbegriffen* (Paris 1937) [Travaux du IXe Congrès International de Philosophie]; Gustav Radbruch „Klassenbegriffe und Ordnungsbegriffe im Rechtsdenken” *Revue internationale de la Théorie du Droit* XII (1938) 1, 46–54. o.

záltan mi a jog. Az angol-amerikai jogszemléletben tehát a jog úgy jelenik meg, mint olyan emberemlékezetet megelőző hagyomány, amelynek egyedi esetekre vetített aktualizálását a bírói döntések évszázadok óta terebélyesedő bokra nyilvánítja ki. Következésképpen régen és ma egyaránt minden egyes bírói döntés napról napra ezt a jogot és jogi kultúrát gazdagítja. Belső lehetősége szerint bármely döntés precedensteremtővé válhat. Későbbi döntések függvénye, hogy találnak-e valamelyik korábbi döntésben (és ha igen, úgy melyikben) olyan mozzanatot, amelyik számukra lényegi releváns kérdésben mintaadó fogalmi megkülönböztetéssel élt. Mert az a döntés válik precedensteremtővé, amelyik a megkülönböztetés technikájával élve korábban egységesnek tekintett fogalmakban további fogalmi hasítást, szétválasztást bevezetve használható (mert indokolt, egyszersmind igazolható) normatív különbségtételt hoz létre. Az ilyen módon létrejövő gazdagodások sora folyamatosan egymásra épül. A különféle fogalmi hasításoknak, megkülönböztetéseknek köszönhetően egyre sokágúbbá (következésképpen: fokozódóan érzékennyé s válaszaiban differenciálttá) válik a jog. Ugyanakkor sohasem záródik le ez a fogalomhasító s jogteremtő folyamat, hiszen minden egyes új helyzet új megítélést, új fogalmi szétválasztást indokolhat.

Szembetűnő, hogy egy ilyen állandó belső megújulásból előálló jogfejlődés bármely adott lépcsője csakis saját közvetlen előzményeként (és ennyiben: eredeteként), de nem bármiféle központi eszme előre megtervezett és logikailag is kialakított lebontásaként kapcsolódik az elődül szolgáló döntéshez. Valóban nem kényszerű, nem benső szükségképpeniséget hordozó, hanem a szabad asszociatív pályákra emlékeztetően véletlenszerűen aktualizált kapcsolódások sorozata ez — olyan halmazképződés, amelynek alakulása csak utólag írható le, hiszen előzményeiből nem kizárólagosan „következik”. Nos, ilyen szempontból is telitalálat RONALD M. DWORKIN hasonlata, aki a jogfejlesztés angol-amerikai művét láncírásként jellemezte. E hasonlattal olyan irodalmi játékokra emlékeztetett, amelynél minden szót, minden sort, minden mondatot vagy bekezdést egy következő játékos folytat. E szabály elfogadása esetén minden folytatás a közvetlenül megelőző korábbi folytatásra épül ugyan, de ez egyetlen pontról sem előrelátható, és ilyen módon előre kifejezhető szükségképpeniség sem tárható fel benne.¹⁴

Ebből következik persze az angol-amerikai jogfejlesztés azon vonása is, hogy egyetlen eleme, szakasza vagy megfontolása sem vet fel doktrinális kérdéseket. Rendszerképzési problematika eleve nem fedezhető fel benne. Szoros értelmezés szerint (s ameddig esetleg aktualizált jogi választ a megkülönböztetés technikájának újabb bevetésével a bírói folyamat nem produkál) minden egyes újabb lépcsőfok csakis önmagára ad választ. A jelen a múltnak nem rabja. De saját szándéka és érdeke szerint is a múlt követője, mert tudja, hogy mind e közben a saját jövőjét építi.

A jogfejlesztés s a bírói folyamat ilyen felépülésében annak tudata és nyílt bevallása is benne rejlik, hogy elvileg minden egyes döntés önálló, a többiektől eltérő, egyedi.

¹⁴ Ronald M. Dworkin „Law as Interpretation” *Texas Law Review* 60 (1982), 527. s. köv. o., továbbá — egyebek közt — Stanley Fish *Doing What Comes Naturally* Change, Rhetoric and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies (Durham & London: Duke University Press 1989), 89–119. o. Vö. a szerzőtől *Előadások...*, 155–156. o., valamint Charles M. Yablon „Law and Metaphysics” *The Yale Law Journal* 96 (January 1987) 3. Varga Koppány fordításában „Jog és metafizika” in *Szövegek...*, 116–117. o.

E rendszerben jogtechnikailag kifejezve bármely döntést úgy írhatunk le, mint az alábbi három lehetőség egyikét, melyek közül a bíróság voltaképpen bármelyiket szabadon választhatja. Választása megejtésekor pusztán az bizonyul kritériumszerűnek, hogy alá kell tudnia támasztani választását, és szükséges, hogy az adott döntéshez fűződő indokolásával meg tudja védeni az esetleges fellebbviteli fórum előtt okfejtését. Nos, eszerint az adott döntés

- vagy követi a megelőző döntés(ek)e)t; vagy éppen ellenkezőleg,
- önállónak és újnak bizonyul, amennyiben a megkülönböztetés technikájával élve saját fogalmi osztályozási helyet vív ki az általa eldöntendő ügy megoldásának, új irányával egyszersmind elkülönülve a megelőző döntés(ek) fogalmi csapásaitól; vagy pedig
- nyíltan szembefordul előzményével, megtagadva azt (ez az ún. *felülszabályozás*, az *overruling* esete). Az elvek síkján ugyanazt jelenti ez, mint a megelőző döntés követése, hiszen itt úgyszintén elfogadja az előző döntés(ek)et megalapozó fogalmi megkülönböztetés(ek)e)t, de éppen az utolsó fogalmi megkülönböztetésből adódó minősítéshez fűz nem megkülönböztető, hanem éppen az azt megelőző megkülönböztetéssel azonos (tehát azzal újraazonosító) jogi következményt.

Érdekes megjegyeznünk, hogy az egymásravezített egyensúly, az ún. *reflective equilibrium* JOHN RAWLS által megfogalmazott szemléletes képében végül elvnek és döntési szabálynak pontosan ilyen viszonya tükröződik.¹⁵ Az e képben megfogalmazott üzenet a következő: egy elv önmagában sohasem lehet kimerítő. Az elv nem urallhat semmit; önmagában tartalmasnak sem minősülhet. A másik oldal felől közelítve pedig azt mondhatjuk: az egyedi helyzetben adott válaszok döntési szabálya önmagában sohasem elvszerű. Ezért csakis elvnek és döntési szabálynak az egymásravezítésével érhetjük el, hogy az elv tartalommal telítessék (és ezzel mondanivalóját kibonthassuk, határait pedig körülcövekelhessük), a döntési szabály pedig elvszerűvé tétessék (és ezzel kétségen kívül álló egyediségét és véletlenszerűségét ugyanakkor valamiféle már előzetesen fennálló általánosnak a függvényévé és folyamánnyá tegyük). Folytonos egymásravezítésükből adódhat csupán annak a megálapíthatósága: voltaképpen mi is ez a kérdéses elv? És mi ez a döntési szabály?

Az ilyen okfejtés persze feltételez egy mögöttes tudást is. Hiszen az ilyen okfejtést csakis egy olyan előfeltevés teheti értelmessé, amelyik kimondja: a szabály és az elv különválasztása végső soron viszonylagos. Amennyiben szétválasztjuk őket, ezzel olyasmik között teszünk különbséget, amik — egyfelől — egy másikhoz való viszonylatukban közvetlenül alkalmazhatóknak tetszenek, illetőleg amik — másfelől — a gyakorlati alkalmazás során figyelembe veendő, amiket tehát (az elvek képében) feltételként kell érvényesítenünk, mivel éppen az alkalmazás bizonyos előfeltételeit jelentő összefüggésekre, megfontolásokra utalnak.

¹⁵ Nelson Goodman *Fact, Fiction and Forecast* (Cambridge: Harvard University Press 1955), 65–68. o. javaslata nyomán John Rawls *A Theory of Justice* (Cambridge: The Belknap Press of the Harvard University Press 1971), 20–21., 48–51. és 120. o.

3.1.4. A jogszemlélet különbsége? A jog közössége?

A fentiekből egyértelműen egy olyasmit sugalló következtetési lehetőség adódik, hogy az európai kontinentális jogra jellemző bírói okfejtésnek fogalmi kettéhasadásokra és polarizációkra, vagyis *dichotomia* konstruálására épülő szerkezete végtelenen elválík az angol-amerikai jogra jellemző bírói érvelésnek az eseti alkalmazás során megfontolással kínáló érvek véletlenszerű fogalmi kiágazásain és elágazásain nyugvó építményétől. Hiszen az előbbinél a mindenkor *A* és *non-A* fogalmi kettéválasztása már eleve olyan fogalmi tartományok szerinti kiindulópontul szolgál, amelyeket minden egyes szegmentumukban egyenlőknek tekintünk. Ezért a kontinentális jogalkalmazás óhatatlanul azt a benyomást sugallja (és fogalmi-logikai eszközeivel kíméletlenül érvényesíti is), mintha mindenkor és minden szegmentumában egy elvi különbségtételek mentén hierarchikusan felépített konstrukció deduktív szabályok szerinti lebontásáról lenne itt szó. Az angol-amerikai jogszemlélet ellenben nyíltan bevallja, hogy — mivel minden egyes ügy eldöntése kapcsán elvi lehetőség szerint a teljes múltbéli jogfejlődés összhagyatékából levonható minden üzenetet újra végiggondolnak — esetek által kiváltott eseti megfontolásokra épül. Ennek megfelelően nem is kívánja önmaga folytatását. Következésképpen tehát: nem kínálja bármiféle rendszerességgé szerveződő épülésnek a kilátását sem.

Ugyanakkor erős lehet a gyanúnk, hogy az állítólagos szakadék az európai kontinens és az angol-amerikai hagyomány joga között inkább csak látszatkülönbség. Bizonyára nem elhanyagolható, de talán nem is feltétlenül érdemi különбözés; inkább olyan, amelynek természete elsődlegesen pusztán és kizárólag a nevesítés fogalmi rekonstrukciójában érhető tetten. Hiszen azok a szigorú fogalmi kettéhasadások, amikről az európai kontinentális jogi gondolkodásmód kapcsán megemlékeztünk, csak formális logikai kimerevítésükben jelentik szükségképpen azt, hogy esetükben két egyenlő nagyságrendű, tehát egyenlőképpen elvi jelentőségű tartományra történő bontásról lenne szó. Mert voltaképpen érdeme szerint az, amit a fogalmi logika szerint *A*-tól megkülönböztetve a *non-A* tartományaként lehasítunk (és ezáltal előzményével szembeszegezve, azzal egyenértékű tartományként önállósítunk), pontosan annyira véletlenszerű, valóságos tartalmi elkülönüléstől nem hitelesített is lehet, mint amit az angol-amerikai fogalmi kiágazásoknál és elágazásoknál megfigyelhattunk.

Már pedig amennyiben így van ez, úgy aligha lehet valójában többről szó, mint eltérő fogalmi (fogalmiasítási) kultúráknak megfelelő eltérő beszédmódokról.

Visszatérve tehát a szabály és az elv viszonyára, következtetésünk szerint ezek éppen kettősségükben vannak mindenkor jelen. Pontosán kettősségüknek köszönhetően mondhatjuk, hogy a jogi kultúra több és más, mint jogi szabályoknak pusztán egymásra dobált halmaza. Egy olyan jogot ugyanis, amely kizárólag szabályokból állna, csakis szabályok automatizmusától működtetett mechanizmusként lehetne felfognunk. Szabály és elv tehát minden jogi kultúrában egyaránt jelen vannak. Ami az eltérő jogi kultúrákban különbözhet egymástól, az inkább szabály és elv egymáshoz viszonyított súlya, illetőleg annak az aránya, hogy szabály az elvvel, s elv a szabállyal szembeszegezten mennyire használható. Megjegyezném azonban, hogy a különféle jogi kultúrák közt ilyen tekintetben fennálló különbséget szintén legfeljebb csak leír-

hatjuk — úgy, mint olyasmit, ami tapasztalataink szerint fennáll. Abban ugyanis semmiféle különbség nincs, hogy mindkét esetben végső soron kizárólag az eljáró bíró kezében rejlik annak a kulcsa, hogy melyiket mikor veszi elő és miként használja, ha szükség, felismert érdek és/vagy a jogász hivatás és hivatáserkölcse mester-ségbeli szabálya ezt így vagy úgy parancsolja.

4. A JOG LÁTHATÓSÁGA

A fentiek szerinti tudás megrendíti az abba vetett köznapi hitünket, hogy a jog olyasvalami, amit például kézbe foghatunk vagy kőtáblaként magasba emelve bizonyosságként kikiálthatunk. Persze, csupán egy leegyszerűsített világkép volt az, ami egyáltalán elhitethette ezt velünk: egy gyermeki világkép, mely csak abban bízhatott, amit legalább érzékileg megragadhatott és megtapinthatott.

Mint láttuk, a jognak csak eltérő külső burkot adhattak eltérő kultúrák: más és más szemléleti képet, fogalmi kifejezést, működési leírást. A szóbeli szokásaink által megkeményített héj azonban egymáshoz nagymértékben közel eső, némely meghatározó jegyekben pedig éppen azonos mögöttes szerkezetet, működési mechanizmust takar. Legfontosabbként talán azt, hogy

- a jog a jogként történő törvényhozói kinyilvánítás, hatósági kierőszakolás és társadalmi elismerés változó arányú egységeiből tevődik össze;
- elvekből és döntési szabályokból áll;
- természetes éltető közege az okfejtést adott mederbe terelő fogalmi gyakorlat, stílus és konvencionalizáló paradigmarendszer, továbbá a (mögöttes háttérét adó társadalmi kultúrára általában s a jogász hivatásgyakorlás kultúrájára különösen jellemző) jogszemlélet, a benne érvényesülő étosszal, várokozásokkal, készségekkel, késztetéssel, jártassággal, továbbá munkamódszerbeli megfontolásokkal.

Ezért a jog csak részben látható. Sőt, ugyanezen okból a jog csak részben és tökéletlenül kodifikálható. Következésképpen a jog nem is lehet más, mint kizárólag közösségi erőfeszítés mindenkori terméke: olyan produktum, amelynek az alakításában — akár szándékunk ellenére — mindannyian résztveszünk. Ezért tudnunk kell: még akkor is, ha valamilyen uralkodó ideológia vagy kisajátító gyakorlat bennünket tétlenségre kárhoztatna, még ezzel sem szűnően a jog képén — olyan képén, amelyet magunknak köszönhetünk — változatlanul valamennyien munkálkodunk.¹⁶

¹⁶ Vö. módszertani tekintetben az *Előadások...* 6.1. pontja, 167. s köv. o. jogmeghatározásával.

ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS MINT „LÁTHATATLAN ALKOTMÁNY” ÍRÁSA*

A jog láthatóságával, elvből és szabályból gyúrt megszakítatlan folyamatával összefüggő kérdések teljes összetettségükben leginkább az alkotmánybíráskodás gondolat-körében jelennek meg. Talán időszerűségük is ott érhető a leginkább tetten. Ezért érdemes néhány sajátos dilemmájával megismerkednünk.

1. Okfejtésre irányultság — a döntés érdeme helyett

Paradoxikusként hangzik ugyan, de a látszat szerint bármennyire is a jogi döntéseknek az európai kontinentális hagyomány értelmében vett „fekete vagy fehér” voltára — azaz „jogszerű” vagy „jogszerűtlen”, „nyertes” vagy „vesztes” minőségeire, ezen ellentétpárok kizárólagos fogalmi kettősségére — kiélezett az alkotmányszerűség megítélése, a mindenekelőtt politikai színezetben megjelenő napi aktualitásoktól eltekintve hosszú távon — a jogfejlődés szempontjából — nem az a voltaképpeni fő hivatása, hogy ezek között válasszon. Pontosan azért tér el az alkotmánybíráskodás a szokásos bírói fórumoktól — s így mindenekelőtt a legalább két ellenérdekű fél között peresítésre kerülő ügyet érintő tárgyalásvezetéstől és a fellebbviteli fórumrendszer biztosításától —, mert kivételes funkció betöltésére hozták létre: nevezetesen arra, hogy ítélkezésével magas közjogi fórumo(ka)t orientáljon.

Korántsem véletlen tehát, hogy alkotmánybíráskodás elsőként az Amerikai Egyesült Államokban intézményesült, ámde voltaképpeni célként maga a funkció akkor és ott nem a parlament szuverén törvényalkotó munkájának az ellenőrzése végett fogalmazódott meg, hanem azért, hogy a közönséges bírósági ítélkezés alapjául szolgáló joggyakorlati jognak és a közigazgatási gyakorlat alapjául szolgáló normaanyagnak az irányát, valamint törvényi alapjának (egyes kiélezett helyzetekben is igazolható) helyességét ellenőrizze.

Mindebből következően figyelmünkkel csupán a döntés végeredményére, az „igen” vagy „nem” válaszlehetőségei között megejthető választásra ügyelnünk nemcsak félrevezető, de hosszabb távon haszontalan, sőt értelmetlen is lenne. Természetszerűleg egy alkotmányossági ellenőrzésnek végső soron határozottnak kell lennie, tehát minden felvethető kérdésre világos választ kell adnia. Lényegi hozzájárulása mindazonáltal, amellyel a döntés a jogfejlődésbe hosszabb távon is beépülhet, nem más,

* Eredetileg „A jogállamiság és joga” című tanulmány utolsó pontjának szánt, idő- és aktualitásbeli korlátok okán azonban akkoriban félbehagyott fejtegetés jegyzete alapján.

mint az okfejtés maga. Ti. mindig a döntéshez vezető érvelési folyamatban, a döntés indokolásában és igazolásában tárul fel a fogalmak kezelése. Éppen a fogalmi határok tisztázásában, jelentésüknek határhelyzetekre vetített kibontásában válnak láthatókká az elvi megkülönböztetések. Vagyis pontosan ebben a folyamatban munkáltatnak ki azok a különféle csatornák, amelyek medrében és hálózatuk összefüggésrendszerében az adott kérdés normatív megítélését illető gondolkodás is elhelyezkedik.

2. Hatalmi beavatkozást kerülő kivételesség

Mindennapossá, közönséges döntnöki fórummá válva az alkotmánybíráskodás elvesztheti létrejöttének egyik fontos eredeti értelmét. Hiszen ebben az esetben immár nem a megosztott államhatalom harmadik ágának, az ütközéseket és vitákat megoldó bíráskodásnak a sajátos (mert az alkotmány jegyében magára az írott jogra visszavetített) megnyilatkozása lesz, hanem egy olyan fórum, amely a hármas tagolásúra osztott hatalomgyakorlás demokratikus folyamatából önmagát rekeszti ki.

Hiszen alapkonztitúciójánál fogva az önállóként intézményesített alkotmánybíróság olyan egyedülálló fórum, amely maga immár ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen, mert minden egyes aktusa már meghozatala tényénél fogva nemcsak jogerős, de a jogrendben (alkotmányerejű törvényhozói döntés esetét kivéve) megmáshíthatatlan is. Miközben maga a kérdéses fórum működését tekintve immár kevésbé demokratikus, hiszen visszavonhatatlanul hozzák létre (s legitimációja ezért pusztán létesítéséhez kapcsolódik), vagyis működése — éppen alapmeghatározása szerint — országos vagy helyi választások eredményétől, közönséges parlamenti működéstől és törvényhozástól semmiben sem függ. Ellenőrizhetetlenségében egyedülálló tehát, miközben egyedülálló az érinthetetlenségében is.

Ezért célszerű kíváncságnak tetszhet, hogy formális érdemi eljárása inkább elvi jelentőségű, a jogalkotási folyamatban jobbra kivételes gyakoriságú és megokoltságú legyen. Persze adott felhatalmazáson belül csakis saját önmérséklete sugallhatja ezt, aminthogy a társadalomban mindenkor zajló formális és informális párbeszéd, az önállósult alkotmánybíráskodás létét és működését fenntartó és legitimáló politikai erő, továbbá — korántsem feltétlenül utolsó sorban — a jogászai hivatásgyakorlás személyes megtestesítői és megfontolásai, valamint a jogirodalom s a jogirodalmi kritika szakmailag meggyőző ereje is hasonló irányban sarkallhatja.

Mindenekelőtt azt célszerű elkerülnie, hogy rutinjellegűvé váló napi igénybevitelével beépítsék és beszorítsák akár a politikai szinteken zajló döntéshozatal, akár a rendes törvényhozás folyamataiba.

Az amerikai előpélda, a *US Supreme Court of Justice* önmagához s az egész néphez szól ünnepélyesen, ha valóban alkotmányossági ügyben hoz döntést. Nem keresi az alkotmányossági kifogást; nem is kedvez az ilyen megkereséseknek. Éppen jogi alapról elhárítja azt, amit politikainak tekint. S tudja, hogy ami politikai nézetkülönbség, azt a párharcok részei gyakran az alkotmányszerűség kihívó gúnyjába öltöztetik. Pontosan ezért tesz újra meg újra visszatérően különbséget a parlament és a bíróság feladatvállalása között. Persze, megjegyezhetjük, könnyedén teheti is, hiszen maga sem más, mint rendes bírói fórum, mely bíráskodása részeként, egy-egy megoldásért kiáltó ügy előkérdéseként dönthet — már amennyiben felvállalja — törvények alkotmányosságát érintő kérdésben.

3. Véglegesség? Megmásíthatatlanság?

A jogi döntéshozatal fórumainak meglehetősen általános jellemzője, hogy illetékességi körbe eső azonos vagy magasabb fokon intézményesen biztosítva lehetővé tesznek felülvizsgálatot, a korábbi döntés meghaladását akár az ilyen módon kétségbevitelt döntés visszavonása, elutasítása vagy érvénytelenítése (*reversal*), akár egy a korábbi döntés érdemében változást eredményező újabb döntés, vagyis a korábbi döntésben megtestesülő szabály kifejezett vagy hallgatólagos módosítása (*overruling*) formájában érve el.

Nálunk bevezetett intézményes formájában az alkotmánybíráskodási eljárás ilyesmit nem tesz lehetővé. Már pedig ez gyakorlatilag megfellebbezhetetlenséget, azaz az adott szövegű alkotmány teljes életét átívelő változhatatlanságot eredményez.

Megjegyzendő persze, hogy a jogforrási rend formális építményében ez megoldott, problémátlan kérdésnek számít, hiszen minősített többségű törvényhozási szavazással, vagyis alkotmánymódosítás útján a továbbfejlődés tetszőleges irányban és módon biztosítható.

De ezen kívül? Bírói fórum részéről? Olyan hatalom intézményesítetttsége esetén, amelynek éppen alapmeghatározása, hogy mindenféle kívülről érkező hatást elrekeszljen, s ne engedjen belső befolyásoláshoz? Egy olyan hatalom intézményesítetttsége esetén tehát, amelyre bármely egyébként demokratikusan megválasztott politikai vagy intézményi erő is, ha egyáltalán megpróbálni merészné, a bírói megbízatás lejárta előtt gyakorlatilag csak maga az alkotmánybírói intézmény (szintén törvényhozási minősített többségi szavazást igénylő) megszüntetése útján gyakorolhatna hatást? Olyan hatalom részéről, amelynek cselekvési köre és iránya, a politikai vagy törvényhozási folyamatokba történő beavatkozási hajlandósága, kedve és étvágya, a politikai kérdések alkotmányiasításával történő szembeszállása csakis saját önmérsékletével befolyásolható? A dilemma lényegét illetően visszaérkezvén ezzel ahhoz, amit hajdani bírálói állapítottak meg a cári autokratizmusról, nevezetesen, hogy olyan kultúrát intézményesített, amelyben nincsen egyéb alternatíva, mint vagy a cár kegyeskodik alattvalói kedvében járni és sikerrel járva ebben, őfensége és alattvalói misztikus egységben egyesülnek, vagy pedig az alattvalóknak elkerülhetetlenül muszáj lesz meggyilkolniuk őkegyelmét ahhoz, hogy egyáltalán bármiféle változáshoz elérkezhessenek?

Avagy: csálthatatlan ez a fórum? Túl a halandók rendjén, mint a Szecsuán egéből alászálló istenek?

Természetszerűleg mindkét irányban lehetséges megalapozottan érvelnünk. Mégis, végső soron egyetlen érv lehet itt releváns és mérvadó. Nevezetesen: annak tudatosítása, hogy a megmásíthatatlanság a gondolkozás számára maga a gondolkodás szempontjából indokolatlanul mesterséges kényszerpályákat teremt.

4. „Láthatatlan alkotmány”

Mítoszteremtő kifejezés, mely akkor mutatja valódi erejét, ha nem kivagyiságból — önleírásaként, önlegimitációként, az eljáró közeg részéről saját aktivizmusa más forrásból esetleg alá nem támasztható alapja látszólagos referenciájaként vagy éppen szó-mágiával élő igazolásaként — használják, hanem külső kritikusok kívülről élnék

vele, bármiféle alkotmánybíráskodási gyakorlatnak hosszú távon elkerülhetetlenül megjelenő hatása összefoglaló jelzésként. Mert az alkotmánybíróági megítélésnek közvetlen haszna csupán, hogy aktuálisan felvetődő kérdések kapcsán az alkotmányos elfogadhatóság ügyében dönt. Láttuk már, hogy még e konkrét döntések tekintetében is valódi értéke, meghatározó szerepe nem annyira rendelkezésében, mint inkább annak megokolásában, alkotmányra támaszkodó indokolásában rejlik. A hasonló döntések indokolásainak arra az egymásra következő, egymásra támaszkodó, alakuló egységükben egyre inkább szilárd és felbonthatatlan építménnyé szervesülő sorában tehát, amely az alkotmánybíráskodási gyakorlat megszakítatlan folyamatában óhatatlanul éppen „láthatatlan alkotmánnyá” összegződik.

A „láthatatlan alkotmány” nem legitimációs forrás tehát — következésképpen nem is jogosít sem politikai kérdések eldöntését önmagához rendelő alkotmánybíróági aktivizmusra, sem pedig a szuverén törvényhozó hatáskörébe történő egyébként szükségtelen beavatkozásra. Münchhausen báró kalandját idézi, s esetleges eljárásra történő ben-ső késztetettsége ellenére is fantáziaszegénységről vall, ha maga az eljáró közeg hivatkozik a „láthatatlan alkotmányra” — immár a saját talpa alá álmódva azt, ami pedig csak a távolban lebeghet lelki szemei előtt, és saját működésének ekkor sem alapjaként, de kizárólag mások, utódok használatára rendelt és rendelhető termékeként.

A „láthatatlan alkotmány” képes kifejezés csupán arra, amit pontosabban az „alkotmányi fogalmi kultúra” megjelöléssel írhatunk le. Ezzel pedig éppen nem mondunk kevesebbet a képszerű kifejezésnél, hiszen pontosan a kultúra hordozza azt, ami erősebb, mint az alkotmány maga, elpusztíthatatlanabb, mint bármely egyszeri emberi alkotás, mert emberek és együttélő generációk megszakítatlan gyakorlatában, közös étosztól fűtötten jött létre, közösen vállalt kultúrában fogant válaszul a naponta megismétlődően felbukkanó új feladatokra, szellemi kihívásokra. Ebből következően, s szemben akár egy alkotmánnyal, egyszerű normatív aktussal nem is helyezhető hatályon kívül; éppen ellenkezőleg, azt kell mondanunk, hogy az új (akár a mondott alkotmányt felváltó vagy hatályon kívül helyező) normatív aktus is szükségképpen ebbe a fogalmi kultúrába épül bele, ennek kapcsolatrendszerében aktiválódik és nyer értelmet.

Csak és legfeljebb tehát elpusztítani lehet. Ám ez is inkább csupán elméleti lehetőség, hiszen a háttér és fundamentum szerepét egyszerre betöltő alkotmányi fogalmi kultúra ilyen elpusztítása gyakorlatilag a jog egészének a pusztulásával járna és így új jogi rend felépítését feltételezné.

*

Paradoxikus végeredmény, hogy a forrásvidékében Bécshez kötődő, első modern fogalmiasításában HANS KELSENTŐL megfogalmazott alkotmánybíráskodás pontosan annak a gondolkodásmódnak a tagadását feltételezi, amiről pedig éppen Kelsen egész életműve szól: az elmúlt századfordulón s az utolsó századelőn az európai kontinens modern formális jogának megfelelő jogászai világnézetet kifejező normativizmusról.¹

¹ Ld. a szerzőtől „Bevezetés” in Hans Kelsen *Tiszta Jogtan* szerk. Varga Csaba (Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium 1988), ix–xvi. o. [Jogfilozófiák], illetőleg „Kelsen Tiszta jogtana tegnap, ma és holnap” *Jogtudományi Közlöny* XLIV (1989) 1, 22–25. o., rövidített újraközlésben pedig *Állam- és Jogtudomány* XXXI (1989) 1, 133–138. o.

Hiszen az alkotmánybíráskodás éppen nem jogszabályokban kifejezett jogtételek és esettények között kísérel meg logikai szillogizmusok felállításával konkretizáló szűkítést vagy jogot élethelyzetre alkalmazó következménylevonást, hanem a jogpozitivizmus hagyományos logikai konstrukciós (és rekonstrukciós) útja helyett értékekből és elvekből kiindulva gyakorlati okfejtéssel próbál meg egy többé vagy kevésbé összefüggő fogalmi keretben és meggyőző erővel bizonyos gondolati irányok mellett (és/vagy más gondolati irányok ellen) érvelni.

Ez pedig éppen magán az európai kontinensen is az angol-amerikai *Rule of Law* típusú gondolkodásmódnak a vállalását, s egyben a régi — a modern európai kodifikációkat megelőző — középkor- és újkori előzményekhez történő visszatérést feltételezi, miközben a *Rechtsstaatlichkeit* szellemiségének megfelelő pozitivistikus gondolkodási eszmény a második világháború befejezése óta már az európai kontinensen sem feltétlenül és minden szegmensében uralkodó.

MINTAKÖVETÉS

ÚJSÜTETŰ JOGÁLLAMISÁG

A kölcsönminták bája és esendősége*

A politikai rendszerváltozási folyamatban közreműködő politikai erők, elfogadott jogi normatíváink, eddig kialakult intézményrendszerünk, sőt európai és atlanti csatlakozásunk perspektívája is mind a jogállamiság idolját — egyidejűleg mint bekövetkezett tényt s mint folytonosan bekövetkezendő várákozást, tehát mint a mindenkori gyakorlat mércéjét és kívánalmát — hangsúlyozzák szerte Közép- és Kelet-Európában. Ugyanakkor — éppen kellő mélységben kiépített és saját bőrünkön megszenvedett saját gondolati hagyományok s történelmi tapasztalatok híján — a jogállamiság hívószava immár leginkább csupán leegyszerűsítve jelenik meg helyi gondolkodásunkban, sajtóvitáinkban, sőt a jog élő gyakorlatában (jogalkotásban és jogalkalmazásban) is. Jobbára olyannak látjuk, mintha egy valahol és valamikor valakik által már eleve elkészített, kész és befejezett — immár tehát csupán végrehajtó kezekben hív használatra váró — szabályösszesség lenne.

Ezért nem csodálkozhatunk különösebben, ha közelebbi vizsgálódás során kiderül, hogy az itt és most térségünkben forgalomba került jogállami eszmény — egyebek közt —

(1) nem tükrözi sem az európai szárazföldön kialakult változata, a német gyökerű *Rechtsstaatlichkeit*, sem az angol-amerikai jogi kultúra talaján fogant változata, a *Rule of Law* egymáshoz viszonyított különmeműségét és eltérő, olykor egymással is szembefeszülő hangsúlyait (jelesül azt, hogy az előbbi a jogosultságok törvényhozói kimondására épül, melynek során garanciákat jogilag kinyilvánítanak, az utóbbi viszont arra, hogy lehetővé kell tenni minden egyes vitás kérdésnek bírói fórum döntésére bocsátását, mert a kellő eljárás mind a kellő megvitatásra, mind pedig a kellő döntésre bizonyosan alkalmas alapot teremt);

(2) nem tükrözi továbbá a fogalom alapvetően történeti kialakulását, következőképpen történelmileg különös meghatározottságát sem — azt tehát, hogy a jogállamiság minden eddig ismert mintája kivétel nélkül egy nyugat-európai típusú fejlődés során és feltételei között (tehát egy szervesen és kiegyensúlyozottan fejlődő társadalom belső konszolidációjának a termékeként) jött létre; ezért

(3) nem tükrözi végezetül a közérdektől parancsolt megszorítások, kölcsönös mérlegelések és kiegyensúlyozások összetett mechanizmusát (így egyebek közt

* Az Országos Kiemelt Tudományos Kutatások 961/95. számú projektumának a pályázati koncepciójából.

közbiztonság, közügy, nemzetbiztonság, nemzetvédelem stb. megfontolásaiból kialakuló viszonylagos prioritások érzékeny és folyvást alakuló rendjét) sem. Mindezekből adódóan a jogállamiság jegyében zajló cselekvéseinkből hiányzik annak háttértudata, hogy

(4) a jogállamiság nem valamiféle egyszer s mindenkorra elsajátított, elsajátítandó (és bármikor újra elsajátítható) kész vívmány, hanem minden pillanatban újból és újból kivívandó, megőrzendő, ugyanakkor a társadalom fenntartó erejével (erkölcsével, étoszával, mindennapi eljárásmodjaival) egységben fejlődő dinamikus gyakorlat; és ezért

(5) nem is egyszerűsíthető le bármiféle pusztán előzetesen kodifikált formulára vagy elvre, hanem — társadalmi közmegegyezéseinkben, a jogász hivatás konvencionális normáiban, fogalmi gondolkodásunkban, intézményi gyakorlatainkban és mindennapi kultúránkban egyaránt — az írott jogi előírásoknak az alkotmányi és jogállami keretek, szokások és gyakorlati eljárások kialakult közegében s rendjében történő mindenkor megőrzését és megerősítését igényli, és csakis e gyakorlat jóváhagyásától kísért fejlesztését engedélyezi. Mindent összevetve, végső összegzésünk szerint a jogállamiság ilyen módon

(6) nem valamiféle eleve és kívülről készen kapott adottság, hanem saját belső igényrendszerünk, mely saját tételes jogrendszerünk s gyakorlati jogrendünk mindenkor fejlődési állapotainak megfelelő minőséget és feltételeket egyaránt jelzi.

A nyugati minták (újra)elsajátításának a lázas folyamatában ezért talán nem tudatosulhatott a kellő mértékben (s bizonyosan az elméleti kutatás sem tárta fel annak meghatározó vonásait) nálunk, hogy

(1) a mintát adó változatok egyike, a *Rechtsstaatlichkeit* eszméje a szabályozás során a szabályozás teljességét részesíti előnyben, míg a változatok másika, a *Rule of Law* eszméje inkább arra összpontosít, hogy korlátozatlanul minden ügy bírói döntésre bocsátható legyen;

(2) a nyugat-európai és az atlanti térségből átvehető mintáknak soha sem volt (és akár csak valamelyes mintát sugallóan ma sincsen) olyan válasza, amely szervesen fejlődés, társadalmi kataklizma, modernizációs kényszerpálya, jogállamiság korábbi tagadásából kivezető társadalmi átalakulás kihívására született volna válaszul; és végül,

(3) a jogállamiság nem egyszerűen az egyéni szabadságok és szabadságjogok növekvő kiteljesítése (a korlátozatlan autonómiák paradicsomának elérése jegyében), hanem magában foglalja a közös — közösségi — érdekek érvényesítéséből fakadó (mindenekelőtt nemzetbiztonsági, közrendi, továbbá éppen a jogállamiság jövőjére irányuló fenyegetések elhárítására szolgáló) eljárási lehetőségeket is. Összességében ezért

(4) a jogállamiság állandó kapcsolatot feltételez mindenkor társadalmi fenntartó közegével, következmények nélkül a társadalom tagjainak beléje vetett hitét nem ingathatja s nem is rázkódtathatja meg, következményképpen nem hagyhatja kielégítetlenül a jogos várakozásokat sem; ennek megfelelően tehát

(5) sokirányú kiegyensúlyozó szerepét mindenekelőtt a gyakorlatnak társadalmilag megállapodásszerű és ugyanakkor társadalmi megállapodásszerűségeket

eredeztető (azaz: konvencionalizált és konvencionalizáló) szokásaiban és eljárási módjai révén tölti be. Ezek nélkül a jogállamiság csonka, torz és béna — kiegyensúlyozott eredmény biztosítására ezért képtelen — lenne, ugyanakkor viszont ezeket kizárólag saját gyakorlatában, munkálkodása eredményeként fejlesztheti ki. Következésképpen

(6) a jogállamiság mint alapszerkezet (vagyis bizonyos lényeges elemeit és technikáit illetően) valamiféle kész formaként át is vehető, el is sajátítható, kívülről meg is tanulható; mindez azonban a legkevésbé sem pótolja, hogy valójában (tehát élő és kiteljesedő formájában) a jogállamiság kizárólag saját gyakorlatban és gyakorlatként, lépésről lépésre haladva alakítható ki — úgy, mint saját társadalmunk méhében megfogamzó kihívásokra a saját közegében kihordandó és vég-eredményként megformálандó válasz.

Az elmúlt évek során meghatározó jelentőségű lépések történtek nálunk s az egész közép- és kelet-európai térségben arra, hogy a jogállamiság eszmeiségét, normatív szabályozási, intézményi és eljárási formáit valamennyien megtanuljuk, átvegyük, és a magunk módján gyakorlatba is ültessük. Megalapozó jellegű lépésekről lévén szó, természetsszerűleg erőteljesebben érvényesülhetett mindebben egyfelől valamiféle arra irányuló törekvés, hogy külső mintákat kész modelleként sajátítsunk el (ahelyett, hogy saját formákra leljünk, ilyeneket találjunk vagy generációk munkájával kiépítsünk), másfelől pedig már egyszerű életbölcsessel is könnyen beláthatjuk: arra, hogy saját környezetünkben érvényesülő különféle kihívásoknak kellően megfeleljünk (vagyis az átmenet, a közérdek, s ezen belül is a nemzetbiztonsági, közrendi, továbbá a jogállamot érintő fenyegetésekkel szembeni oltalom érvényesítésére), csakis a jogállamiság alapszerkezetének a teljes felépítése után kerülhet sor. A különféle szabályozási és intézményi rendek saját konvencióinak a kiépülése is nyilvánvalóan csak e finom építkezés során és eredményeként történhet meg.

Mindezeknek Magyarországon s a térségben egyaránt úgyszólván egészében hiányzik az elméleti háttére és az irodalma. Teoretikus feldolgozásokban persze a nyugat-európai vagy éppen az angol-amerikai irodalom sem bővelkedik, hiszen legsajátabb (nemzeti) hagyományaik hajdani kiépítésénél olyan saját és szerves, évszázadokon át ívelő belső fejlődésre s ennek tapasztalatokban, saját hagyományokban kifejeződő hozadékára támaszkodhattak, amivel mi a közép- és kelet-európai helyzetünkre jellemző kényszerpályák végigfutása, az azonnali jogátvételt parancsoló szükségletek rövid távú kielégítése során érthető okokból aligha büszkélkedhettünk.

JOGI KULTÚRÁK összehasonlító megközelítésben*

A jogi kultúra fogalma nyilvánvalóan függvénye a bűvárkodás azon irányának, amelynek keretében és felismerései gazdagítására egyáltalán érdeklődéssel viseltetünk a jogi kultúra összetevői és összefüggései iránt.

1.

A Dartmouth kiadó nagyigényű vállalkozása, a „The International Library of Essays in Law and Legal Theory” sorozatának keretében, a „Legal Cultures” alsorozatának problémamegfogalmazást és alapozást *Comparative Legal Cultures* címen egyaránt vállaló indító kötetében¹ egy olyan vizsgálódást igyekeztem indokolni, amely az emberi kultúra (mint gondolkodási mód és stílus, valamint ezt intézményesen kifejező társadalmi gyakorlat) történetében az egyes népekre és korokra jellemző jogi berendezkedéseket szellemüknél, találékonyságuknál és válaszadási képességüknél fogva próbálja egymástól elhatároló módon jellemezni. Eszerint minden összetevő és színező elem — a problémaérzékenységtől a nevesítésig, a fogalmi rendezéstől a különféle műveletek iránt megnyilvánuló készségig, az előfeltevéstől a végső eszményig — a fenti értelemben vett összehasonlító jogi kultúrák körébe tartozik. Az összehasonlító jogi kultúrák hátterében tehát mindenekelőtt olyan interdiszciplináris tudás áll, amely jogantropológiai leírásból, egyetemes jogtörténeti tanulságlevonásból, összehasonlító jogból merített releváns ismeretből, jogszociológiai felismerések szintéziséből, végül pedig (egyfajta szemléleti keretként) elsődlegesen jogdogmatikai-jogtani és jogi módszertani eredményekre építő általános jogelméleti kutatások összegzéséből tevődik össze. Nem véletlen ezért, hogy sajátos diszciplinaként történő meghirdetésének egy napjainkban még erőteljesen hiányzó érdeklődés felkeltése volt a célja, mely — alapul szolgáló meggyőződéseim szerint — inkább egy sajátos oktatási tárgyat és irodalmi bűvárkodást, semmint egy ismeretlenségből valamely új módszertan nyomán felbuk-

* Első megfogalmazásában felszólalásként hangzott el a Nemzetközi Jogszociológiai Intézet (Oñati) által 1996 nyarán az összehasonlító jogi kultúrák fogalmi körüljárásának szentelt munkaértekezleten. Első nyomtatott változatára ld. „Összehasonlító jogi kultúrák: szempontok a fogalmi körülhatároláshoz” *Jogtudományi Közlöny* LII (1997. január) 1, 45–49. o.

¹ *Comparative Legal Cultures* ed. & introd. Csaba Varga (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: New York University Press 1992) xxiv + 614 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, series ed. Tom D. Campbell, Legal Cultures 1].

kanó önálló tudományágat vagy kutatási profilt kíván megalapozni.² Annál is inkább így van ez, mert témája felé az összehasonlító jogi kultúrák diszciplinája nem tárgyilag meghatározott kritériumok szerint előrehaladó rendszeres feltérképezéssel, hanem magában a tárgyban sajátosan megmutatkozó képességek — vagyis az egyes jogi kultúrák általános szellemisége, geniozitása és invenciozitása — mentén közelít; ezek pedig többnyire (és éppen az egyes jogi kultúrákra sajátosan jellemző módon) egymástól többnyire eltérő területeken és megtestesülésekben példázhatók és érhetők tetten.

Egy ilyen megközelítés előnye többek között az, hogy a jogi kultúrát rendezés után kiáltó helyzetek sorára adott kulturális válaszok egyfajta rendszerre szerveződő egységeként láttatja. Ezek vizsgálata kapcsán pedig eleve különféle kulturális válaszlehetőségek sorát ismeri el, amikhez paradigmatisus előítéletek (prekonceptió) és előzetesen kimunkált fogalmak kényszerzubbonya (taxonómia) nélkül közelít. Magának a jogi kultúrának létét ugyanakkor társadalmi értékhordozóként láttatja, és abban az esetben, ha az e kultúrában rendelkezésre álló instrumentáriumot visszaélészerűen vagy túlzásokba víve használják, akkor számol annak fogalmi lehetőségével is, hogy maga a jogi kultúra degenerálódik. E degenerálódás olyan embertelen példái, mint századunk Európájában a szocializmus és a nemzetiszocializmus, vagy akár a nyomor feszítéséből előálló olyan alig kezelhető válságtermékek, mint a brazil megalopólisz periferiáján előálló *jeito*, az összehasonlító jogi kultúrák perspektívájából mégis mind elsőrangúan tanulmányozásra érdemesnek bizonyulnak. Hiszen akár a jogon belüli normatív világkép szűkkeblű törvényi pozitivizmusában — *Das Recht ist das Recht!* — lappangó lehetőségekre, akár egy tetszőleges (ám elsöprő tömegű) tényhalmaz nyomásának normateremtő hatására gondolunk, a szélsőséges esetek mindig teljességgel mindennapi, normális helyzeteink bármelyikében egyaránt fellelhető lehetőségek kozmoszának a végső határértékeire döbbsentenek rá. Hiszen be kell látnunk: végső soron csakis normál értékeket feszíthetnek a szélső határokig. Vagyis egyetlen lehetőségük van csupán, nevezetesen, hogy ezeket manifesztálják és tegyék ezzel mindannyiunk számára is nyilvánvalóvá.

Az a sokszínűség és változatosság, amit egy-egy jogi kultúra (egyszersmind lényegét rejtő saját szellemiségét példázva és kifejezve) megjelenít, egyidejűleg bizonyos vizsgálódásra érdemes sűrűsödésre is utal. Nevezetesen arra, hogy számtalan külön-külön jellemző invenciozítás mellett az egyes jogi kultúrák válaszadási képességének legkisebb közös nevezője — vagyis leginkább átfogóan jellemző kifejeződése — az a gondolkodási és érvelési mód, amely bizonyos előzetes mintákra történő hagyatkozást lehetővé vagy szükségessé téve, illetőleg az okfejtést eleve bizonyos igazolható (mert előzetesen kialakított mintaszerű utakhoz relevánsan kapcsolható) ösvényekre

² Hosszú előkészületek után az *Universiteit Brabant* (Tilburg, Hollandia) bizonyult úttörőnek: néhány éve indította el az összehasonlító jogi kultúrák kutatási katedrájának felállítását célzó projektumát (a québeci tanulmányi és lancasteri oktatási tapasztalatokkal rendelkező Pierre Legrand professzor személyében, aki napjainkban az angolszász és a kontinentális jog európai jövőjének a perspektívájában írja magiszteriális tanulmányainak sorát). Az 1991-ben budapesti székhellyel újralétesült Pázmány Péter Katolikus Egyetemen pedig a szerző által alapított és vezetett Jogbölcseleti Intézet vette tervbe, hogy bevezesse a tárgyat kötelező oktatási stúdiumként (a jogbölcselet, az állambölcselet, valamint a jogantropológia és a jogszociológia mellett önálló katedrát szánva e kialakítandó tárgy számára).

terelve, biztosítja a felvetődő dilemma standarizált (vagy legalább is standardizálható) megoldását. Eerre pedig az ügy hatósági megoldási folyamatába hivatalosan betáplált információ (mint *in-put*) és a jog nevében létrejövő döntés (mint *out-put*) közötti logikai ugrás és teremő átalakítás (*black box*-ként felfogott) folyamata természetének a feltárásából következtethetünk. Nos, az összehasonlító jogi kultúrák diszciplinájának egyik legállandósultabb összetevőjeként ennek vizsgálata az ún. összehasonlító bírói gondolkodásmód problematikájának a feladata.³

Az előbbiekben jelzett kötet munkálataihoz alapként szolgáló szemléletmód szerint a jogi kultúra olyan jelenség, amely a kulturális történeti és intézményi fejlődés egészében formálódik, s ezért az új hatások befogadására történő esetleges számottevő nyitottsága ellenére is alapjaiban nagyfokú állandóságot és rögzültséget mutat, és végső esetben sem képes többre vagy másra, mint legfeljebb lassú és fokozatos alakulásra.

2.

Az Európai Únió által a szovjet-típusú államszocializmusok bukása után az Únió felé közeledni vágyó közép- és kelet-európai országok felsőoktatása átalakulásának elősegítésére életrehívott TEMPUS-projektum keretében, VOLKMAR GESSNER és ARMIN HÖLAND brémai professzorok által kezdeményezett, és közöttük s a jelen szerző között hároméves együttműködés eredményeként szintén a Dartmouthnál kiadásra került „Textbook Series on European Law and European Legal Cultures” nyitó közös kötete, a *European Legal Cultures*,⁴ a szerkesztőtársak szakmai háttérének megfelelően már kifejezetten jogszociológiai hagyományról tanúskodik. Ezért a kötet felépülését meghatározó gondolkodásmód szerint a jogi kultúra eleve nem lehet más, mint pusztán leíró fogalom. Tehát minden egyes kultúrában tételesen is feltérképezhető olyan valószínűságyos gyakorlatot jelöl, amelyről csupán ennyit mondhatunk: fennáll, ám értékkötődése nincs. Következésképpen bármely formáját vagy működését egyaránt csak mint működésben lévő jogi kultúrát írhatjuk le. Következésképpen eleve fogalmilag kizárt, hogy e kultúra „torzulásáról” vagy éppen „degenerálódásáról” beszélhessünk.

Egy így felfogott jogi kultúra jellemzése érdekében formális és formátlan összetevők egyaránt hangsúlyt nyerhetnek és vizsgálódást igényelhetnek. Az európai jogi kultúrák jellegzetes megnyilvánulásainak a tárgyalásába ilyen módon kerülhetnek be olyan legkülönbélebb megnyilatkozások, mint — például — törvényelőkészítés és a törvényelőkészítő anyagok [*travaux préparatoires*] jogforrásként történő felhasználása (különösen a skandináv, azon belül is a svéd jogrendszerben a közösen előkészített törvény majdani alkalmazásáért amúgy is felelős bíróságok vezető képviselőinek a

³ „Comparative Legal Methods” címmel a *Comparative Legal Cultures* kötetében, IV. rész, 333–447. o. és „The European Legal Mind” címmel a *European Legal Cultures* kötetében (ld. következő jegyzet), II. rész, 89–168. o. A *comparative judicial mind* jogfilozófiai feldolgozására ld. a szerzőtől A *bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 269 o. és „A jogi normaalkalmazás természete (Tudomány- és nyelvfilozófiai megfontolások)” *Állam- és Jogtudomány* 33 (1992) 1–4, 55–92. o.

⁴ Volkmar Gessner, Armin Höland & Csaba Varga *European Legal Cultures* (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996) xviii + 567 o. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I].

bevonásával); az ítéletben a jogforrásokra történő hivatkozások és jogszabály-idézetek eltérően megkövülő gyakorlata; avagy a jog nyelvében használt terminusok fordíthatóságának (fordíthatatlanságának) a problematikája (nevezetesen annak kérdése, hogy látszólag tükörfordítású elnevezésbeli azonosságok esetén sem feltétlenül problémátlan a jogegységesülés, hiszen akár egymással szomszédos országok kultúrái is egymással összemérhetetlen jogintézményi tartalmakkal élhetnek, s így az ezeket kifejező fogalmak jelentése sem válik összemérhetővé).

Az összehasonlító jogi kultúrák diszciplinájának az európai jogi hagyományt megosztó kontinentális és angolszász jog kettős tagolásán (vagy gyakorta előforduló többletként még a szocialista jogot, illetőleg a bizánci hagyományú szláv stb. jogot, valamint a skandináv vagy nordikus jogokat is esetleg külön kategóriaként csoportosító többes tagoláson) nyilvánvalóan túl kell mutatnia. Figyelemmel azonban mindezekelőtt a kontinentális és az angolszász jogi berendezkedés kettősségére és mindkettejüknek mintaértékű civilizációs súlyára, semmiféle jogi kulturális összehasonlítás sem hagyhatja immár büntetlenül figyelmen kívül ezek legújabb fejleményeit. Éppen technikai-intézményi oldalról szemlélve elhanyagolhatatlan fontosságú ezért annak kérdése, vajon a kontinentális és az angolszász hagyományok (s ezekben a törvényi és a precedensjogi, illetőleg egész rendszerüknek deduktív-rendszertani és induktív-pragmatikus irányultsága és történelmi meghatározottsága) között megnyilvánuló szakadék tovább mélyül-e, avagy éppen — az előrehaladó európai gazdasági és politikai harmonizációtól is siettette — éppen kiegyenlítődéssük és közeledésük fog-e a közeljövőben előtérbe kerülni.

Itt és most fontos azonban megjegyeznünk, hogy az európai térség tekintetében — jogi kultúrák összehasonlításáról lévén szó — nem kevésbé jelentős a nyugati és a keleti, valamint a Nyugat és a Kelet közötti ütköző területet jelentő köztes régió elkülönítése sem. Történelmileg s a jelenkorunk számára ez mindenekelőtt annak a tudatosítását jelenti, hogy a Jaltában elvégzett „rendezés” ellenére (mely a II. világháborúban szerzett hódításokat szentesítve Közép-Európa javarésztét kiszolgáltatta a szovjet-orosz birodalom kénye-kedvére, sőt annak érdekében, hogy segítse az új *status quo* természetesként történő elfogadtatását és egyszersmind a három győztes nyugati hatalom közvélekedésében esetleg feltoluló lelkiismeretfurdalást már eleve kivédje, álszent s együgyű ideologikus ürüggyel ez időtől kezdve minden átengedett területet cinikusan „Kelet-Európának” kezdett el nevezni), immár tizenöt évszázada — pontosan: NAGY KÁROLY uralgása óta — állanak fenn változatlanul azok a határok, amelyek Közép-Európát hajdan és most egyaránt elválasztják Kelet-Európától. S tanulságos módon pontosan ott húzódnak ezek, ahol Róma hatása megszűnik és Bizánc hagyományának az uralma kezdődik. Tüzetesebb körülírással tehát annál a vonalnál, amit a *renaissance* és a reformáció hullámainak kisugárzása, továbbá a román és gótikus stílusok elterjedése von meg szélső határként⁵ — vagyis a Baltikum, valamint Galícia és Erdély keleti, a történelmi Magyarország déli, végül Szlovénia és Horvátország keleti határainál. Az elmúlt néhány év drámai balkáni történései-

⁵ Vö. pl. Szücs Jenő „Vázlat Európa három történelmi régiójáról” *Történelmi Szemle* 24 (1983) 1, 313–359. o., illetőleg *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* (Budapest: Magvető 1983) 136 o. [Gyorsuló idő]; angol változatában rövidítve a *European Legal Cultures* kötetében is, 14–48. o.

ből pedig tudjuk: bármiféle államalakulatokat segítettek is mesterségesen világra a két világháborúra külön-külön következő imperialisztikus békeszerződések, másfél évezred kulturális hagyatéka mindmáig erősebbnek bizonyult, mint az olyan típusú megbocsáthatatlan (mert távoli atlanti perspektívából önző könnyedséggel reánk csodálkozó) szimplicista naivitás, amely például egy mediterrán szellemi központ szerepét több mint egy évezred óta betöltő dél-magyarországi Pécs és egy ortodox metropolisszá lett település, például a szerb fővárossá lett Belgrád közötti távolság lemérésénél nem egy civilizációs örökségváltás léptékében, hanem kizárólag a megteendő néhány száz kilométerben számol — mintha itt is éppen az Egyesült Államok keleti partvidéke két szomszédos településéről lenne csupán szó.⁶

A jogi kultúrák európai térképén ugyanakkor nyilvánvalóan nemcsak egyszerűen annak elismeréséről van szó, hogy Közép-Európa valamiképpen viszonylagosan elkülönülő helyet foglal el. Hanem arról, hogy azért kell egyáltalán Közép-Európáról beszélnünk, mert ennek alapjaként és gyökereként (főként az Egyesült Államokban jellegzetesen uralkodó történelmietlen leegyszerűsítésekkel és általában a liberális univerzalizálások napjainkban oly divatos etnocentrikus illúzióival szemben) a voltaképpeni európai Kelet, vagyis döntően a szovjetizált cári birodalmi örökség semmiféle jel szerint nem fog beleolvadni a Nyugatba, hogy ezzel is a nagyobb kényelmünket s íróasztal-filozofálgatásunk utólagos igazolását szolgálja. Egyfelől tehát nem is éri utol, másfelől viszont többszáz milliónyi lakosságával bizonyosan nem lesz a Nyugat periferiáján tengődő szegényház sem. Hanem a szlávság történelmi tömbjeként s egyszersmind legyőzhetetlen kontinentális hatalomként máris ott kezdi el, ahol múltját egyáltalán folytathatja: újraéli az általa egykor már megélt időket és benne mindezekelőtt a nyugatiasító európai beolvadás és az ázsiaiként különállóként megmaradás mindmáig feloldatlan (és a közeli generációk életében bizonyára változatlanul feloldhatatlannak maradó) dilemmáját. És miután jól tudjuk, hogy világunkban nincsen már fölötte úr, ki pálcájával móresre taníthatná az elkülönülőt, de nincsen csodaszer sem, melynek lendítő erejével évszázadok során különválóan alakult fejlődési utakat számottevő beavatkozás vagy erőszak nélkül átugortathatnánk, mindenki a maga útját járja hát. Ez okból pedig különösen az ellentétes kulturális pólusokon a különbözőségek növekedésével, a helyi adottságokra jellemző jegyek markáns kiütkezésével, következésképpen a jog élő kultúrájában is az elkülönülő utak vissza-épülésével és újra-létesülésével érdemes a leginkább számolnunk.

3.

A kulturális összehasonlítás felvet további dilemmákat is. Mindenekelőtt egyes napjainkban drámaian aktualizált kérdésekre gondolhatunk. Például, meddig szolgálnak vajon eszközökként az eszközök? S ha olykor múltbéli visszaélések gyógyítására vagy jövőbeliek megelőzésére eszközökből célokká kényszerülünk is önállósítani ezeket — a jog szigorával s a demokratikus alkotmányos jogállam búvuszavával mindenkit arra

⁶ A tudatlanságnak a közelmúltbéli jugoszláviai háború nemzetközi (mindenekelőtt amerikai) kezelésében is megmutatózó falát elsőként egy harvardi professzor törte át — jellegzetes módon egy tájunkon már réginek számító igazság meghallásával és atlanti fogyasztásra alkalmassá tételével. Ld. Samuel P. Huntington „The Clash of Civilizations” *Foreign Affairs* 72 (Summer 1993) 3, 22–49. o.

kötelezve, hogy alkalmazza is ezeket az eszközöket —, vajon nem esünk-e csapdába, a túláltalánosítás és a fedezetlen univerzalizálás megengedhetetlen tévútjára akkor, ha háborítatlanságukat egyetemes érvényesülést követelő általános elvként történő kikiáltásukkal próbáljuk elérni, miközben megfelelkezünk az eszközöket eredetileg feltételező környezetről, valamint annak a kihívásnak a természetéről is, amelyre válaszul elődeink hajdanán egyáltalán létrehozták ezeket az eszközöket? Emlékeztünk arra, hogy *A német ideológia* fejtegetéseinek hosszú sorában ENGELS milyen meggyőzően szólt a mindenkori győztes saját érdekeinek ideologikus túláltalánosításáról, egyetemes érdekként történő kivetítéséről.⁷ Nos, fél évszázada immár, hogy a világ egyik (és szerencsésebbik) fele háborítatlanul él, javarészt önnön jólétére koncentrálva — háborúk, a lét és a nemlét kínzó dilemmáját felvető egzisztenciális katalizmák nélkül. Noha bizonyára nem egyszerűen a világ egyik térfelének betudható érdemeiről, hanem összetett hatások részben véletlen összetalálkozásáról van szó, mégsem csodálkozhatunk azon, ha a világ ezen szerencséjében részletetett fele hamarosan immár saját megérdemelt sikerének tudta be az eredményt, sőt, mi több, nem-sokára már eddig valaha is megtett útja igazolását kezdte látni benne, s ezért — mindennemű korlátról megfelelkezve — saját tapasztalatát egyetemesként kezdte el a maradék világra kivetíteni. Nos, jobb már mielőbb egyértelműen leszögeznünk: így és ettől is lett *global village* a világ — a mostani időktől fogva immár nem csupán a piac mindent maga alá teperő tényeinél fogva, de a piac és a piaci ideológia által gerjesztett normatív várakozások minden határon túlnyúló kivetítése értelmében is. Már pedig a *global village* nemcsak szociológiai tény, de egyszersmind olyan utópiabeteljesülés is, amely helyi sajátságokat és történelmi mélységeket nem ismer el többé. Ezzel pedig megszűnik a történelem is, és bármiféle *hic et nunc* óhatatlanul valamiféle egyetemes mintának a pusztá esetévé degradálódik.

Piacgazdaság, többpártrendszer, parlamentarizmus, demokrácia, jogállamiság, emberi jogok — hívószavak ezek, amik immár egyöntetűen visszhangoznak Eurázsia egész térségében, Reykjavíktól Vlagyivosztokig. És mégis, látszólag ugyanazok a jel-szavak és eszközök, amelyek pedig jólétet és biztonságot hoztak a nyugat-európai társadalomfejlődés feltételei között, a megvalósult kommunizmus szovjet-birodalmi romjain többnyire — legalább is egyelőre — további pusztítást eredményeztek. Mire is gondolok most? Országokra, egész kontinenset kitevő térségre a fenyegető keleti szomszédságban, ahol tehetetlen állam, anarchia és úgyszólván szétesett közösség a kerettény, s egy feketegazdaságot, korrupciót és bűnözést immár össznépipé (politikai eszközök bevetésével is) szervező maffia kezd el immár nyomolni az államhatalom felé. Vak önzés, személyes kötelek, erőszakból táplálkozó jog üti fel újra a fejét. S mindez számunkra annak szomorú gyanúját látszik igazolni, hogy jobbára esetleg leginkább csak újrafeudalizálódó önkény támadhat posztmodernségére büszke korunk csábító szírenhangjának az elsiertett, felelőtlen és kellő körültekintés nélküli alkalmazásából.⁸

⁷ Karl Marx és Friedrich Engels *A német ideológia* [Die Deutsche Ideologie, 1846] in Karl Marx és Friedrich Engels *Művei* 3 (Budapest 1960), 11. és köv. o.

⁸ E felismerésből kiindulva segélykiáltást hallat pl. Vladimir Shlapentokh *Russia Privatization and Illegalization of Social and Political Life* (Michigan State University Department of Sociology, 25 Sept. 1995)

Tudnunk kell, hogy a kultúra történelmileg formált, s ezért áldásaiban is kötött, következésképpen csodaszerként (vagy szabadon behelyettesíthető *Jolly Joker*ként) egyetlen összetevőjében sem alkalmazható. Nem véletlen, hogy az amerikai demokrácia-szakértők és egyéb csodadoktorok ármádiájának közép- és kelet-európai felbukkanása láttán érzékeny szemlélőkben már évekkel ezelőtt felidéződött hajdani kudarcok emléke, különösen a harmadik világ felzárkóztatását célzó egykori amerikai programmé, a „jog és fejlesztés” mozgalmáé.⁹ Közelmúltunk kijózanító rádöbbenéseiből, így a távolból SZTÁLNnal rokonszenvező nyugati intellektüelek s a hajdani forradalmuk frusztráltságaiból keleti reménységekbe menekülő szó-mágiás pózolók esetéből pedig már tapasztalhattuk: az értelmiségi sajátos emberpéldány, mely büszke arra, hogy csakis meggyőződése vezérli, miközben a tényeket és a józan értelmet gyakran lebecsüli vagy legjobb esetben is efemer jelenségként mint az evilági lét koloncát lenézi.¹⁰ És van valami történelmi ironia¹¹ abban, hogy az utolsó olyan alkalommal, amikor mai büszke atlanti szomszédságunk hatalmai idegen ügyért valóban felelősséget vállaltak (s ez volt a II. világháború után általuk győztesként megszállt, katonai közigazgatásuk által uralt és ilyen módon saját kockázatukra befolyásolt Németország és Japán esete) — nos, ekkor még sikeresen ki tudtak kászálódni napi rutinjukból, hogy empátiával és számottevő gondolati teljesítmény bevetésével törekedjenek bármiféle helyileg is alkalmasnak bizonyuló megoldásoknak a feltárására.¹² Ellenben napjainkban, amikor önérdekű s verbális részvétele nyomán az atlanti világ pusztán *voyeurje* (vagy legjobb indulattal is legfeljebb *outer observerje*) lett a kommunizmus bukása utáni közép- és kelet-európai átalakulásnak, a fejlett térségekből jobbra divatfik, karrierlovagok, fantaszták, álmodozók, továbbá nemzetközi agenciák gyors sikerre vágyó egykönyvű szakértői tolnak a térségbe, hogy csodaszerként divatos varázsszavakat sulykolva bármilyen gondra, öröklött s görnyedve cipelt nehézségre egykönyvűségüknek megfelelő egyszerűségű gyógyírt reméltessenek.¹³ Tragikomikus a helyzet, amikor néhány napos kiküldetéssel a térségbe ismeretlenül érkező,

44 o. [NATO: C(hris)D(o)N(elly) (95)459] [sokszorosítás], magyarul a szerző tömörített fordításában „Oroszország kisajátítása” *Magyar Szemle* V (1996. szeptember) 9, 827–836. o. Hasonló felismerések az orosz emigrációban lassan közhellyé válnak. Ld. pl. Ravil Buharajev „Az esztelenség logikája: Kísérlet a csecsen konfliktus értelmezésére” *Magvarság és Európa* III (1995) 1, 43–51. o.

⁹ Pl. Armin Höland „Évolution du droit en Europe centrale et orientale: assiste-t-on à une renaissance du "Law and Development"?” *Droit et Société* (1993) No. 25, 467–488. o.

¹⁰ Ld. pl. David Caute *The Fellow-Travelers* Intellectual Friends of Communism [1973] rev. ed. (New Haven & London: Yale University Press 1988) iv + 458 o. és Paul Hollander *Politikai zárándokok* [*Political Pilgrims*] (New York: Oxford University Press 1981)] (Budapest: Cserépfalvi 1996) 369 o.

¹¹ Első megfogalmazásban ld. a szerzőtől „Transformation to Rule of Law from No-Law: Societal Contexture of the Democratic Transition in Central and Eastern Europe” *Connecticut Journal of International Law* 8 (Spring 1993) 2, 487–505. o.

¹² Egyetlen szerző feltáró munkásságát véve alapul, ld. pl. Bradely F. Smith *Reaching Judgment at Nuremberg* (New York: Basic Books 1977), *The Road to Nuremberg* (New York: Basic Books 1981) és *The American Road to Nuremberg* The Documentary Record, 1944–1945 (Stanford: Hoover Institution Press 1982).

¹³ Pl. Paul H. Brietzke „Designing the Legal Frameworks for Markets in Eastern Europe” *The Transnational Lawyer* 7 (1994), 35–63. o. A feladat lehetetlenséggel határos problematikusságát már korán kimutatta Claus Offe „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe” *Social Research* 58 (Winter 1991) 4, 865–892. o.

majd e bonyolult történelmi és állami formációk adottságaival, szokásaival, múltjával és kultúrájával még csak össze sem találkozáva távozó „civilizátorok” hada esik a könnyedén szerzett boldogság bűvöletébe, és miután hazai törvényének pusztá szövegét zsebéből elővéve itt lefordította, otthon gyors teljesítményétől ámuldozó családjának és barátainak majd várhatóan elűjságolja: „Új világot vittem nékik és eszmélődésük, világépítésük MADISONJA lettem!”.¹⁴ Ám pontosan azért, mert minden ilyen egyszerű lett, most már valóban úgy tetszik, mintha mindaz, ami napjainkban történik, egy liberális utópia¹⁵ beteljesedése lenne. Talán sokan még nem érzékelik, de mindezek melléktermékeként (és egyben ellensúlyaként) egyszersmind szükségképpen eltűnt a történetiség elve, és benne a történelmet mozgató kihívás és válasz (TOYNBEE által megfogalmazott) egedisége és konkrétsága is, hogy felülről oktrojált univerzális panelek nyomuljanak ezek helyébe.¹⁶

A közép- és kelet-európai térségben nyert hasonló időszerű tapasztalatok általánosításaként ezért az alábbiakra kell következtetnünk:

(1) a jog élő, viszonylagos teljességet és megállapodottságot feltételező rendszer. Következésképpen a rendszerbe beviendő és a rendszerben értelmezendő minden egyes szabály (szabályozási elv) feltételez egy már kielégítően működő jogrendet és viszonylagos teljességgel kiépített jogrendszert. Ezért főként kritikus helyzetekben, így rendszerek összeomlásakor vagy gyökeres rendszerváltáskor derülhet csak ki, hogy bármennyire jószándékúan építsünk is be kívülről valamiféle új elemet, a háttérben már működő részletszabályozások, megállapodások (konvenciók), követett gyakorlatok s élő készségek nélkül ez szükségképpen életképtelen marad, vagy hatása legalább is éppen bomlasztó diszfunkciókban fog majd kimerülni. Élő kultúra tehát a jog, és egyedi törvényekkel, törvénycserékkel legfeljebb csupán csontozatán változtathatunk. Ha pedig alkalmatlan előzmények után a jog szövetében kitöltetlen űrt hagyunk s az így előálló hézagokba nem az átalakulás valóságosságára, teljességére, fokozatosságára s biztonságosságára tervezett, hanem valamiféle ideologikus meggyőződéstől vezérelt végcél közvetlen megvalósulását ígérő mechanizmust építünk, úgy kizárólag kudarcot arathatunk. Ezért fordulhatott elő, hogy a hajdani Szovjetunió területén tettenérhetően (de másutt is megnyilvánulóan) egy ún. szocialista jogi kultúra által előidézett társadalmi pusztítás után fennmaradó romokra barkácsolt demokratizálás és liberalizálás valójában mind ez ideig libertariánus anarchiát és bármiféle közügynek a bukáását eredményezte; a privatizáció és a piacgazdasági eljárás szabadrablásba, korrupcióba és feketegazdaságba torkollott; annak önmagában persze igen örendetes eseménye pedig, hogy az emberi jogok jelszava a társadalmi mozgásban el-

¹⁴ Az ideologikus csőlátáson túl a gyors jogotroiban kimerülő szakértői önérdéket, vagyis reform keresztülvitele helyett reformszöveg pusztá elfogadtatására irányuló törekvés állandósulását hangsúlyozza Waelde & Gunderson „Legislative Reform in Transition Economies: Western Transplants—A Short-Cut to Social Market Economy Status?” *The International & Comparative Law Quarterly* 43 (1994), 360. o.

¹⁵ Francis Fukuyama *The End of History and the Last Man* (London: Penguin 1992) xxiii + 418 o.

¹⁶ Pl. Gianmaria Ajani „La circulation des modèles juridiques dans le droit post-socialiste” *Revue internationale du Droit comparé* 46 (1994) 4, 1087–1105. o., illetleg „By Chance and Prestige: Legal Transplants in Russia and Eastern Europe” *The American Journal of Comparative Law* LXIII (Winter 1995) 1, 93–117. o.

sődleges szervező erővé vált, a közbiztonság, közrend és nemzetbiztonság még megmaradt csíráinak is pusztulását s általában mindennemű állami szabályozó és kormányzati rendészeti funkciónak a kemény lehetetlenülését vonta maga után. Ugyanebből az alaphelyzetből következik az is, hogy

(2) bármilyen új jogi megoldásnak a kívülről történő bevezetése élő jogi kultúrát feltételez háttérként, és majdani alkalmazásának sikere és gyakorlati funkcióbetöltése mindenekelőtt a kérdéses jogi kultúrában adódó, társadalmilag és kulturálisan elérhető értelmezéseknek a függvénye. Előfordulhat, hogy civilizatórius újító dühünk és felvilágosodottnak tetsző változtatási szándékunk még a fenti összefüggés iránt is vakká tesz. Ebből adódhat, hogy akár önmagukban jogállaminak minősülő eljárási formák is inkább korábbi totalitárius tartalmak új legitimációval tovább erősített térnyerését eredményezhetik valójában a remélt rendszerváltoztató hatások helyett — így például a sajtószabadság a korábban már megnyomortónak érzett sajtómonopólium újraéledését, vagy az elvi gondolkodásra a jogban megnyilvánuló képtelenség a változatlanul meghatározó (mert lényeges szerkezetében és szokásaiban továbbélő s így a jogi kultúrában is töretlen) múlt számbavételének és jogellenes tényeivel történő jogi szembesülésnek a gyakorlati ellehetetlenülését.¹⁷

Tanulásként annyi máris levonható, hogy a jogi kultúra távolról sem csupán teoretikus érdekességű fogalom. Éppen mostani egységesülő világunkban a jogi kultúra összefüggéseinek filozófiai, szociológiai és összehasonlító történeti nézőpontból történő feltárása a gyakorlati joghatás kiváltására irányuló törekvéseink egyik kulcsponti fontosságú előfeltételévé válhat. És megfordítva: a gyakorlati lépések során alkalmilag elszenvedett kudarcok olykor a jogi kultúránkban csakúgy (ámde teljesebben) megtestesülő társadalmi meghatározódás iránti érzéketlenségünkkel bizony szintén magyarázhatók.

¹⁷ A problémák korai megelőlegezéseként ld. a szerzőtől — a jog szövegtől és szövegkörnyezettől történő kettős meghatározottága és alakíthatósága tekintetében — „Tételezések rendszeréből áll-e a jog?” *Jogtudományi Közlöny* XXXIX (1984) 9, 483–486. o., — a jog kizárólag kulturális társadalomtörténeti jelenségeként történő értelmezhetősége tekintetében — „A jog mint történelem” *Világosság* XXVII (1986) 1, 1–6. o. és *Jogtörténeti Szemle* 1987/2, 65–73. o., valamint — a tételezett jogrendszer s a működő jogi rendszer megkülönböztetése tekintetében, s egyúttal az elméleti tanulások összegzéseként — „Európai integráció és a nemzeti jogi kultúrák egyedisége” *Jogtudományi Közlöny* 47 (1992) 10, 442–447. o.

A JOGVÁLTÁS PARADOXONAI*

A nagy jogváltások mindig veszélyesek.

Az előkészületlenség s az állítólagos evidenciáktól sugallt látszatbiztonság olyan bizonytalansági űrt teremt, amelyben végül már úgyszólván bármi megtörténhet.

Amikor térségünket a változás előszele a nyolcvanas évek végén megcsapta, a jogállami átalakulás dialektikájaként minden tanácsadó, tudós és kormányzati szakember — keleten és nyugaton, sztyeppevidéken s az atlanti térségben egyaránt — azt sugallta, hogy még egyszer utoljára a marxizmusnak lesz igaza: a fokozatos mennyiségi változások egymásraépülése minőségi átalakulásba csap majd át, és szükségképpen így érkezőnk el a „puha diktatúra” korlátozott lehetőségeitől a teljes rendszerváltozásig.

A megelőző rezsim váratlan összeomlása nyomán támadt össznépi (külföldi és hazai) eufória szintén ezt a közmeggyőződést erősítette: csak el kell takarítanunk a romokat, s a Nyugat majd egyszeriben kiterjeszti ránk is a határait.

Kiábrándító valóságként azonban nyugati segítség helyett tanácsadói arrogancia s koldusadományok kora köszöntött ránk. Ráadásul ez is töredezett volt: szervezetlen, felelőtlen, sőt, mi több, egyenesen fantáziaszegény. Empátia és képzelőerő híján a Nyugat saját únos-untalan ismert mindennapos rutinját tudta csak használsruha-akciója keretében javallani. Még ahhoz is túl együgyű és rest volt, hogy legalább valamelyes adaptáció fölött eltűnődjék.

Entellektüel mentalitás és elhullajtott csontokon rágódó zsurnalizmus — modernitásunk nemzetközi műhelyeiből hamis univerzalizálások, hegemonisztikus etnocentrizmusok, paradigmatisz túláltalánosítások, jogosulatlan gondolatátvitelek gátlástalan tobzódása árad felénk. Mint a rossz szokások öngerjesztő spiráljainál, itt is olyan erő munkál a mélyben, amelynek minden alkalommal erősebb dózissal kell élnie ahhoz, hogy hatását egyáltalán kifejthesse, a felszínre bukkanhasson.

Amikor a prágai tavasz évében először adatott meg külföldre rándulnom, még az vezetett kiábránduláshoz, amit ifjúkorom nagy bálványa, a francia szellemiség nyújtott nékem egy nemzetközi jogösszehasonlító fakultás padjaiból. Jóllehet emelkedett szellemű kitekintésre vágytam, egy nárcisztikus önelégültségbe záptult énközpontúságra leltem. Mert a világ kulturális gazdagságát példázó jogrendszerek kavalkádjá-

* Jogi megújulásunk — a jogállami átmenet, jogkölcsonzés és mintakövetés — kérdéseiről tervezett gyűjteményes kötet [Windsor Klub könyvei 2] bevezető tanulmányának a részlete. Első nyomtatott változatában ld. „A jogváltás paradoxonai” *Magyar Szemle* V (1996. december) 12, 1186–1196. o.

ban francia professzoraimnak mindez csak ürügyet jelentett ahhoz, hogy kedvenc honi jogukról társalkodjanak, franciául — ám ezúttal külföldiek okulására. Később rádöbbenhettem, mennyire így van ez más területeken is! Hamarosan a híres amerikai pragmatizmus is egyre inkább közönséges álcának tűnt, hogy történelmi műveltséghiányból adódó gyökértelenségüket leplezzék, sőt fogyatékoságukból globalizálható mintaként erényt kovácsoljanak. Szintén valami hasonlót érezhettem akkor, amikor vitákban minden felvetődő kérdésre kész panelekkel válaszoltak — kommunista jogreformtervekre amerikai alkotmányhasonlással (jellemző naivitással realitásként fogadva el a szovjet verbalitást), közép-európai átalakulásra dél-amerikai demokratikus átmenet-modellel, és így tovább. Ez az önmagát világtendenciával összevetésztő vakság azóta állandósult. Az eredetileg jószándékú (bár önérdektől irányított) tanácsadói segítségnyújtásból így aztán kételyt, kivételt nem ismerő vitathatatlan törvény lett. Mindenkori divatcikkeket — FUKUYAMA utópiáját a történelem liberális bevezéséről,¹ chicagói közgazdák íróasztal-elméletét a szabályozás nélküli szabadpiacról² — úgy reklámoznak gondolatpiacokon s a jelenkori imperialisztikus befolyásgyakorlás fórumaként használt nemzetközi ügynökségeknél egyaránt, mintha örökérvényű egyetemes igazságra leltek volna. A jámbor fogyasztó utólag veszi csak észre, milyen lépre csalták hangzatos szavakkal! Előfordulhat, hogy a velencei műemlékvédelmi charta értelmében³ a jámbor magyar romjaiban konzerválja lerombolt várait s lebombázott templomait — legfeljebb később döbben csak rá, hogy balsorsú értékei helyett megkímélt országokhoz és műemlékekhez tódul inkább a turista. Ekkor talán már elkezd tűnődni annak mélyebb értelmén is, hogy a középkori katedrálisok fél évezrede szüntelenül munkálkodó karbantartó műhelyei Skóciában és Franciaországban egyaránt végső soron az utolsó kőig és zsanérig mindent visszatérően kicserélve folyamatosan megújítanak — pontosan úgy, ahogyan testünk minden sejtje is a jó funkcionálás érdekében mérhető időközönként megújul.

A világ egységesül, a *global village* posztmodern mítoszával az univerzalizmus legújabb hívószava is megszületett, s ez hajdani MARXistáinkat történelmi determinizmusuktól egy történelmietlen lebegéshez vezette. Intellektuális elitünk, mely a mindenkor legújabb gondolati lelemény után jobb sorsra érdemes történelemfilozófiai meggyőződéssel rohan és — mint az elhíresült magyar szerzőpárostól⁴ megtudhattuk — az értelmiségnek „osztályhatalomhoz” vezető útjától sem riad vissza, hajdani ideológia-kritikai gyakorlottságát (amit MARX és ENGELS után akkor minden általánosnak a partikularizálására használt) most a „Bármilyen lehetséges!” illuzionizmusa életbeléptetésének szenteli. Amikor például írástudóink elhatározták az ún. taxisblokádnál politikai kiaknázását, bármire kaphatóan már előre megfenyegették a mindenkori kormányzatot, hogy tetszésük szerint bármely intézkedését lehetetlenné fogják tenni —

¹ Francis Fukuyama *The End of History and the Last Man* (London: Penguin 1992) xxiii + 418 o.

² Kritikai áttekintésben ld. pl. Armin Höland „Évolution du droit en Europe centrale et orientale: assiste-t-on à une renaissance du "Law and Development"?” *Droit et Société* (1993) No. 25, 467–488. o. és Paul H. Brietzke „Designing the Legal Frameworks for Markets in Eastern Europe” *The Transnational Lawyer* 7 (1994), 35–63. o.

³ *Charte Internationale sur la Conversation et la Restoration des Monuments* (Venise 1964).

⁴ Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (Párizs: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 1978) 212 o., ill. (Budapest: Áramlat Független Kiadó 1985) 206 + xxi + 6 o.

pusztán azért, mert megtehetik. A polgári engedetlenségi doktrínára történő alaptalan hivatkozással nemcsak a taxisok randalírozásának és saját fenyegetőzésüknek adtak hamis (mert hamisított fogalmiasításra épített) igazolást, de egyúttal kísérletet tettek arra is, hogy közjogi intézményeink működését, jogrendünk törvényességét alkalmi gyűlevész mobiltelefonosok tetszőleges szándékaitól tegyék függővé.

Korántsem az tehát a baj, hogy valaki olykor hibázik, hanem hogy eleve az empátiahiány, az érzéketlenség kultuszát hirdetik. Részvétel s felelősségvállalás helyett csupán vak önzésük növekszik, ami maholnap már a felvilágosultság gőgjével fordul szembe mindazzal, ami történelmi, helyi és hagyományszerű; ami mindennapi józan belátásunkból következik; amit generációk élete során emberek a saját bőrükön tapasztaltak meg. Mindezt olyan légkör tetézi, amit a régi idők kizárólagosító türelmetlensége, túlpolitizálás s agyonideologizálás, bárminemű kétely lejáratása s minden önálló gondolat nevetségessé tétele jellemez, miközben a nyílt esélyű megvitatásnak, a tisztázásnak az igénye sem vetődik fel. Ilyenkor elfajulhatnak a dolgok! Még a régi jog parancsának, a szocializmusban fennhangon vallott „törvényesség” kívánalmának a komolyan vételéből is hirtelen „boszorkányüldözés” lesz. A valamennyire is saját útkeresés legtermészetesebb vágyát pedig mucsaiságként mosolyogják ki. Tudományra hivatkozhat az, kinek önálló gondolkodásra való képtelensége még annak az ősi bölcsességnek a felismeréséhez sem elegendő, amely szerint bármire vágyjunk is — ún. külső mintamegvalósításra vagy saját útkövetésre —, a valóságban nyilvánvalóan legfeljebb a kettő közti kompromisszumot hozhatjuk létre.

E sulykolásokat egyébként is szellemileg kiüresedett közeg jellemzi. Helyzetfelismerés, eredetiség, közösséggel történő azonosulás végképp nem ismerhető fel bennük. Eszünkbe juthat ilyenkor a II. világháború utáni német és japán átalakulás óriási terhe, amit főként Amerika viselt. De hajlamosak vagyunk elfeledkezni arról, hogy nem otthonukból ismert demokratikus hagyományaikat, szokásaikat és jogállamukat cipelték ekkor tengerentúli katonai expedíciójukra magukkal, hanem a legyőzendő rezsim bűnösségét hangoztatták. Tehát egy olyan történelmi időben, amikor még saját óceánontúli bőrüket vitték a vásárra, nem volt skrupulusuk ahhoz, hogy valami újjal, alkalmyszerűvel kísérletezzenek. Igazuk is volt: hiszen csakis így érhatték el, hogy a pusztulásra ítélt rezsimekben a régi gyakorlatok és intézmények ne folytatódhassanak tovább. Nem is jogállami szabályokat ültettek hát egy elvonatkoztatóan kiüresített térbe — nem általános játékszabályokat tehát, melyek minden elképzelhető játékost egyenlő módon szolgálnak ki. Ehelyett inkább parancsoltak, mint MACARTHUR tábornok Japánban: felülről, kívülről, éveken keresztül, katonai közigazgatás és katonai cenzúra kényelmes eszközével, mindennapos közvetlen erőfitogtató beavatkozással. Ott pedig, ahol a mezítlén erőszak sem volt elég, az egyébként lenézett és semmisnek tekintett természetjogot hívták segítségül, hogy a legyőzött jogát, jogfolytonosságát belülről is megtörjék. A szövetséges megszállók a tegnap gyalázatát nem engedték hát a holnapba átnőni, s ami még fontosabb, a jogot sem csupaszították le pusztá instrumentummá, hogy bárki, aki éppen hozzájut, forgathassa, s akár a múlt folytatásának a legitimálására is felhasználhassa. Pedig a kárhoztatott nemzeti-szocializmus Németországban és a militarizmus Japánban alig tucatnyi évig tartott, s meghaladásuk gazdasági formációváltást sem feltételezett.

A szovjetbirodalom omladékain ellenben a sok évtizedes pusztítás legmakacsabb hatása nem a diktatúra csupasz tényében rejlett, hanem a lelkek rombolásában: közügy és közérdek, bármiféle közösségi szolgálat étoszának a kiölésében, a közösség önfenntartó intézményeinek az elsorvasztásában, erkölcsének kiüresítésében, minden tekintély megrendítésében. Így azután hiába is indult meg az utóbbi években nálunk a rendszerváltoztató folyamat: ha és amennyiben egy Nyugaton sok évszázados múltú szerves fejlődés eredményeként kialakult demokrácia mai pillanatnyi állapotából kölcsönözve és saját feltételeink közé átvíve, nálunk is csupán esélyegyenlőséget biztosítunk és kizárólag az egyén tetszésére bízott jogokat deklarálunk, a közerkölcsökben s közösségi értékekben a szocializmus hosszú ideje során bekövetkezett pusztulást helyre éppen nem állíthatjuk — legfeljebb tovább bomlasztunk, rosszat-jót véggépp összeelegyítünk, majd ki jól végezte dolgát, a romlás virágait végül talán még erénnyé is varázsoljuk.

Az építés nem beavatkozástól való tartózkodást, hanem ellenkezőleg: tettet, konstruktivitást feltételez. Ennek pedig éppen nem visszahúzódas, semlegesség vagy közömbösség, hanem kezdeményezés, részvétel, előzetes kiválasztás és előnyben részesítés a jellegzetes eszköze — vagyis a pozitív diszkrimináció.

*

Jövőnk napjainkban formálódik. Eszményeit, stílusát és rítusait most próbálgatjuk. Az lesz holnap megszokott, amit visszatérően ma cselekszünk. Abban fogunk megnyugodni, amiben már ma örömlőket leljük. Mindaz, amit eddig tettünk, tanulságaiban máris megfontolásra inthet bennünket. A leckeár szerteágazó, példái végtelenek. Az alábbiakban csupán néhány jegy és rögtönzött következtetés megfogalmazására szorítkozunk.

1. Gondolati felkészületlenség

Az alapvető dilemmák felismerésére és megoldására gondolatilag felkészületlenek vagyunk. Megközelítéseink egyoldalúak és ezért formális részegyezéseknél többnyire leragadnak. Maga a rendszer, vagyis valamilyen kiegyensúlyozottan működő egésznek a részleteiben történő elképzelése már kiesik látókörünkől.

Éppen ennek köszönhető, hogy — csupán példaként és emberi jogi nézőpontból közelítve — nincs kellő javaslatunk arra, hogy miként oldhatjuk meg a balti őshonosok védelmét a hajdan megszállásukra és elnemzetietlenítésükre betelepített szovjet alattvalók nyomasztó tömegével szemben. Vagy: a határok lebontása s átjárhatóvá tétele nemes gesztus ugyan, mégis elszett lépésnek minősül, ha egyidejűleg nincs jogi út egy népességvándorlásnak kellő korlátot szabó migrációs ellenőrző szűrő beépítésére és arra, hogy azóta felbomlott több száz milliós államalakulatoknak bűnöző életmódúvá marginalizálódott tömegeit a határainktól visszatarthassuk. Avagy: emelkedettségéről vall, hogy a halálbüntetést eltöröltük, a gazdasági bűncselekmény fogalmát a büntetőtörvényből kiiktattuk, s a vagyonosodás tényeinek és forrásainak jogi feltárását ellehetetlenítve a harácsolást is a jogilag hozzáférhetetlen magánszférába utaltuk. Ám széplelkűségünk nyilván jobbra káros hatásokat fog kiváltani, ha intéz-

kedésünket nem kíséri kellő visszatartó erő gyakorlására alkalmas börtönreform, valamint mindannak határozott megtorlása, ami a jogi szabályozás hézagaiból s erélytelenségéből burjánzóan nálunk — és az egész szocializmus utáni térségben — mára már szabadrablássá, feketegazdasággá, maffia-szerveződéssé vagy egyszerűen pénzmosássá korcsosult.

Folytathatjuk a sort: egyén és köz, továbbá jogosultság és kötelezettség viszonyában ma egyaránt tisztázatlanok nálunk az arányok és a prioritások. Pedig a diktatúrák egyoldalú torzulásaiból bizonyára nem az mutat kiutat, ha gyógyírként az ellenkező végletbe torzulunk.

És végül: vitáinkat eleve valamiféle felbomlott egyensúly jellemzi. Hiszen a körinkben elterjedt reakciók kizárólag régi-új fenyegetést vélnek kiolvasni abból, ha legsajátabb gondjainkról nem az egyéni tetszés, élvezet és örömszerzés jegyében, hanem a közösség fennmaradásának érdekében teendő feladataink perspektívájából szólnak. Közzolgálat és sajtóetika, bűnözés és magánszféra, közkerkölcst érintő (pl. szexuális) „másság”, nemzetbiztonság, közrend, múltfeltárás, adózás, rendészeti hatékonyság, kormányzati nyilvántartás — az ilyen és hasonló elsődlegesen közösségi ügyek megvitatása nálunk ezért ugyancsak könnyen zátonyra fut.

2. Vakság és csodavárás

Az utópizmusok vaksága és csodavárása lengi át a gondolkodásunkat akkor, amikor egy mélyreható reformnak a mindennapokban történő keresztülvitele sokszor elkerülhetetlen (de elkerülhetetlen) fáradtsága helyett pusztán jogkibocsátással érjük be. Csupán valamiféle szövegre koncentrálnak ilyenkor — ahelyett, hogy tényleges tetteket vállalnának. (Pedig emlékezhetünk rá, hogy a végrehajtás szándéka nélkül kibocsátott vagy egyébként végrehajthatatlanul maradt törvényt LENIN is „pusztán levegőrezgésnek” minősítette.) Hiszen — biológiai példával élve — tudatában kellene lennünk annak, hogy csontvázunk összefogja tán, de semmiképpen sem helyettesítheti élő lényünk bonyolultságát. Nos, ugyanilyen okból a jogot sem egyszerűsíthetjük le törvények valamiféle módon egymásrahányt (vagy, az előbbi példát folytatva, porcokkal, izületekkel és inakkal összeeszkábált) halmazává. Sőt, nem is tekinthetjük olyan részegységek halmazának, amelyben (mint egy autótípusban) minden alkatrész csereszavatos. Ennek megfelelően tudjuk: szabadságunkban áll ugyan, hogy idegen törvényeket külhonból hazahozva szabadon lefordíthassunk és saját jogként újra kibocsáthassunk, de ezek aligha ígérhetnek az új közegben kielégítő működést a háttérükben működő gyakorlatnak eredeti környezetével s kulturális mögöttesével történő átvétele nélkül.

Márpedig mostani átmeneti feltételeink között minden leegyszerűsítő (mert felülről oktroyált vagy doktriner, deklarációkban kimerülő vagy a gyakorlatba ültetés kétélyeit számúzó) megoldás — származzék bár nemzetközi kötelezettségvállalásból vagy hazai fórum elhatározásából — csakis a közérdek ellenében és sérelmére történhet. Hiszen annak finomítása és egy már valamelyest kialakult gyakorlatban történő folyamatos ellenőrzése (jóváhagyása, kiterjesztése vagy korlátozása), hogy miképpen is kell a jogokkal kiegyensúlyozottan élnünk, csakis utóbb, a szabályozás bevezetését követően történhet — viták és bírói eljárások hosszú sorának, küzdelmeinek az

eredményeként. Mert pusztán abból, hogy idegen anyagokat késztermékeként egybeépítgetünk vagy akár egyetlen tömbben innen oda átültetünk, élő testet s szervező közegét aligha nyerhetünk.

Tudatában kell tehát lennünk annak, hogy ugyanúgy, ahogyan az angol királynő jogállását sem néhány csenevész törvény, hanem történelmi tapasztalatokból leszűrt, viták vajúdását lezárva az elért kompromisszumokat rögzítő konvenciók tömege jegesítette ki a hagyományban, a jogreform sem néhány (egyébként is politikai szempontok szerint szavazó) honatya és a mögöttük háttérben álló szakértői stáb feladata, hanem az egész társadalomé, és benne a jogászságé. Amennyiben pedig nincsenek hagyományok és megállapodások, gyakorlatok és finomítások, melyek a csontozat rudimentáris vázelemeinek értelmet és életszerű közegét biztosítanának, úgy könnyen előfordulhat, hogy a jogi reformfolyamat a visszájára fordul. Például: így ütheti fel a fejét a sajtószabadság büvkörében, de a sajtószabadság voltaképpeni értelmét tagadva sajtómonopólium vagy sajtóanarchia; így tenyészhet ki az erélytelen szabályozásból rendészetet lejárató gyámoltalanság; és így nőhet ki a hiányos törvényi háttérből hiénavállalkozásoknak utóbb már könnyedén aligha felszámolható gyakorlata.

3. BIBÓ-szindróma

Jobb híján BIBÓ-szindrómának nevezhetjük azt a napjainkra szokásossá vált magatartást, mely alkotó kezdeményezés és eredeti helyzetátgondolás helyett csakis egy máskor s másutt már bevált recept követését, szolgálai átvételét tartja javallhatónak. BIBÓ-szindrómának nevezzük, mert egy hajdan tragikus történelmi tapasztalat mai leegyszerűsítő folytatásáról van szó, mely — esetünkben — az alkotmányos demokrácia, jogállamiság Nyugaton kialakult kliséit és mindennapi rutinját fetisizálja, és teszi saját kezdeményezőkézséget, képzelőerőt, aktív problémamegoldást eleve kizáró kultikus tisztelet tárgyává.

A párizsi békeszerződés előtt, a szovjetektől megszállt Magyarországon persze csak ennyit sugallt BIBÓ ISTVÁN publicisztikája: a „kapitalizmus” és „szocializmus” közt tapasztalt iszonyú párbajban, szerencsétlen előzményekkel terhelt hazai feltételeink között az elsődleges feladatunk itt és most nem az, hogy e dilemmák valamelyikét a másikkal szemben kiválasszuk vagy egy köztes „harmadik utat” útjára bocsássunk, hanem az, hogy az első alkalmat megragadva olyan politikai kultúra intézményesítésén fáradozzunk, amelyik lehetővé teszi majd, hogy későbbi időkben, nyugodt körülmények között politikai programokat kiérlelhessünk, s hogy ezek közt kellő időben majd a választást is megejthessük.⁵ Nos, BIBÓ csakis ezt vonhatta le a hatalomért folytatott ádáz kommunista harcból, generációs utódai pedig a kommunista uralom borzalmaiból. Ennek tapasztalata égett hát bele erkölcsi felelősségvállalásként a későbbi nemzedékek tudatába — mindenekelőtt közelmúltunkban, a mai rendszerváltoztató törekvésekhez vezető fejlődés során, amikor a megújulás főbb szereplői megfogalmazták a politikai összjáték közös szabályai kivívásának, vagyis az alkotmányos demokráciának s a jogállamiságnak feltétlen elsődlegességét. Ezért nevezzük

⁵ Első ilyen megfogalmazására ld. Papp Zsolt „Társadalmelemzés és politika” *Kritika* 1980/11, 11–15. o.

hát BIBÓ-szindrómának, mivel egy diktatúra fenyegetésével a háta mögött a közös játékszabályok elfogadásának feltétlen elsődlegességére koncentrál. Nem mérlegel, célokat sem vizsgál. Ehelyett megkerülhetetlen sorrendet állít, kinyilvánítva ezzel, hogy a társadalom a számára kívánatos javakat is kizárólag a közös játszma játszásának a gyümölcseként fogadhatja csak el.

Nem szólt róla — de formálódása idejében ennek nem is lehetett még aktualitása —, hogy mindez csupán a „mit?” és „hogyan?” viszonyának megállapítása, hangsúlyainak kijelölése, de önmagában egyik kérdésre sem ad választ, s még kevésbé valamely mintának a fetiszizálása, reflektálatlan szolgálai másolása útján. Mindez pedig éppen azáltal vált BIBÓ-szindrómává — nálunk és az egész térségben, éppen úgy saját megítélésünkben, mint a nyugati gondolkodásban —, hogy megélt történelmünk szenvedései nem csupán a „hogyan?” elsőségét tolták előtérbe, de ennek kritikátlan, külső, mintakövető útját is.

Elméletileg pedig biztos tudjuk, hogy a saját helyzetértékelés hiánya már csakugyan a lelki szegénység jele: egy önmaga erejében is kételkedő s csupán saját kínzó bizonytalanságát leplező gondolattalan szűkítés. Ezt pedig senki sem kívánja, de nem is lenne felelős erkölcsi lényhez méltó. Ugyanakkor éppen a jogállamiságról tudjuk, hogy nem más, mint eszmény: európai értékeinkben és gondolkodási kultúránkban történelmileg kifejlődött érvek küzdelme és megharcolt igazsága az embernek a jog világában elfoglalható és elfoglalandó méltóságáért. Jövőre nyitott hagyományt sugall hát, és nem befejezettséget, valamiféle lezárt s eszközeiben is kodifikált technikát. Ebből következően készségünket feltételezi az állandó újragondolásra és újrakezdésre; ezért nem is szabad a mások rutinjába történő belefeledkezés enerváltságával összetévesztenünk. Maga a jogállamiság sem más hát, mint küzdelem: szakaszokkal, kísérletekkel, mindenkor újra vívandó eredményekkel, „inkább vagy kevésbé”, „ilyen vagy olyan szempontból”, „már amennyiben” adható vagy elfogadható válaszokkal. Ritka határhelyzetek kivételeitől eltekintve ezért természete ellenáll az „igen” és „nem” kizárólagos formuláira visszavezethető válaszoknak, a MANICHEÁnus dichotómia kizárólag „jó” vagy „rossz” válaszlehetőségeket ismerő leegyszerűsítéseinek.

Mindezzel szemben a jog világa ugyanakkor formalizált. Jogi megítélés, bírói válasz csak a válaszadással minősített fogalmi-logikai osztály teljességét magában foglaló határozott és feltétlen „igen” vagy „nem” formuláiban adható (például: „bűnös / nem bűnös”, „lopott / nem lopott”, „tulajdon elvételének minősül / nem minősül”). Bármely konkrét jogvitát ezért csakis érvényes döntéssel (az adott ügyben technikai-eljárásilag immár megfellebbezhetetlen válasszal, vagyis *res judicata* teremtetésével) lehetséges lezárunk, s nem bármiféle elvont okoskodással. Éppen ezért olyan — mindennapi józan ésszel alig magyarázható — méltánytalan, önpusztító helyzetek jöhetnek létre a szigorú jogszerűség világában (*summum ius, summa iniuria*, vagyis a jog végletekig vitt követése végletes igazságtalanságot szülhet), hogy például egy nemzetgazdasági csőd elkerülésére tett konkrét kormányzati lépés a jog egyszempontú csőllátása folytán alkotmányellenesnek minősülhet, míg ugyanennek az alkotmány-szerűségnek talán szava sincsen a csődbejelentésről, vagyis arról, hogy a kormányzat a kiútkeresés kudarcaiba befáradhat, feladhatja, és a végén tényleg akár csődbe is viheti az országot.

Ellensúlyként éppen a jog szükségszerű formalizmusa követeli meg, hogy ügyeit emberi közelségben, közösségi pátoosszal kezeljük, és főként ne fetisizáljuk, hiszen immár több szempontból is patológikus helyzetről vallana, ha a gyakorlati életben egy ilyen dilemma valóban kiélezetten felmerülhetne. Ismételjük hát: végső soron a jogállamiság nem más, mint értékek, köz- és egyéni érdekek egyeztetésének sajátos kultúrája az emberi méltóság jegyében. Következésképpen arra való, hogy önálló és felelős problémamegoldó kezdeményezésünket sajátos hagyományainak, érvrendszerének és szűrőszerepének a segítségül kínálásával szolgálja, és nem arra, hogy nagykalapácsként forgatva bármely utcáról betévedő ellendrukker olcsó ürügyként használhassa ahhoz, hogy közügyek iránti mély megvetését kifejezze vagy az ellenszélben mégis megkísérelt felelős közösségi próbálkozásokat eleve lehetetlenítse.

4. Nyugat és Nyugat között

Különös kor adatott meg nekünk — most, hogy a szovjetbirodalom összeomlása után saját bajainkkal kell végre szembenéznünk. Keleti nyomorúságunkból kitekintve a Nyugatban mindeddig példát, majdani kibontakozásunkhoz fogódzót, s életünkhöz az erkölcsi háttér ígéretével tartást reméltünk. Most, hogy a vasfüggöny képletesen is leomlott, a teljességgel kitarulkozó látványtól hirtelen visszahőkölünk. Egyre mélyebben és mindennapjainkba hatolóan érzékelhetjük, mit is jelent hazai körülmények közt az, amit (főként amerikai közvetítéssel) uralkodó világérzésként, kész receptként kapunk. Ilyenek például: a társadalom alapsejtjeit képező szövetek „dekonstruálása”, minden közösségi kötöttség liberalizáló „felszabadítása”, „láthatatlan kéz” hagymázás képzelgése a szabályozatlanság káoszában — és mindezek olyan kétségbevonhatatlan igazsággént előadva, hogy abszolút a relativizmus e trónraemelésében immár egyedül csak bármiféle abszolútumnak a tagadása lehetne. Mi marad hát ezek után a porondon? Mindenféle önérvényesítő kisebbség és másság: feminizmus, homoszexualitás, leszbikusizmus, szektásodás, honvédelem elutasítása, parciális nézőpontú *watch*-szerveződések kultusza, és így tovább.

Közép-európai avittságunknak s archaizmusunknak köszönhetjük talán, hogy mi még tudhatjuk a régen pedig osztatlanul vallott tudást: mindez valójában a fragmentáció kultusza — a mindenkorai egész tisztelete helyett, és annak egyidejű tudatosulása nélkül, hogy jog csakis közösségi keretben, közérdekkel egyensúlyban, az elvonások folyamatos ellentételezésével, ugyanakkor a bomlasztó igények elutasításával képzelhető. Másképpen szólva: közösségi belátás nélkül bármiféle liberalizálás csakis a nihil frazeológiája lehet. Hiszen bármilyen felszabadításra törekedjünk is, indokoltsága kizárólag adott történelmi alapról, korábbi korlátozás ellentételezéséként magyarázható. Így beláthatjuk például, hogy a tegnapok nyomasztó öröksége Amerikában igazolhat pozitív diszkriminációt a faji megkülönböztetés és szegregáció, a női emancipátlanság, vagy a magánkapcsolatokat hajdanán és utóbb is eluralkó erőszak történelmi jóvátételeként. Ám ha ilyesmit máshol és máskor bárki értékelhető történelmi hasonlóság nélkül venne át, nyilvánvalóan csak merő utánzásra, sértő és káros divathóbortra gondolhatunk.

Tudjuk, hogy a jog alapja az igazságosság, és ez — legformálisabb felfogása szerint is⁶ — a lényegileg hasonló helyzetek lényegileg hasonló kezelését előfeltételezi. Mindennek fogalmiasításához a jognak fogalmi bennfoglalásokra és kizárásokra kell építenie. Ez természetes, hiszen amikor normát szabunk, egyenmúsítunk azzal szemben, amit devianciának gondolunk. Mert ami deviáns, az valamivel ellentétes, valamivel szembeszegül. Viszont az ilyen összefüggésekben gyakran hangoztatott 'mátság' helyes értelme szerint éppen nem tagadás, hanem kulturális változatosság — olyan gondolatoknak, eszményeknek, magatartási formáknak és előfordulásoknak a gazdag csokrából, amelyeknek egyik lehetősége és megnyilatkozása sem alacsonyabbrendű (vagy éppen felsőbbrendű) a másikkal, legfeljebb ezek kaotikusként érzékelhető kavargásában ma még ritkább és bizonytalanabb, mint a másik.

*

A nagy jogátvételek nemcsak veszélyesek, de kockázatosak is. Túlnyomó többségük végül kilöködik, „fantáziatörvény”⁷ marad, vagy csak évszázadok múltán szervesül.

Mi is sajátos hát átmenetünkben? Leginkább talán az, hogy egész folyamatában mindeddig (a) egyoldalú liberalizálás zajlott, (b) átmeneti állapotaink folytán és konvenciótlanságunkból fakadóan a reformszándék mindenekelőtt a köz károsodásával mehetett csak végbe, miközben (c) a társadalmi folyamatokba történő közvetlen beavatkozások többnyire parciálisan, önmaguk kedvéért történtek, nem pedig belesimulva valamiféle közösségi méretű és rendszerszerűvé szervezett össztervbe.

Mi áll mindennek hátterében? Elsősorban a jogállamiságról alkotott sajátos felfogásunk. Hiszen a jogállamiság úgy él képzeletünkben, mint a Tízparancsolat, melyet valaha Isten adott MÓZESnek, egyszer s mindenkorra kőbe vésetten, a Sinai hegyen. A jogállamiság azonban nem azonnal fogyasztható késztermék, pusztán végrehajtást igénylő recept, hanem inkább nem szűnő közösségi erőfeszítés. Nem isteni adomány tehát, hanem kulturális törekvésünk arra, hogy a jogban is az emberi méltóságot igyekezzünk szolgálni. Éppen ezért nem befejezett, nem is lekerekített. Minden eddigi formájában pontosan azokat a kihívásokat tükrözi, amelyekre a klasszikus példaképekként számontartott nemzetek a maguk idején, a saját körülményeik és feltételeik közt próbáltak meg választ adni. (Tehát főként angol, valamelyest amerikai és holland, a jelenkori fejlemények tekintetében pedig elsősorban német és francia történelmi összetevőkre gondolhatunk.)

Az utólagos elvonatkoztatás és fogalmi általánosítás szépítő leple mögül a jogállamiság örökségeként és matériájaként ezért valójában partikuláris és lokális kezdeményezések bukkannak elő. S ami ezekből immár a mindenkori utókor számára köte-

⁶ Az igazságosság általános fogalma CHAÏM PERELMAN ma már klasszikusnak számító felfogása szerint csakis formális lehet, s így azonos az egyenlőség eszméjével: Chaïm Perelman *Justice et raison* (Bruxelles: Presses Universitaires de Bruxelles 1963), 11–26. o. [Université Libre de Bruxelles, Travaux de la Faculté des Philosophie et Lettres, tome XXV], ism. a szerzőtől *Állam- és Jogtudomány* X (1967) 3, 441–443. o., újranyomva in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" 1994), 67–69. o. [Jogfilozófiák].

⁷ Jacques Vanderlinden *Introduction au droit de l'Éthiopie moderne* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1971) kifejezése: *lois de phantasie*.

lező közös alappá szervesült, az a nemzetközi jog része, és a jogállamiságunknak csupán előzménye, de nem specifikus kérdése többé. Ami pedig ezekből valóban jogállamiságként a jogállamiságra tartozó még, az csupán hagyomány, törekvés és parciális eredmény — egyes mintaadóként különösen számontartott nemzetek részéről, olyan nemzetek részéről tehát, amelyek persze saját gyakorlatukban kizárólag saját kérdéseikre próbáltak akkor és ott a maguk módján, önnön hagyományaik keretében válaszolni. Örökségüket élve, utókorként tehát parcialitásokat általánosítunk, amik időben és térben egyaránt partikulárisak. Ráadásul a jogállami eszmény az atlanti világban, Nyugat-Európában fogalmazódott meg elsőként, a közép- és kelet-európaiaktól számottevően eltérő feltételek között. A Nyugat folyamatos, szerves és kiegyensúlyozott fejlődése pedig nemcsak polgárságot és középrétegeket juttatott társadalomformáló helyzetbe, de velük és bennük a *societas civilis* intézményeit is mint a folyamatos társadalomfejlesztés belső motorjait a társadalmi mozgásba beépítette. Ezzel kialakultak a belső egyensúlyok és fékek, sőt a belső ösztönzések is.

Forradalmi hevületet, radikális változtatást, robbantási szándékot a jogállamiság nem ismer. Nem is revolúció, hanem evolúció áll mögötte: finom egyeztetések és mindennapos kompromisszumok. Pontosan azért szükséges a társadalmi-politikai mozgás játékszabályait nálunk is mihamarabb meggyökereztetni, hogy ezt az állapotot elérjük. Ehhez azonban tisztáznunk kell előbb: kik vagyunk, hol állunk, milyen készségeket hordozunk, rövid és hosszú távon mit akarunk. Csak ezután állapíthatjuk meg, hogy kultúránkból, hagyományainkból, rendezési tapasztalatainkból kiindulva mit és miként érdemes tanulnunk, mit és milyen újrakezdéssel folytatnunk. Az eddig megválaszolatlan (mert a mintaadó kultúrákban nem — vagy nem így — felvetődött) kérdések tekintetében pedig nyilvánvalóan a jogállamiság általános étoszát s megalapodottnak hitt kereteit szem előtt tartva illik saját válaszainkat keresnünk.

Demokrácia, alkotmányosság, jogállamiság — mindezek önmagukban hívószavak csupán. Nem mások, mint gyűjtőnevek: helyi színekben megjelenő, történelmileg adott kérdésekre az adott időben és helyen fogant válaszok kultúrái. A kultúra folyamatos, így hát modern korunk feltételei közt is szolgálni kívánja az emberi méltóságot. Ezért követel értékvállalást, odaadást, lemondani tudást — egy hosszú távon s változó körülmények közt is sikeres alkalmazás reményében. Így soha nem lehet befejezett: minden válaszadásában szükségképpen megújul. Egy kodifikált szabályhalmaz kazuisztikájának a szükségszerű hiánya mellett kínálja a kultúráját azért, hogy új és új szembesüléseink során mindenkor a hagyományainktól sugallt talajon építkeszhessünk. Ezért számít mindannyiunk cselekvő részvételére. Ha ötlettelenek vagyunk hát és szolgálak módjára másolunk, csakis magunkat kárhoztathatjuk. Ám saját kezdeményezéseinkben is mindenképpen mindenekelőtt önmagunkra kell számítanunk.

JOGTUDOMÁNYUNK AZ EZREDVÉGEN*

Aligha foghatunk bármiféle beszámolóba napjainkban anélkül, hogy egyszersmind említést ne tennénk a politikai rendszerváltozás sorsfordító tényeiről. Megalapozott követelések jutnak hát eszünkbe: jogállamiság, emberi jogok, alkotmányos többpárti parlamenti demokrácia, és így tovább. Mindez azonban rögvest jogtudományi irányok újraalapozása kívánalmában is testet ölt: alkotmányjog — államjog helyett; közigazgatás — az államigazgatásnál tartalmasabb értelemben; emberi jogok — egy végre vállalható és komolyan vehető törődés kifejeződése gyanánt, és így tovább.

Szocialista jogtudományunk mérlege sajnos a mai napig nem készült el. Bármennyire is azt látjuk majd, hogy különösebb szégyenkezésre s főként visszautasításra semmi okunk — tette dolgát, amennyire tehetette, s monografikus feldolgozásokban csakúgy, mint átfogó kitekintésekben és koncepcionális elemzésekben a szocialista világ példaértékű műhelyeként vált ismertté, miközben a nyugati tudományosságban is egyre inkább figyelemre kezdték méltatni elvi kifejtéseinek igényessége, összehasonlító kitekintése és történelmi érzékenysége okán —, mégis, problémáitárát nyilván kizárólag csak saját közegéből meríthette, szellemi horizontját pedig a reátelepített keleti félistenekkel történő kényszerű vívódása rajzolta körül. Bármennyi alkotó leleményesség volt hát abban, amivel környezetéhez alkalmazkodott, egy későbbi, megújult szellemi szomszédságban már csak torzult egyoldalúság maradna, amit láttathatna önmagából. Jogtudományunk tehát új elméleti megalapozás után kiált — újragondolást és hallatlan kiszélesedést feltételezve politikafilozófiai alapokban, alkotmányi keretekben, társadalomtudományi előfeltevésekben egyaránt.

Mindezt persze már korábban is előreláthattuk volna, amikor a szovjet birodalom és a nyugati reálpolitika valahai összeomlásáról még senki sem álmodozhatott. A változások bekövetkezte után így rengeteg régtől fogva ismert tény mégis újdonság-

* Előadás, mely felkérésre eredetileg a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete ünnepi ülésén hangzott el 1997. november 4-én, a Magyarországon első ízben megrendezésre kerülő tudományi napjának köszöntéseként s egyben ideiglenes számvetésként. A magyar jogász szakma és jogtudomány képviselői előtt 1998. február 28-án hangzott el a Pázmány Péter Katolikus Egyetem dísztermében, Zlinszky János köszöntésére a különféle jogtudományi ágakat egyaránt megszólaltató országos rendezvényen. Első megjelenésére ld. „Jogtudományunk az ezredvégen” in *Iustum, aequum, salutare* Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére, szerk. Bánrévy Gábor, Jobbágyi Gábor, Varga Csaba (Budapest: Osiris 1998), 298–314. o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 1, szerk. Varga Csaba].

ként hatott. Mert ismételt utazásainkkal bármennyire benső benyomásokat szerezhettünk is a nyugati társadalmak mindennapjairól, látásunk élességét s pártatlanságát egy ellenségem ellenségét illető szándéktalan túloptimalizálásunk mégis eleve homályosította. Ma már bevallhatjuk magunknak ezért: önkéntelenül is inkább vágyképet, utópikus álmaink megtestesülését láttuk bennük, semmint a mindennapokban úgyszólván semmiből elkezdendő, napi kudarcok és buktatók ellenére mégis újravállalható feladatot. Arra voltunk inkább fogékonyak, hogy akkor és itt számunkra tagadott értékek ottani kiteljesedésében gyönyörködjünk, és nem arra, hogy a látogatónak az ottani környezetben kétség kívül tetszetős megnyilvánulások mögöttes elvére, étoszára, egyidejűleg pedig társadalomszervezési elégségességére vagy éppen belső kiüresedésének veszélyére is rákérdezzünk.

Világos jelzéseik ellenére¹ még kevésbé vettük észre, hogy a normalitás mércéjének tartott nyugati jogrendekben is egyfajta paradigmaváltás zajlik: különféle társadalmi folyamatokat egyaránt jogászasított csatornába terelnek, miközben teljességgel felhagynak a hagyományos jogi pozitivizmussal s egy újfajta, harcoss társadalmi mérnökösök mellett állnak ki, mely a jogászt mindenekelőtt közvetítő minőségben foglalkoztatja. Mindezek járulékeként egyben megsokszorozzák a jogi fórumokat, a jogi döntést igénylő eljárásokat, és mindezeket eleve szupranacionális elvek, döntéshozó fórumok és nyomásgyakorló csoportok olyan kíméletlen uralmának rendelik alá, hogy mindez a külső szemlélőben a szuverén jogalakítás illúzióját olykor egyenesen külső kényszerítések belső végrehajtására csupaszíthatja.

Meg kell itt jegyeznünk: rendszerváltozás és külvilágunk törvényeire történő rádöbbenés — mindez egymást erősítő folyamatként jelentkezett. Hiszen az előbbiből adódó újragondolási kényszer csak fokozta, hogy a külvilágunkban lezajlott változások és következményeik nyomasztó erejű térhódítását még inkább láthassuk és érzékelhessük.

Mindennek ellenére előrelátásunk² mégis meglehetősen korlátozottnak bizonyult. Akkoriban még így gondolkozhattunk: tanulási folyamat áll előttünk, melyet nyitott lélekkel kell elkezdenünk. Magam például leginkább meghökkentő, egyszersmind radikálisnak tetsző vélekedésként azon meggyőződésemmek próbáltam akkoriban hangot adni, hogy szocialista örökségünk MARXizmusából nem egyszerűen igazolatlan és igazolhatatlan tételek maradtak hátra a múlthoz visszahúzó hagyatékként, hanem mindannak reménytelen avittsága, amire mint megközelítésre, étoszra, módszertani és tudományfilozófiai alapra egész MARXizmusunk ráépült. Hiszen tételeket bármelyikünk egyszerű akaratkijelentéssel megtagadhat vagy figyelmen kívül hagyhat; de azt a szemléletet, amelyből mindez táplálkozott, azt a tudományosságról formált előfeltevési rendszert, amelyre a MARXizmus válaszul kínálkozott, eddigi intellektuális énünk

¹ Legszembeszökőbb példaként ld. Roberto Mangabeira Unger *Law in Modern Society Toward a Criticism of Social Theory* (New York & London: The Free Press 1976) ix + 309 o., valamint Philippe Nonet and Philip Selznick *Law and Society in Transition Toward Responsive Law* (New York: Harper and Row 1978) vi + 122 o. [Colophon Books], ism. a szerzőtől „Átalakulóban a jog?” *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 4, 670–680. o., újranyomva in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” 1994), 226–236. o. [Jogfilozófiai].

² Pl. a szerzőtől „A kezdő jogállam botladozásai: Hétköznapi alkotmányozás [és] Jogi hagyományunk kérdőjelei” *Magyar Nemzet* LV (1992. április 27.) 99. 6. o. és LV (1992. június 9.) 135. 6. o.

megtagadása, korábbi késztettségünk meghaladása nélkül aligha hagyhatná bármelyikünk is maga mögött.

Ma már naívnak kell minősítenünk egy olyan helyzetfelmérést, amelyben egyébkénti aggályoskodásaink dacára még úgy hihettük: ez és ennyi a buktató. Ám mihelyt a mindennapokban is közös levegőt kezdünk szívni a bennünket pár évtizede még cserbenhagyó európai és atlanti világgal, már az a térfél is változott (mert korábbi elgondolásainknál összetettebb) képet kezdett mutatni. Mára pedig szép új világunk arculatát egy nekünk már ismerős (mert az általunk meghaladottra több szempontból is emlékeztető) jegy rajzolja körül. A francia XVIII. századot idéző racionalis gőg, felvilágosult utópizmus, egyetemes világboldogító csodagyógyszer a fejekben, elvont elvek uralma a gyakorlatban — és mindez immár a másik irányból érkezőn. Már pedig a nyomasztó túlsúly, a lehengető tudományos apparátus, a szakértők és segélyprogramok általi ösztökélés az itthoni címzetekben nemcsak a mindennapi józan gyakorlati tapasztalásból fakadó megfontolásait szoríthatja háttérbe, de mindezek nyomásának az eredményeként az újdonságok irányában a tudományban kötelező szkepszis, kétely és rákérdezés hangja is egyre halkul.

Csupán életbölcseesség mondathatja velünk, hogy a magabizó bizonyosságok gyakran belső bizonytalanságot lepleznek. Átalakuló korunkban persze aligha lehetne bárkinek is bármi egyébre oka. Hiszen elmondhatjuk:³ gyakorlati lépéseinket s ezek teoretikus körítéseit egyaránt áthatja egyfajta

(1) gondolati felkészületlenség (a gyakorlatban mégis kikényszerülő megoldások látszatbiztonságával),

(2) vakság és csodavárás (aligha szervesülő *deus ex machina*-jellegű beavatkozások szervetlenként is vállalásával),

(3) az ún. BIBÓ-szindróma (vagyis a diktatúra keserű megtapasztalása után minden annak veszélyével immár szembeállítható elvnek és eljárásnak a görcsös, kritikátlan igenlése — még abban az esetben is, ha hideg fejjel távolságtartásra irányuló képességünk mostani hiánya valójában egyfajta gyakorlati anarchiába torkollana), s végül

(4) a Nyugat és Nyugat közötti választás csapdája (az axiomatikus mintavállalásból eredő reflektálatlansággal).

Bizonyosan nem arról van szó, hogy a felgyorsult változási folyamatok bármikori (ideiglenes, ám jövőnk váltoállításait mégis döntően befolyásoló) végtermékét kétségbe kellene vonnunk. Azt viszont érzékelnünk illenék (s tényét megállapítanunk, következményeit pedig végiggondolnunk), hogy a tudomány ezzel elhárítja magától egyetlen és senki által át nem vállalható feladatát: a reflektáltatást. Amennyiben pedig olyan helyzet áll elő, hogy a gyakorlat létszerűségével és mindennapi tapasztalatainkkal szemben folyvást más feltételek közt máskor más által elvontan leszűrt elveknek biztosítanak elsőbbséget, úgy végső soron nemcsak doktriner módon cselekednénk, de egyúttal hajdani MARXizmusunk talán legmaradandóbb, valóban időálló tanulságát, a történetiség elvét is cserben hagynánk. Hiszen bármennyire örömtáncsal illetünk is végre általunk is vallható és vállalható egyetemes elveket, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a leguniverzálisabb princípiumok is eredendően történelmileg partikuláris

³ Vö. a szerzőtől „A jogváltás paradoxonai” *Magyar Szemle* V (1996. december) 12, 1186–1196. o.

feltételek közt, történelmileg partikuláris kihívásokra adott gyakorlati válaszokként fogalmazódtak valaha meg.

Ezért időszerű újra a kérdés: felkészült-e tudományosságunk egyáltalán arra, hogy saját valóságunkat feltérképezze? Rendelkezik-e empátiával, a szolgálat étoszával és kellő alázattal ahhoz, hogy ennek talaján erről s ennek érdekében megszólaljon? Vagy lehetséges-e, hogy mindenféle nevesítésünk, sőt fogalomkészletünk, egész gondolkodásunk, problémaérzékenységünk, sőt annak gondolati mintája is, amelynek jegyében kérdéseinket egyáltalán feltesszük — nos, módszeressége szerint mindez nem egyéb, mint a Nyugatra jellemző gondolkozásnak a kivetítése, tehát eredetében, mikénti alakulásában valójában eltérő kultúrák, életfeltételek, tapasztalatok, eszmények és várakozások terméke?

A kérdésfeltevésben nyilván dőreség lenne bárminemű vélekedés burkolt igazolását keresnünk. Életmesterséget tanítóként a történelem is annak tiszteletéről szokott szólni, amit a mechanikus óraszerkezet felfedezésével a világegyetem s az emberi társadalom működése metaforikus magyarázatában az akkori tudósnevezdek a középkori és újkori Európának sugallani tudott: *brake; checks & balances; demand & supply; feedback*; és *prudentia* — vagyis rendezett élet aligha áll elő másból, mint folytonos kiegyenlítésből, egyensúlyozásból, kölcsönösségből, együttthatásból, és nem utolsó sorban mindezeknek a mértékszerűségéből.⁴ Akkor és ott ez az igazság az Istentől teremtett világra mint egyetlen rendszerre vonatkozott. Mai kérdésünk ezért immár szerkezetében eltérő. Nevezetesen: egy olyan halmazban, amelynek minden összetevője önállóan fejlődik, ezek kapcsolatbakerülése is lassan, véletlen találkozás-ként, hatást sem gyakorolva történik, nos, egy ilyen halmazban kiindulhatunk-e a mindenkori egész leírásához egy olyan önérvényesítő önjellemzésből, amely magát — akár csupán ún. világgazdasági értelemben is — központnak, környezetét pedig nemmes egyszerűséggel perifériának nevezi? Ha tudomásul vesszük is a globalizált falu tényeit, vállaljuk-e egyszersmind azt a gesztust is, hogy ezzel az ún. centrum egyébkénti (politikai, pénzügyi, gazdasági és társadalmi) hegemoniáját minden további nélkül tudományos monopóliummá is kiterjesztjük? Úgy érzem, tudományosságunk a MARXizmus államvallásként érvényesítése idején bajlódott már eleget hamis univerzalizmusokkal és fedezetlen extrapolációkkal ahhoz, hogy most, ha máshonnan érne hasonló kísértés, tudnunk kellene, miképpen is lehet és kell ellene védekeznünk.

Van-e hát tartalékunk, önállóságunk, tartásos múltunk ahhoz, hogy sorsfordító időkben, mikor régi konvencionizálások már lehulltanak, újak még nem szervesültek, ám minták közt (múltunkkal, jelenünkkel, s remélt jövőnkkel a tarsolyunkban) mégis választásra kényszerülünk, ezt megfontoltan, a meggondolt gondolat biztonságával tehessük?

Tétova lépéseink, bizonytalanságot sejtető túlbizonyosságaink olybá tűnhetnek, mintha mindannyian folyvást csecsemőkké válnánk, mindent újból kezdve, midőn új helyzet adódik — anélkül, hogy múlt generációk s korábbi énkünk tapasztalatait hasz-

⁴ Vö. Otto Mayr *Authority, Liberty and Automatic Machinery in Early Modern Europe* (Baltimore & London: Johns Hopkins University Press 1986) xviii + 265 o., összefüggéseiben pedig a szerzőtől *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem 1998), 2.3.3. pont [Osiris Könyvtár: Jog].

nosíthatnánk a kihíváskor. Egy ilyen fejleménynek aligha örülhetünk, de tudományos múltunkból sem ez következik. Járulékos következmény, hogy szocialista elméletünk számos egykori terméke⁵ is ezzel utólagosan óhatatlanul megdicsőül. Hiszen a ma perspektívájában emelkedettebb, felelősebb, józanabb, megnyugtatóbb, elméletileg ugyanakkor *sine ira et studio* igazolt magatartási mintát s tudományos étoszt tudtak sugallani — szemben mai divatos koreszményeink javával.

Ha a tudomány részt kíván vállalni a kor feladataiból, s fejlődési lehetőségeink meghatározásában és napi valóraváltásában is közre kíván működni, figyelemre érdemesek lehetnek még további megfontolások.

1.

Mindenekelőtt tudományos múltunkat kell folytatnunk. Megnyugtató filozófiai alapokra építve, társadalomelméletileg s makroszociológiailag egyaránt fedezetten, nemzetünk történelmi tapasztalatait, hagyományos értékeit, a kapcsolódó gyakorlati megfontolásokat egyként figyelemre érdemesítetten szabad csak a tudomány vélekedését hallatnunk.

A modernizációs jogreform kapcsán tudományosságunk már a szocializmus feltételei között is kellő nyomatókkal józanságra intett. Mérvadó megnyilatkozásaiban következetesen

(a) az egyébként érvényesülő társadalmi normativitás keretszabó jellegét, a társadalmi folyamatok meghatározásában játszott túlsúlyos szerepét hangsúlyozta;

(b) minden mozzanatnál a szervesülés lehetőségét és kívánalmát helyezte előtérbe;

(c) annak hatékonyságát, hogy össztársadalmi mozgás befolyásolására (politikai állásfoglalás, jogi döntés vagy sajtókampány útján) elitista akciókat kezdeményezzenek, hosszú távon s maradandó hatással aligha látta javasolhatónak vagy tervezhetőnek. Ezért a beavatkozást egyébként zajló (szervezett és spontán) mozgások irányának jobbára szimbolikus megerősítése, szankcionálása gyanánt fogta fel;

(d) figyelmeztetett minden kalandorpolitika — vagyis utópista, fedezetlen, komolytalan vagy álságos reform — kártételére, amennyiben nemcsak törvényszerűen dugába dőlnek, de egyszersmind magát a változás gondolatát is lejárattják, az állami-jogi eszközrendszer presztízsét pedig lerombolják. Véggöveztetésként ezért

⁵ Mindenekelőtt a KULCSÁR KÁLMÁN szociológiai munkásságához fűződő jogi modernizációs tanulmányokra, valamint LUKÁCS GYÖRGY kései társadalmi lételméleti összegzéséből egyfelől a fejlődésbe beépülő mozzanatok hatásgyakorlásának a megfordíthatatlansága, másfelől a közösségi emlékezet fenntartó-továbbvivő jelentősége lételméleti kifejtésére mint jogfilozófiai alátámasztásra gondolok. Az előbbire ld. Kulcsár Kálmán *Gazdaság — társadalom — jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982) 254 o. és *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 228 o., az utóbbira pedig a szerzőtől *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 o., különösen VI. fejelet. [Gyorsuló Idő] és „A jog ontológiai megalapozása felé (Tételek Lukács György Ontológiája alapján)” *Magyar Filozófiai Szemle* XXVII (1983) 5, 767–776. o.

(e) egy rendszerszerűvé tervezett, lépéseiben következetes, meggyőző és gyakorlatias, jogi megoldásaiban eszközszerű társadalmi program előnyét hangsúlyozta — az előrerohanás hirtelenségének s gyors kifáradása veszélyének egyaránt kitett, csupán intellektuális érvektől fedezett, szűk elitista csoportakciókban kimerülő világboldogító szándékok olykor burjánzó alkalmi csábításaival szemben.

2.

Körülményeink szerencsés változása, európaiságunk szellemi vállalása, kapcsolatrendszerünk minden irányban nyitottá válása újító feladatot ró tudományosságunkra — mind az elméleti megalapozásban, mind pedig a módszertani tisztázásban, kimondatlan előfeltevéseink megvilágításában egyaránt. A jog területén indultak ugyan előmunkálatok, de akár első fecskékről is csak az ideiglenesség jegyében beszélhetünk.

Már pedig nyilvánvalóan nemcsak tudományfilozófiai és módszertani előfeltevések újrafogalmazása a cél, hanem általában: a II. világháború óta kontinensünkön, az angol-amerikai tudományosságban, és még annyi más helyen is érlelődött fejleményeket kritikailag fel kell térképeznünk, hasznosítható vonulataikat pedig honi tudományosságunk közegében újragondolnunk. Filozófiai, társadalomelméleti, történeti, összehasonlító megalapozástól közjogig, magánjogig, büntetőtudományig, gazdasági jogig, eljárási jogszemléletig, sőt államközi jogrendekig terjedő újraépülésre kell gondolnunk, aminek egyebek közt ki kell még egészülnie a kielégítően soha el nem végzett jogi-fogalmi rendszerépítéssel (jogi alaptantól az ágazati jogdogmatikáig). Rendeznünk kell a múlt magyar elméleti-jogi tudományossága iránti adósságainkat. Az államelméleti és államtani alapokat újra kell tisztáznunk. Meg kell tudnunk fogalmazni határterületek jogait, így rendészet, nemzetbiztonság, nemzetvédelem és rendkívüli állapotok jogilag alátámasztható követelményeit. Gyakorlati feladatokhoz, például törvényhozáshoz is tudnunk kell tudományos megalapozást adnunk. A jognak az erkölcsi normarendszerhez fűződő viszonyán és a jogász hivatás szakmai etikája s egyéb jogközi reményeink máig kielégítetlen területein szintén előbbre kell lépünk.

3.

Általános igényünk és követelményünk tudományaink újraalapozására nem feledteteti néhány különösen időszerű társadalmi gond tisztázó feltárásának sürgető jellegét. Hiszen egy rendszerváltoztató folyamatban nemcsak megszűnik valami, hogy más lépjen helyébe, de melléktermékként új kiegyensúlyozatlanságok is létrejönnek. A szocializmusra jellemző egyoldalúságokat és torzulásokat más egyoldalúságok és torzulások váltják fel.

A közösség alapvető rendező elvei — közérdek, közrend, közbiztonság, valamint nemzetbiztonság és nemzetvédelem — a politikai és médiaértelmiség, sőt a populáció széles rétegei számára is elkoptak, hiszen aligha lehet hitelük, ha pusztá vélekedés, személyes tetszés csupasz függvényeivé váltak. A közösségi gondok megfogalmazásának, közösségi érdekérvényesítésnek kibontott nyugati irodalma nálunk mindmáig teljesen visszhangtalan maradt.

Jog és kötelezettség hajdani egyensúlya megbomlott. A jog erkölcsi támasztékából kiüresedett. Politikai és gazdasági elitek, adófizetésre kötelezettek, követelésben öntudatos kisebbségek, sőt bűnözők is kizárólag a számukra kedves rendelkezésekre emlékeznek. Szégyen, hogy sem a jogalkotó, sem a jogalkalmazó nem a jogrend egységes érvényesülését támogatja, hanem az uralkodó szélirányt követve egyes kiragadott elemekre koncentrál. Átfogó társadalompolitika, egységes jogpolitika nincs; sem állami jogvédelem, sem érdekvédő aktivitás nem érzi feladatának. Sajtópublicisztikánk pedig, mely a hallgató tudományt e körben is helyettesíti, teoretikus magyarázat nélkül gyakran a bomlás tendenciáit még tovább erősíti.

Az emberi jogok hajdan ideologikus eszméje, mely egykor hatalmi önkények korlátozására jött létre, hogy megvonja bármely hatósági fellépés kereteit, mai pozitívalódásával (miközben ideológiai töltetét is megőrizte) sokszínű és sokarcú fegyverré változott, melynek lobogóra tűzésével immár egymással szembefeszülő csoportok is sikerrel vívhatják egymással és/vagy az időközben közellenséggé tett állammal csatákat. A kitaszítottak és elnyomottak felemelésével az emberi jogok gondolata valaha még a társadalmi egységesülést szolgálta. Ma már lehetővé teszi dezintegrációs, dekonstruktív mozgalmi felhasználását. Amikor még a jogot szűken mérték, szocialista jogirodalmunk serénynek mutatkozott a túlzó jogérvényesítés s a joggal történő visszaélés visszaszorításában. Mai jogkiterjesztésre és jogérvényesítésre épülő körunkban ellenben mindmáig hallgat (noha a *summum ius, summa iniuria* a józanság erényét már ősi korokban hangsúlyozta).⁶

4.

Időközben a szocializmust belülről feszítő ellentmondást újfajta ellentmondás belső feszítése váltotta fel, és ez nem kevésbé problematikus.

A szocializmusban ideológiája szerint a jog gyakorlatát a szabálypozitivizmus uralta; a mezítlen tény uralma ezt egyenlítette ki. A mindenkori hatalmi konstelláció érdekérvényesítése tehát szabadon folyhatott (akár erőszak, látványos jogszegés vagy a jog elhallgattatása árán is), míg a hatalom szempontjából érdektelen területeken kicsinyes szabályuralom érvényesült. Napjaink gyakorlatát ezzel szemben elvont elvek uralma jellemzi, amit tények másfajta uralma egészít ki. Hiszen a jog önmagát sikerrel nyomasztó fölénybe hozta, adott területen tehát megkerülhetetlen tényezővé lett és ezzel sikeresen integrálódott a hatalomba önálló társadalmi alrendszerként. Mögöttes erkölcsi tartalmából azonban kiüresítették, és pusztán eljárási mintává sterilizálták. Egyfajta anarchia lett a következmény. A porond közepéről bárki számára hozzáférhető jogot most már szabadon húzgálják magukhoz s tépik foszlányokká a társadalomnak önérvényesítésre leginkább kész egyedei. Társadalmilag elfogadott, széles körökben jutalmazott mintává lett a jogkerülés, a joggal való visszaélés; mi-

⁶ A mértéknélküliség romboló erejének felismerésére és korlátozására a jogantropológiában, a *salóm* posztulátumaként ismertén a zsidó és az iszlám jogban, a kínai és a japán jogeszményben, végül az európai kultúrában *Michael Kohlhaas* Heinrich von Kleist által elbeszélt története kapcsán vö. a szerzőtől *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* [előzetes kiadás] (Budapest: Osiris 1996; 1997), 2.3.1.8. pont, 57–61. o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, II/1].

közben a jog egyoldalú, túlzó igénybevételét nem korlátozza semmi. Tudományunk nem hallatja hangját a jogsértő jognyeréséről, a bűnözőnek áldozata fölébe kerekedéséről sem. „Senki sem húzhat hasznát saját jogsértéséből!” — Európában ez jogelv volt, tudományunk cinkos kacsintása azonban ezt is hagyta behullajtani az elveszejthető ballasztok szemétkosarába.

Szocializmusunkban a szabályozás legalább saját volt, saját parlament terméke, saját autokrácia kifejeződése. Azóta inkább olyan divattermékekben dúslakodunk, amiket mások mások, eltérő létfeltételekre eltérő környezetben találtak ki, számunkra viszont készen, adaptáció nélkül oktrojáltak.

Tudnunk kell, hogy jogátvétel mindig és mindenütt volt; gond csupán a tudomány hallgatása, a problémátlanság látszata. Mostani átalakuló korunk többlete a konvencióvesztés: kiüresedés a konvenciókból. Hiszen társadalmunkon olyan előzménytelen, mégis viharos változás söpört végig, amely cselekvési egység, közös meggyőződés hiányában anélkül következett be, hogy szervesülést igényelhetett s kellő megalapozáson nyugodhatott volna, vagy társadalmilag elfogadott rendezési elvek támogathatnák.

Ezért aligha csodálkozhatunk, ha egymással szembefutó, egymást gyengítő vagy semlegesítő — közös értékrenddé, összefüggő gyakorlattá azonban (ama formális eljárási szabály pusztá kielégülésén túl, hogy mindannyian egy alkotmányos többpárti parlamenti demokrácia termékei) nem szervesülő — akciók, nyomásgyakorlások, parlamenti csatározások nyomán előálló különféle jogdarabok (így: törvények, bírósági döntvények, önkormányzati határozatok, jogbiztosítási állásfoglalások, véget nem érő vagy processzuális relevanciák útvesztőjébe fulladt eljárások) kavalkádjából társadalmi rendnek még a látszata sem áll elő. A jogérvényesítés biztonságának, az előreláthatóságnak hiánya pedig egyenesen egy jogilag is támogatott anarchia képzetét kelti.

Mindez persze szakmai kérdés: társadalmi rend és jogrend egységéé, a jogi koherenciáé⁷ — ugyanakkor azonban (s ez teszi nálunk és most teoretikus nézőpontból különösen érdekessé) a konvencionalizálása is. Pedig jogszociológia, jogfilozófia és jogi módszertan kutatásai már a szocializmus korában egyöntetűen alátámasztották, hogy

(a) a jog viszonylagos önállósága csakis technikalitása homogén felhasználhatóságában mutatkozhat meg.⁸ Bármiféle tartalommal telítése, tényleges igénybe-

⁷ Vö. pl. Kulcsár Kálmán „A konzisztencia problémája a jogi rendszerben” in Kulcsár Kálmán *Gazdaság — társadalom — jog*, 123–139. o.

⁸ Ez gyakorlatilag a jog ún. autopoietikus önreprodukciójával — tehát a „jogszerű” és „jogszerűtlen” kettős (bináris) kódjában kifejezett választásával, az „igen” és „nem” kizárólagos válaszlehetőségében rejtőző kétértékű (bipoláris) formalizmusával (amit magunk korábban MANICHEÁNS DIALEKTIKÁTLANSÁGKÉNT jellemeztünk) — egyértelmű. Vö. az előbbire Niklas Luhmann „The Coding of the Legal System” [sokszorosítás] (Florence: European University Institute 1985) 63 o. [EUI Colloquium Papers, Doc. IUE 342/85, Col. 94], valamint a szerzőtől „Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése” *Jogtudományi Közöny* XLIII (1983) 5, 264–268. o. és A bírói ténymegállapítási folyamat természete (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 269 o., különösen 5.4.1. pont, 220–227. o., az utóbbira pedig a szerzőtől „A joglogikai vizsgálódás lehetőségei az újabb megközelítések tükrében” *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 4, 713–729. o., újranyomva in Varga *Jogi elméletek, jogi kultúrák*, 90–106. o.

vétele azonban már kizárólag a társadalmi gyakorlat talaján, benne oldottan (a társadalmi értékvilág, fogalmiasítás, érzékenység, hagyomány, kultúra és begyakorolt készségek részeként), tehát sorsában is osztozóan történhet.⁹ Ezért

(b) a ténylegesen érvényesülő társadalmi normativitás közegében a jog leglátványosabb összetevői, így a hivatalos jogforrások sem mások, mint csupán egy tengerbe merülő jéghegy látható csúcsai, amik kizárólag a jogműködés többi összetevőjével együtt jelölhetnek bármiféle értelmes (értelmezhető) irányt. Jogászi hivatáserkölc, étosz, munkakészség, stílus, uralkodó doktrínákból épülő közmegegyőződés, szakmai gyakorlatban érvényesített jogelvek, az ésszerű eljárásról formált vélemény — mindez döntően formálja azt a gyakorlatot, ami pedig (hivatalos ideológiája szerint) csakis jogforrások nyomán és megvalósulásaként jön (mert jöhet) létre.¹⁰ Ebből eredően

(c) a törvényhozás alkalmi lépései lökést adnak ugyan a jogfejlődésnek, a joggyakorlás mindennapi éltető közege mégis a konvencionalizálások tömegéből áll elő. A törvény mikénti megvalósulásában vagy kudarcában bábáskodó mindennapi magatartásnak, törvény hiányában is rendező erejű megállapodások és szokások kialakulásának, s a mind e mögött álló szakmai és társadalmi közmegegyezés legitimáló erejének köszönhető, hogy elmondhatjuk: íratlanul, de van alkotmány Angliában; tisztázott a királynő jogállása; és ugyanezért mondhatjuk el magunkról is, hogy — például — joggyakorlatunkban irányváltás történt (mondjuk: válásnál, egyenlőtlenül a két nem számára).¹¹ Mindebből adódóan

⁹ Vö. a szerzőtől „Összehasonlító jogi kultúrák: szempontok a fogalmi körülhatároláshoz” *Jogtudományi Közlöny* LII (1997. január) 1, 45–49. o., széleskörű példatárként pedig Volkmar Gessner, Armin Hoeland & Csaba Varga *European Legal Cultures* (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996) xviii + 567 o. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures II].

¹⁰ Vö. az előfeltevések logikai szükségességének bizonyítását illetően Leszek Nowaktól *Próba metodologicznej charakterystyki prawoznawstwa* (Poznań 1968) 205 o. [Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Prace wydziału prawa 38] — ism. a szerzőtől *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 1, 119–120. o., újraközölve in Varga *Jogi elméletek, jogi kultúrák*, 40. o. —, valamint „De la rationalité du législateur comme élément de l'interprétation juridique” in *Études de logique juridique* III, publ. Chaïm Perelman (Bruxelles: Bruylant 1969), 65–86. o. [Centre Nationale de Recherches de Logique] — ism. a szerzőtől *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 1, 89–94. o., újraközölve in *Jogi elméletek, jogi kultúrák*, 85–86. o. —, a társadalminak és a joginak összefüggéseit illetően pedig — legújabb összefoglalásként — Kulcsár Kálmán *Jogszociológia* (Budapest: Kulturtrade 1997), VII. fejl., 259–287. o., a szerzőtől pedig „Jogalkalmazás: politikum a logikum ellenőrzése alatt?” [„A jogalkalmazás elméleti felfogásának alapjai” *Állam- és Jogtudomány* XXI (1978) 3, 339–366. o. és „Jogalkalmazás” in *Állam- és Jogtudományi Enciklopédia* I, szerk. Szabó Imre (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980), 795–811. o.] és „A bírói tevékenység logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között” [*Állam- és Jogtudomány* XXV (1982) 3, 464–485. o.] in Varga Csaba *Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987), 353–388. és 389–412. o. [Elvek és utak].

¹¹ Végső hatását illetően — bár a sajátosan jogi presztízsének az egyidejű rombolásával — ugyanez a helyzet, ha a jogen kívülről nyomakszik valamilyen kényszeres megfontolás a jogival vetekedően a jog helyébe, mint pl. az amerikai hivatásrendek (médiaszervezetek, kiadók, egyetemek, tudományos műhelyek, valamint általában közszolgálatok) fegyelmi gyakorlatában a *political correctness* változó, de kíméletlenül érvényesített (és a gondolat szabadság, szólásszabadság, tanítási szabadság határait egyaránt korlátozó) követelményrendszere. Egyéb tudományos tárgyalása híján ld. Pokol Béla publicisztikáját a *Magyar Nemzet* hasábjain.

(d) kaotikus helyzetek jöhetnek létre, ha e szubsztrátum megsérül és konvencionalizáló feladata betöltésére (többségi értékrendet kifejezve, a mindennapi jogi gyakorlat standardizálására) képtelenné válik. Már pedig egy rendszerváltási folyamat, amelybe *deus ex machina* gesztusaként kívülről és felülről robbannak bele szétforgácsolt (történetesen hazai előzmény, jártasság, begyakorlottság nélkül külső mintától ösztönzött) törvényhozási aktusok, egy megosztott és számos tekintetben irány nélküli társadalmi szubsztrátum (és kétes értékű, megbízhatóságú és hatékonyságú standardizáló támogatása) más eredményhez aligha vezethet. Ezért

(e) egyéb eredmény hiányában törvényszerűen következik be valamiféle átmenetileg állandósuló elvi irány nélküliség, továbbá a tisztázatlan helyzetek uralására és kihasználására képes egyéni és csoportbefolyások korlátozatlanságából adódó cikk-cakkok időleges legitimálása. Mellékhatásként, ám hosszú távon környéktele-nül érvényesülő járulékos diszfunkciókkal azonban mindez (akár bármiféle további konkrét jogsérelem hiányában is) tartósíthatja a jog étoszának rombolását, a bizalom megingását, és széles néprétegek válaszáként — az egyik lehetőség szerint — a jogkerülés választását, — a másik lehetőség szerint pedig — a populáris reményeknek egy felülről induló új állami reformmozgalomba történő áthelyezését.

5.

A jogi gondolkodás a szocializmusban rendkívül sokat tett azért, hogy fennálló keretei közt emberibbé s élhetőbbé tegye, ugyanakkor közösként megfogalmazható társadalmi célok szolgálatába állítsa az állam és jog intézményrendszerét, a különféle reformtörekvéseket. Vajon mai tudományosságunk mennyit vállal fel az azóta egymásra tornyosuló feladatokból?

Megváltozott körülményeink között még a szükséges előfeltételek tisztázása is legfeljebb tapogatózó benyomások publicisztikai rögzítéséig jutott; alapkérdésekről alig van szava. Mintha megrekedt volna a szocializmus körülményei közt elvégzett elemzéseknel. Egyelőre az eszközök átplántálhatósága korlátaira, eszmék és technikák univerzalizálásának a természetes határait sincs válasz; sőt mindennapi rutinjában kifulladásra még arról is megelégedkezett, hogy legalább általa korábban megfogalmazott kételyeket cáfolásra érdemesítsen.

Külföldön pedig burjánzanak az írárok, amik — a második világháború utáni sikertelen amerikai jogexport németországi kudarcára, a Dél-Amerikába (egy ún. tudományos társadalomelmélet jegyében elvégzendő társadalmi modernizáció oltárán áldozva) beleölt dollármilliárdok azóta sem kibeszélt szégyenére emlékezve, vagy a józan-ság jegyében a Világbankkal perlekedve — kérdéseket tesznek fel, kétségeket hangoztatnak, öreg igazságok változatlan érvényét hangoztatják, sőt új felismerésekkel is szolgálnak. Nos, a nemzetközi jogexport e csúcsteljesítményes időszakában, amikor összeomlott szocializmusaink romjain a világ közel egynegyedében cikáznak szakértőkként különféle jogügynökök és jogvásárosok, a célországok akadémiái s egyetemei mintha makacsul hallgatva éppen szendén félrepislantanának. Lehetséges, hogy pontosan e pillanatokban érzik át a szükségét annak, hogy megéljék, sőt örvendezzék immár senki által nem korlátozható szabadságukat?

A jogújítás karavánja azóta is a maga csapásán halad, noha változatlanul egyikünk sem tudja: vajon milyen gyógyírt mikor, milyen feltételek közt kellene alkalmaznunk? Az egészséges működés feltételeit milyen paraméter mentén, mely kritériumrendszerrel kellene kijelölnünk? Mai modernitásunkban mit jelent a történetiség? Milyen jegyekből épül a globális falu? És teoretikusan mi igazol egy olyan folyamatot, amelyben első menetben mintákat történelmileg partikuláris helyen és feltételek közt (akkor és ott érvényesülő előfeltevések s szokások nyomán) rögzítenek, majd az eredményt egyetemes és kortalan *panacea* gyanánt kiterjesztik, hogy végül a *tel est notre plaisir* gesztusával minden emberi kondícióra érvényesen egyetemesnek kiáltásák ki?

Az eredeti problémaérzékeléstől az intézményi megoldásig összetett a megismerés és fogalmiasítás útja. Az erre következő gyakorlati cselekvésnek már szükségképpen nagyobb változatossággal, de egyszersmind több helyi specifikummal is kell számolnia.¹² Hadd emlékeztessünk itt a közelmúlt tapasztalatára:¹³ a század nagy jogreceptiós vállalkozásai közül még a legsikeresebbek is csupán korlátozott érvényűnek s hatáskörűnek bizonyultak;¹⁴ mások helyi ellenállás folytán még idő előtt elbuktak;¹⁵ a II. világháború győztese által megkíséreltek pedig éppen a bennük rejlő politikai nyomás révén csak eleve mérsékelt és időleges sikerre számíthattak.¹⁶

Mi hát mai csodavárásunk alapja? Hiszékenység, ideologikum, érdek, butaság, vagy egyszerűen a történelmi emlékezet kiürülése? A különféle racionalitások irracionálissá szerveződött világában a mindennapi józanság, az emberi tapasztalás hitelének szégyenteljes elveszejtése s új idolk posztmodern klippjeivel történő helyettesítése?

Magunkról szólva ennyit mondhatunk csupán: a szocializmus világrendszerének összeomlása után a közép- és kelet-európai térség hatalmas változatosságában egyöntetű igényként, megkísérelt törekvésként s részben előrehaladott útként mindenütt új és következetes jog- és intézményteremtéssel találkozhatunk. Jogállamiság, az emberi jogok maximumának következetes érvényesítése egy korábbi társadalmi és jogrend felbomlása után — olyan program ez, mely helyenként (s szerencsénkre,

¹² Ld. a szerzőtől „Az intézmények mint rendszerek: Fogalmi kifejlődés, zártság és nyitottság, átalakulási lehetőségek” *Valóság* XXXV (1992) 6, 1–10. o.

¹³ Összegezően vö. a szerzőtől „A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról” *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 4, 796–810. o., újraközölve in Varga *Jogi elméletek, jogi kultúrák*, 236–250. o., különösen 243–245. o.

¹⁴ Törökországban pl. évtizedek következetes meggyökereztetési erőfeszítései ellenére is mindenekelőtt nagyvárosi környezetben fejtett ki hatást. Vö. June Starr *Dispute and Settlement in Rural Turkey An Ethnography of Law* (Leiden: Brill 1978) xvi + 304 o. [Social, Economic and Political Studies of the Middle East XXIII].

¹⁵ Pl. Etiópiában és Iránban. Az előbbi tekintetében vö. Jacques Vanderlinden *Introduction au droit de l’Ethiopie moderne* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence 1971), különösen 212. s köv. o. és Heinrich Scholler und Paul Brietzke *Ethiopia Revolution, Law and Politics* (München 1976), 80. s köv. o., valamint *Transplants Innovation and Legal Tradition in the Horn of Africa* Modelli autoctoni e modelli d’importazione nei sistemi giuridici del Corno d’Africa, ed. Elisabetta Grande (Torino: L’Harmattan Italia 1995) 403 o. [Non Solo Occidente / Studies on Legal Pluralism 1].

¹⁶ Pl. Németországban és Japánban. Az előbbi tekintetében vö. Armin Höland „Évolution du droit en Europe Centrale et Orientale: assiste-t-on à une renaissance du ”Law and Development”?” *Droit et Société* 25 (1993), 467–488. o.

éppen szűkebb régiókban) figyelemreméltó intézményesedésnek, a társadalmi-politikai folyamatokba máris beépülő hagyományosodásnak adott teret. Másutt azonban egyértelműen az erősebbnek és gátlástalanabbnak a növekvő uralmába, bünszövetkezetek és az állam összefonódásába, egy évezreddel ezelőtti gyenge és szétforgácsolt nyugat-európai államiságra emlékeztető gyakorlati anarchiába torkollott.¹⁷

6.

Jogtudományunk már szocialista időszakában is tudatában volt hármas kötődésének, és sikerrel igyekezett hivatásának megfelelni. Egyfelől elmélyedt a hazai problematikában, másfelől térségünk (akkor: a szocialista tömb) átfogó kérdéseivel figyelemre érdemesen viaskodott, sőt, harmadfelől, egyetemes áttekintésekre is sikerrel vállalkozott, globális gondokra keresve a választ vagy nemzetközi dilemmákhoz ajánlkozva feleletül.

Az ezredvégen a nagyvilág maga is átalakulóban leledzik. Globális faluja az európai kontinensen s az atlanti térségben egyaránt új jog, jogi stílus és kultúra formálódását hirdeti. Eszmei választásaink azonban sohasem önmagukban állanak: gyakorlati következményeket vonnak maguk után — amit persze intellektualizáló hajlandóságunk csak ritkán szokott végiggondolni.¹⁸ Problémáink kontextualitása ezért gondolati inspirációját illetően lehet bár eszmei, gyakorlati következményeiben (hatékonyságában, költségei vonzatában) mégis valóságos.¹⁹

Vajon tudományosságunk meg tudna-e ma is felelni e hármas hivatásnak? Az utóbbi néhány év tapasztalata egy új indítás szándékáról s tényleges megkísérléséről nemigen tanúskodik. Globális dilemmák kapcsán jogtudományunkban mindeddig inkább mintakövetőnek, megfelelni igyekvőnek bizonyultunk. Alkotó gondolkodást igénylő vitákban pedig a nyíltesélyű reflexió helyét többnyire valamilyen mérvadónak tekintett (s túlnyomórészt eltérő környezetből hozott) *mainstream* vélekedés kicser-

¹⁷ Az orosz „jogállamiság” valóságos természetéről és veszélyeiről nemzetközi biztonságpolitikai háttéranyagok rendkívül borúlátó, az európai XII–XIII. század gyenge államiságát, szervezetlen erőhatalmi széttagoltságát idéző (s Pierre Corneille *El Cid*-jének állapotáival szemléltetett) képet nyújtanak. Ld. pl. Vladimir Shlapentokh *Russia Privatization and Illegalization of Social and Political Life* (Michigan State University Department of Sociology: 25 Sept. 1995) 44 o. [CND (NATO: Chris Donelly) (95)459], a szerző tömörített fordításában ld. „Oroszország kisajátítása” *Magyar Szemle* 5 (1996. szeptember) 9, 828. s köv. o. és Vladimir Shlapentokh *Decentralization of Fears Life in Post-Communist Society* (1997) 5 o. [CND (NATO: Chris Donelly) (97)026]. Statisztikai adatok tükrében [egy évtized alatt rablás és gyilkosság ötszörös, tolvajlás és erőszak hatszoros előfordulása, felderített korrupciós és gazdasági bűncselekmények egyenként negyedmillió halmaza, stb.] ld. Igor Ilynsky „Law and Order” in *Russian Society in Transition* ed. Christopher Williams, Vladimir Chuprov & Vladimir Staroverov (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996), 219–240 o. Távolabbi területekről, így pl. a csecsen „jogállamiság” természetéről még kevesebb a tudomásunk.

¹⁸ Údító kivételként ld. pl. *Western Rights? Post-communist Application*, ed. Katharine Lauer & András Sajó (Dordrecht: Kluwer 1996) 386 o.

¹⁹ Ld. pl. az amerikai és japán rendészeti megoldások összehasonlító vizsgálatát, melyben individualizmus és kommunitarianizmus kifejlett étoszai adják a technikák különbözőségét, és egyik oldalon a hallatlan költségigény ellenére is eredményeik gyaroltságát, a másik oldalon pedig alacsony költségigény ellenére is az elérhető optimális hatást. Denis Szabo *Intégration normative et évolution de la criminalité* [kézirat] (Paris: [Institut de France] 1995) 51 o.

készése, majd előítéletes kényszerességgel történő követése és vak érvényre juttatása foglalja el.

Vajon most, az ezredvégen, mikor nemzetünk ismét választak előtt áll, és minták, eszközök s technikák kavalkádja tornyosul előtte, hogy folyvást válasszon közülük, mely választásaival viszont már jövője váltóállításait formálja — nos, képes lesz-e jogtudományunk arra, hogy politikus, polgár, média és szakmák gondolkodásmódját, sőt képzelőerejét befolyásolja? Mert helyzeteket felmérhetünk, statisztikákat készíthetünk ugyan, ám nagyívű döntésekhez eszmékről s befogadó közegről is illik faggatóznunk. Itt viszont már eredendő tisztázatlanságokkal találkozunk. Olykor még alapkérdéseket is elfelejtünk feltenni.

Kérdezzünk csak rá, még ha a mulasztást egészében nem is pótolhatjuk: Vajon *tabula rasa*-e a nemzet, amibe tartalmakat tetszés szerint beletölthetünk? Voltak-e múltjában, vannak-e jelenében értékek, érzékenységek, készségek, kötődések, netán gyakorlati sikerek, amikbe ágyazódón, amiket erősítőn, amikből többleterőt merítőn esetleg bátrabban, határozottabban, biztonságosabban építkезhetünk?²⁰

Sokat kellene tudnunk, amit tegnap sem tudtunk, ma sem tudunk. Jogtudományunkban a történelmi távlat hiányos, töredékes, még a tegnapot illetően is sekélyes. Múltunk hiányzik, feltáratlan, vállalatlan. Még jogirodalmi bibliográfia is csak az utolsó fél évszázadról áll rendelkezésre. Korpuszok (forrásgyűjtemények, dokumentumkötetek: jogforrásokról, országos és helyi joggyakorlatról, kezdeményezésekről, tervezetekről), amik szerencsésebb európai nemzetek jogtörténetében már évszázad óta teremfalakat töltenek meg, nálunk — a *Corpus Iuris Hungarici* s egynéhány töredékes joggyűjtés kivételével — még el sem készültek. Sem terv, sem tudománypolitika, sem pénz, sem személyes kezdeményezés nincs arra nézve, hogy ez évszázada elvégzetlen munka legalább elkezdődjék. Még gyűjtőmunka elkezdésére, akár töredékes közzétételre sincs esély, hiszen az a generáció sem nőtt még fel, amelyik latin nyelvtudással, forráskutató felkészültséggel, alapozó munkákhoz szükséges szolgáló lelkülettel újra vállalhatná a magyar jogtörténet és a magyar jogi hagyományok forrásainak a feltérképezését. Amúgy pedig hogyan állhatnának össze egységes képpé a véletlenszerű részfeldolgozások? Míképpen szerveződhetnének kutatások, melyek adatszerű intézményi megtestesüléseken túl nálunk is megkezdhetnék a humán tudományhoz méltó számbavételt, folyamatok és teljesítmények (jogász stílusok, módszerek, személyes *trouville*-ok) jogász alkotóerőt kívánó értékelését? Hogyan születhetnék emelkedett szellemiség, ami történesek száraz tényszerűségén túl gondolkodói teljesítményt, intellektuális csemegét, derűt és szellemi izgalmat nyújthatna — hasonlóan például a mindig vibráló szellemi töltekezést ígérő angol jogtörténeti eszme-futtatásokhoz?

Mit tudhatunk a történelem, hagyomány, szervesülés, otthonosként érzés kötőerejéről, ha senki sem szolgál véle? Mikor szólt utoljára társadalomelmélet, jogbölcselet

²⁰ Az első szabad választás két fordulója között a brüsszeli *European Academy of Legal Theory* résztvevőjeként hazai aktualitásokról emlékezetes esti sétabeszélgetéseket folytattam BOAVENTURA DE SOUSA SANTOS professzorral, Coimbra nagynevű jogász-szociológusával. Marxista társadalomtudós és szociáldemokrata politikus minőségében egyaránt megfogalmazott személyes sürgetése mindvégig sajátos helyi hagyományaink, különös értékeink, történelmi sikerélményeink felmérésére s már a politikai tervezés korai időszakában is tudatos integrálására irányult.

vagy történetírás például a hagyományról mint minden szerves gyakorlat fundamentumáról? Kapcsoló erejéről, generációk felgyűlt tapasztalatát továbbörökítő funkciójáról, integráló képességéről, különféle mozgásokat s finom változásokat egyetlen hatalmas folyamattá ötvözni képes pótolhatatlan közegéről?²¹ Tradíció és ráció egymást kisegítő munkálkodásáról? Racionalitás és mindennapi tapasztalás nem egymásnak alárendelt kapcsolatáról?²² Előbbinek elméleti, az igazolás logikájában kritériumként játszott szerepéről, utóbbinak gyakorlati cselekvésünkben a döntés logikájában betöltött létszerűségéről?

MARXIZMUSUNK KÉNYSZERŰ GÚNYA VOLT. Számosan nem tudtunk kibékülni sem tudományfilozófiai előfeltevéseivel, sem leegyszerűsítéseivel és jogosulatlan kiterjesztéseivel, de különösen nem csupán politikailag indokolt önkényével. Mindazonáltal élhető volt: a történelem tiszteletét lehetővé tette. Jobb híján (hiszen más fogalmi kerettel nem élhattünk) az élet tanítómesterként szolgálatára mégis használhattuk. Ezzel szemben viszont pusztítóvá válhat már az, ha absztrakt princípiumokat egy univerzalizált ahistorikus kontextusban exkluzíve konceptualizálunk. Nemcsak kiürsítheti a szellemet, de módszeresen meg is foszthatja mindennapi szubsztrátumával való kapcsolatától, az emberi gyakorlat és tapasztalás fundamentumától.

Arról szóljunk hát tudományban, amiről tudunk és érdemes beszélnünk. Amiről pedig hívságunkon kívül nincs mondanivalónk, akár hallgathatunk.

²¹ Pedig mindezek a megfontolások már MAX WEBER egyébként racionalitásra épülő elméletében is megjelennek. Ld. pl. Jerzy Szacki *Tradycja* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1971); Carl Joachim Friedrich *Tradition and Authority* (New York, Washington & London: Praeger 1972) 144 o. [Key Concepts in Political Science]; Edward Shils *Tradition* (Chicago: University of Chicago Press 1980); Martin Krygier „Tipologia della Tradizione” *Intersezioni* 5 (1985), 221–249. o.; jogi vonatkozásaiban pedig Martin Krygier „Law as Tradition” *Law and Philosophy* 5 (1986), 237–262. o.

²² Ld. pl. Michael Oakeshott *Rationalism in Politics and Other Essays* (London: Methuen 1962) vii + 333 o., különösen 1–36. o., Keszthelyi András [„Hagyomány és értelem”, 549–556. o. saját bevezetéssel kísért] fordításában ld. „Racionalizmus a politikában” *Jelenkor* XXXVI (1993. június) 6, 557–575. o.; egyéb elágazásaiban pedig pl. Jeane J. Kirkpatrick *Dictatorship and Double Standards Rationalism and Reason in Politics* (New York: Simon and Schuster 1982) 270 o., különösen „Sources of Stability in the American Constitution”, 215–235. o.

FÜGGELÉK: VONZÁSOK, TASZÍTÁSOK

GONDOLKODÓI VÁLASZTÁS A FORRADALOM DILEMMÁJÁBAN

Szalay László és a magyar reformkor*

Egy politikai forradalom gyakran bizonyul a gondolkodói becsületesség próbájának. Nem véletlenül mondhatjuk ezt, hiszen a társadalom állapotát, szerves továbbfejlődésének lehetőségeit a gondolkodó objektív adottságként éli át. És ez az adottság ütközhet — s kritikus pontokon történelmileg szükségképpen gyakran ütközik is — a kíváncsként előrelátott vagy ésszerűként kizárólagosan elgondolt (elgondolható) fejlődési alternatívával. Ütközik például akkor, ha ez az adottság a kérdéses alternatíva választását nem teszi lehetővé, merthogy gyakorlati megkísértése biztos kudarccal kecsegtetne. A végső értékválasztás gyötrő dilemmája fogalmazódik meg az alábbi és hasonló jellegű alternatívákban: Vagy mondjunk le eleve arról, amit megvalósítandónak (mert egyedül jónak) gondoltunk, hogy azután kompromisszumokkal s egymásra következő reformok állhatatos, de mégis csak kis lépéseinek a taktikájával tapogatózunk és próbálunk előrearszolni az áhított cél felé? Vagy vállalva a vállalhatatlant és a politikailag visszavonhatatlant, taszítsuk a társadalmat a forradalom mély bugyrába, kataklizmájába, hogy onnan kíséreljük meg az áttörést, valami csupán lehetőnek gondolt állapotnak a kikényszerítését, vagyis — átgázolva az adottságokon — a közvetlen célratörést? Igazi dilemma ez. Igazi, mert megoldhatatlan. Igazi, mert eleve nincsen jó megoldása. Hiszen az áttörés kataklizmát jelent, a kataklizma pedig eddig vallott és megvalósított értékeinket valamiféle feltételezett végső értéknek az ígézetében kockára teheti, a társadalmat pedig biztosan polarizálja, s e polarizálásban az embertársainkat — tehát bármiféle végső értéknek a kizárólagos címzetjeit — elvont tárgyakká, csupasz eszközökké alacsonyíthatja. S nem utolsósorban olyan folyamatokat indíthat el, amelyek mindenféle társadalmi mozgás közül épp a legkevésbé előreláthatók, ellenőrizhetők és tervezhetők, vagyis amelyeknél a rögtönzés kényszere a kényszer rögtönzése legélesebb és legkockázatosabb lehetőségeivel párosul.

Egy személyes vallomás olykor szubjektív, lírai szálakkal átszőtt, a XIX. század magyar valóságát és sorsfordító kérdéseit az elemző gondolkodás és az időtlenné tisztuló emberi bölcsesség tükrében elének táró kép az, amely e korántsem csupán magyar és korántsem csupán történelmi érdekességű kérdésgubancról SZALAY

* Első nyomtatott változatában ld. „Gondolkodói választás a forradalom dilemmájában: Szalay László és a magyar reformkor” in *Jogász Szövetségi Értekezések* 1984, 149–153. o. és *Állam- és Jogtudomány* XXVII (1984) 2, 338–341. o., újranyomva in *Látóhatár* 1985. október, 220–223. o.

LÁSZLÓ, a reformkor politikai-jogi gondolkodója kapcsán számunkra kibontakozik.¹ Történelmileg a nemzeti szabadságharc forradalmi mozgásába, majd az ezt elfojtó császári hatalommal való kiegyezésbe torkolló magyar reformkor megszemélyesített tablója ez, melyben az evolúció vagy revolúció választásának csupán a történelem folyásától majd utóbb tényszerűen feloldott nagy dilemmája, s ebben a személyes választadások tragikus sorozata is megfogalmazódik. Mert a forradalomért lelkesülők nem csekély körén túl — akik közt a gyakorlati cselekvésben talán KOSSUTH LAJOS, az ézengés apostolaként pedig a nemzet költője, PETŐFI SÁNDOR játszotta a legbeszéde-sebb szerepet — létezett egy másik, figyelemre érdemes kör is, melyet a kegyetlen önmardosásban, tépelődésben, de a személyes sors drámai végkifejletében is minde-nekelőtt KOSSUTH hajdani nagy eszmei ellenfele, SZÉCHENYI ISTVÁN képvisel. Ám a leg-nagyobb magyar, gróf SZÉCHENYI korántsem állott egyedül. Oldalán állott egy ifjabb nemzedék is: SZALAY LÁSZLÓ (1813–1864) és társai, kik véle a vég tragikumában is osztoztak. Mindenekelőtt gróf TELEKI LÁSZLÓ (1811–1861), ki a magától kiszabta ha-lálba egy évvel később követte SZÉCHENYIT; vagy báró KEMÉNY ZSIGMOND (1814–1875), kit talán csak elméjének végső elborulása mentett meg ugyanettől a sorstól. És SZALAY LÁSZLÓ pontosan a forradalom tragikus választása és ugyancsak tragikus nem-választása — mint két rossz, ám objektíve egyszerűen mégis kikerülhetetlen — alter-natívájával szembesülve, a nemzetére váró rossz sorsok közötti útkeresés kegyetlen szorításában kísérli meg a kiút, egy *tertium datur* kovácsolását: a szubjektíve bizo-nyosnak vett kiúttalanságban is egy valamelyest járható út reményével kecsegtető — az előbbieknél bizonyosan nem könnyebb, sikere esetén talán mégis a legtöbb ígéretet hordozó — megoldás választását.

Miképpen alakul is hát élete? Csupán címszavakban: jogi és filozófiai tanulmá-nyok, költői és novellisztikus kísérletek, irodalomkritikai tevékenység, közben jegyzői gyakorlat, ügyvédi vizsga, a *Themis* képeben az első magyar jogi folyóirat indítása (1837), döntően német, francia és angliai érdekkörű tanulmányutak, a már THOMAS BABINGTON MACAULAY mives tanulmányairól is ismert *Edinburgh Review* ihletésére a *Budapesti Szemle* alapítása (1840), büntetőjogi kodifikáció, kiterjedt jogtudományi és publicisztikai tevékenység, a *Pesti Hírlap* szerkesztése, majd követként az országgyű-lés munkájába történő aktív bekapcsolódás. A forradalom kirobbanása után kodifiká-ciók osztályfőnök a DEÁK FERENC vezette igazságügyi minisztériumban, majd diplo-máciai megbízatások, elsősorban a német központi hatalommal kötendő szövetség reményében. Frankfurt, Párizs, London, Párizs, Brüsszel — egymásra nyomulva ezek a színterei a reménytelen (mert Ausztriával szemben Magyarországot szövetséges-ként nem vállaló) diplomáciai próbálkozásoknak. Kiterjedt publicisztikai tevékenység ismét, ezúttal svájci emigrációban, majd kiterjedt bűvárkodás Magyarország történe-tével kapcsolatban. Mindennek keretében (részben Svájcban, részben azonban már itthon) egy hatkötetes átfogó, úttörő forráskutatásokon is nyugvó összefoglaló törté-nelmi szintézis közreadása; nagyszámú történelmi feldolgozás publikálása (különösen a magyarországi nemzetiségi viszonyok köréből), s korántsem utolsó sorban a *Ma-gyar Történelmi Emlékek*, illetőleg a *Monumenta Historiae Hungarica* sorozatának

¹ Antalfy György *Szalay László A reformkor politikai-jogi gondolkodója* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1983) 336 o.

elindítása és gondozása. Élete utolsó néhány évében ismét akadémiai jellegű foglalkozás: ezúttal a Magyar Tudományos Akadémia főtitkáráként.

Gyakorlati küzdelmeinek tárgya legelsőbbben is a megyei föderalizmus; valamint a követküldési és követutasítási jog szétforgácsoló hatásának a veszélyével szemben egyebek közt jogegyenlőség, esküdtbíráskodás, szabad sajtó, egyesülési jog s népképviselői országgyűlés intézményesítése; és mindezzel a szabadság, a szabadsággal pedig egy valóban politikai fejlődés szervezeti alapjainak és garanciáinak a biztosítására irányuló törekvés. Államelméleti és politikatudományi irodalmunk még csak alig vázlatosan tárta fel, hogy mindebben a gondolatkörben mennyi eredetiség rejtett, és mennyiben bizonyult mindez valóban előrevívőnek a *hic et nunc* adott viszonyaiban, valamint az ezekben rejlő elgondolások milyen aktuális jelentést és jelentőséget hozhatnak az alapkérdéseket immár új módon felvető (de korántsem mindig valóban új kérdésekkel vívódó) mai viszonyaink és dilemmáink számára.

Érdekes — s bizonyosan az események egy irányba rohanni látszó torlódása, valamint a mindezekre egyre inkább egyszempontúan válaszoló személyes érzékenység magyarázza —, hogy a politikai forradalom metamorfózisában is a társadalmi forradalmat kereső, tehát a mélyről jövő s mélyben zajló valóságos átalakulást igénylő, ennek érdekében a hosszantartó, áldozatos, tehát a látványos áttörés helyett a mindennapok mindennapiságában megnyilvánuló munkát vállaló, s így e nagyívű perspektivikus elgondolásban végül a folyamatos evolúciót, vagyis a reformok útján történő előrehaladást választó hitvallás SZALAY LÁSZLÓNÁL a forradalom kitörését megelőző évben kulminál. Különböző írásaiiban ekkor bukkannak elő egy szólamra hangszerelt, mégis oly sokszínű hangzó gondolatok, például: „a legnagyobb politikai változás sem érdemes arra, hogy elérettessék, ha egyetlenegy csepp embervér kiontásába kerül.”² „Szokjunk le már valaha attól: az egyik szélsőségre mindig a másik szélsőséggel válaszolni.”³ „Tért nyitni ha bár csak lépésről lépésre a magasabb civilizációnak; vagy a mi egyre megy ki: az anyagi és szellemi javítások következetes láncolata által közelebb hozni a népek alkotmányos életének tartós korszakát, — talán lassabban mint 1789-ben, de annál biztosabban, talán kevesebb dicsőséggel is, de annál nagyobb haszonnal.”⁴ Vagy a csupán törvényhozásilag meghozott csupasz aktusba KOSSUTH LAJOSTÓL vetett túlságos reményekkel szemben: „c'est une erreur de la révolution, de croire qu'un morceau de papier peut avoir quelque valeur, sans être appuyé par la force morale. [A forradalom tévedésben volt, midőn úgy vélekedett, hogy egy darab papíros némi értékkel bírhat, ha nem támogatatik erkölcsi hatalom által.]”⁵ Avagy, amint a kortársak mint küzdőtársak emlékében rejlő értékelés SZALAY személyiségét visszaidézi: „a francia forradalomban nem a Bastille vagy a Tuillériák ostroma, vagy a nép vad kitörései a nagyszerűek, hanem az a politikai és társadalmi átalakulás, mellyel a forradalom nagy férfiai csendes munkálkodásukkal Franciaor-

² O'Connell-től id. Szalay László *Statusférfiak és szónokok könyve* (Pest: Heckenast 1847), 400. o. (Antalfy, 16. o.)

³ Szalay László *Publicistai dolgozatok II* (Pest: Heckenast 1847), 273.o. (Antalfy, 18. o.)

⁴ Guizot-ról összeggezve: Szalay *Statusférfiak*, 343. o. (Antalfy, 37. o.)

⁵ Napoleontól id. Szalay László *Publicistai dolgozatok I* (Pest: Heckenast 1847), 4–155. o. (Antalfy, 62. o.)

szág és az egész újabbkori társadalom alapját vetették meg. A saját átalakulásunkat is úgy érhetjük el, ha Franciaországot nem a forradalomban utánozzuk, hanem e nagy férfiak példáját követjük.”⁶ Végezetül, hasonló gondolat bukkan elő talán engedékenyebben, de mégsem kevésbé ellentétekben megfogalmazottan az alábbiakban is: „Míg azon harczban, melyet a nemzet a kormány ellen vívott, KOSSUTH harsogtatta a riadót, a Centralisták csendesen megírták a jövő zenéjének partitúráját.”⁷

És ha egy ilyen étoszt a történelem szorítása nem arra kárhoztat, hogy forradalommal feszüljön szembe, úgy az európai hagyományból egyébként is szervesen következő — FRANCIS BACONTól és GIAMBATTISTA VICOTól kezdődően megszakítatlan példák sorozatát kínáló — mondanivalót tartogathat. Hadd idézzünk ismét: „Jellemző, hogy Európának legtöbb alkotmányos országában a tanult osztályok politicala helotismusra kárhoztatvák, minek következménye, hogy a forum mindenütt olygarcháktól és tőzsérektől hemzseg, s hogy még mindig nem látjuk a lictort, ki a tolongó csöcselékre rákiáltana: helyet, helyet az értelmiségnek!”⁸ Avagy: „A magyart mindenekelőtt arra kell figyelmeztetni, hogy más országokban azon úton válik státusférffüvé az ember, melyen nálunk tudóssá válik, — tanulás útján.”⁹ Mert — fogalmazódik meg benne a balsejtelem a forradalmi győzelem (másokra inkább mámoros hatást gyakorló) mézesheteiben is —: „Nem tudom, hogy miért kell mindig Polykrates gyűrűjére gondolnom, de a gondviselés nem ad ajándékot a népeknek; nem fáradtunk eleget mindazért, a mi most ölünkbe hullott.”¹⁰

És még tovább kell mennünk: ha az az ügy, amely mindezeknek a megvitatásoknak és meggyőzéseknek veleje s mozgató lelke volt, reménytelenül bukik, csakis ugyanez az étosz segíthet a gondolkodóhoz egyedül méltó magatartás választásában is, nevezetesen, hogy az eseményeket tudatos reflexió tárgyává tegye. Ez vezeti SZALAYT 1849 őszén, amint elérkezik hozzá a biztos bukás lesújtó híre — ahogyan évtizedekkel később ez fogja vezetni majd SOMLÓ BÓDOGOT is az első világháborús csatavesztés, Erdély román megszállása, az evolúcióba vetett személyes hite végleges megcsúfolása s az egyre reménytelenebb ügyű forradalmakba történő rohanás idején, kévésszel végső intellektuális összeomlása, végül öngyilkossága előtt¹¹ — a történelem tanulmányozásához. „Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, s ezért egész múltja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk. Tudni akarom, mi vár reánk? — hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkához, s elkövetett hibáinkat jóvá tegyük, vagy azon meggyőződéssel

⁶ Eötvös gondolatát összegezve: Eötvös József *Emlék- és ünnepi beszédei* 2. bőv. kiad. (Budapest: Ráth Mór 1886) 233. o. (Antalfy, 88. o.)

⁷ Pulszky Ferenc *Életem és korom* I (Budapest: Ráth Mór 1880), 229. o. (Antalfy, 111. o.)

⁸ Szalay László in *Pesti Hírlap* 1847. június 18. (Antalfy, 127. o.)

⁹ Canning kapcsán: Szalay László *Státusférffiak és szónokok könyve* Új folyamata (Pest: Heckenast 1850), 5. o. (Antalfy, 173. o.)

¹⁰ Angyal Dávid *Szalay László emlékezete* Születése 100. évfordulója alkalmából (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1914), 36. o. (Antalfy, 197. o.)

¹¹ Vö. pl. a szerzőtől „Somló Bódog jegyzetei Arisztotelész Állambölcséletéről” *Magyar Filozófiai Szemle* XXV (1981) 6, 817–819. o.

haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie a világon.”¹² A kor fintora, ugyanakkor az itt-ott felbukkanó forradalmi demagógiának az uralkodó ízlésbe történő beszüremkedésének közvetett bevallása, hogy mások pedig pontosan az ilyen és hasonló kényes realistákat, gyakorlati állásfoglalásukat gondolati reflexiójukkal megalapozókat nevezték (és korántsem hízeltetés céljából) doktrinereknek!¹³

Úgy vélem, hálásnak kell lennünk minden alkalomért, mely segít előrevívó hagyományainkat is megidézni s ezzel újraéleszteni, és különösen hálásnak kell lennünk akkor, ha ezáltal nem csupán múltunk egy darabja s a benne hordozott tudásanyag közvetítődik, de a gondolkodóhoz mint nem csupán politikus, de egyszersmind morális lényhez méltó tartás és erkölcsi alapállás is.

¹² Eötvös *Emlék- és ünnepi beszédei*, 248. o. (Antalfy, 240. o.)

¹³ Beksics Gusztáv *A magyar doctriinairek* Csengeri Antal, b. Eötvös József, b. Kemény Zsigmond, Szalay László, Trefort Ágoston (Budapest: Budnyánszky 1882).

EGY ÉLET A SZÁZADELŐN*

A felvidéki Galgóc ortodox közegében rabbicaládból született, felnőtté a pápai református kollégiumban nevelődő, 1919 eseményeibe rögtön belesodródó, hányatott életű fiatalember az, akire a századdal egyidős, második emigrációja során az Egyesült Államokban komoly karriert befutó szemészprofesszor emlékezik. Művének¹ olvasása kivételes élmény. Egy olyan személyiség kibontakozása követhető nyomon, akinek bizonyos ambivalenciái kapcsán lehetséges s tán szükségképpen is a fanyalgás, hisz minden tanulság értékek ütköztetését feltételezi, ám szerző és olvasója cinkos egymásra kacsintás nélkül is világosan tudja: korántsem ez itt a lényeg, hanem a szelíd, önfeltárlkozásra kész s ebben önmagát vállaló emberség igenlése. Ami a könyv eddigi, méltatlanul gyér kritikai visszhangját illeti, müncheni recenzense a „tradíciók ellensége, tradíciók fenntartója” magatartásában rejlő érzelmi-szellemi kettősség rajzát tekinti legfőbb erényének, kolozsvári értékelője társadalomtörténeti, szociológiai adalékait, az *Élet és Irodalomban* megszólaló TAMÁS ISTVÁN pedig legviszszafajtottabb jelzőként is annak kimondására kényszerül, hogy „lehetetlen könyv”.² Honnan ez erények egy olyan szerzőnél, aki nem szépíró, érintkezéseiben negyven éve a magyar helyét más nyelv foglalta el, hazai irodalmi emlékei egyébként is hatvan évvel ezelőttiek, és — *last but not least* — könyve összegzéseként joggal írhatja: „nem történt velem semmi nevezetes”? Nos, az emlékanyag bája, önmagát elfogadtató s csaknem gyermeki ártatlanságú embersége és lélektani hitelessége abból adódik, hogy a szerző, e nagy lelki kultúrájú, immár magányosan sétáló töprengő voltaképpen pszichoanalitikai önelemzést hajt művében végre, amelybe mintegy a terápia befejeztével, csupán a *nihil humani a me alienum puto* örven avatódik be az olvasó.

A középpontban a rabbicalád hagyománya áll. Pontosabban atyjáé, a szigorú következetességre törekvő, vívódásokat és érzelmeket magába fojtó, a magyarságot s a zsidóságot egyaránt vállaló, az ortodoxia iránti hűséget s a modern életfeltételeket egységben látó férfié, aki tekintélyével siron túl is kormányoz, akitől fia voltaképp nem tud felnőtté válni.

Az emlékezés bensőséges, szigorú, az élet jelenségeit ősi jelentésekkel övező, isteni elrendelést érvényesítő világot tár fel. Ám a közösséget egybekovácsoló ortodox

* Első nyomtatott változatában ld. „Egy élet a századelőn” *Valóság* XXIV (1981) 3, 114–116. o.

¹ Links Arthur *Visszanézek...* Ifjúkorom Magyarországon (New York: Twenty-First Century Hungarian Publishing Corp. 1977) 380 o.

² Tamás István „A devecseri rabbi fia” *Élet és Irodalom* (1980. augusztus 30).

hagyományok nemcsak a neológ mozgalmakkal súrlódnak, de meg is rázkódtatnak, mikor a Messiásnak a Földre eljöttét sugalló Monarchia bukik, s a két forradalom — miközben progresszív gondolatok valóságba ültetésének a kísérletét ígéri — a hagyományait a FERENC JÓZSEF-i liberalizmusba eredeztető ortodox közösséget állásfoglalásra kényszeríti. Az események sokszínűsége, a szabad önmegvalósításnak s az állásfoglalás nem ritkán tragikusan kényszerű bekövetkeztének keveredése tükröződik a felszínre kerülő emlékek tömegében is. Íme, néhány példa, hogy csupán ívüket, változatosságukat érzékeltesse: Az ortodoxia a napi létet felkeléstől lefekvésig egyetlen rituális folyamatba ágyazza, amiként az esztendei lét sem más, mint „egy tizenként tételből álló, csodálatos, újra ismétlődő, soha meg nem unható szimfónia”, a viselkedés minden mozzanatának olyan kazuisztikus szabályozásával, hogy ennek kompendiumát atyja még utazásaira is magával hordja. Az összetartó szigorúságot jelzi, hogy a devecseri DEUTSCH azért küld Pápára saktoltatni, mert a helybéli kántor felesége nem hord parókát; hogy a somlóvásárhelyi házaló kereskedő a későn érkező vonatról péntek éjszaka leszáll, s a töltésen hazafelé cipekedve éri a fagyhalál, ám LINKSZ rabbi számára csak egy a tanulság: kiokítani a közösséget a mindazonáltal elkövetni szándékolt kettős bűnről, a szombati gyaloglás és teherhordás tilalmáról; vagy hogy a példabéli fiatalember, aki az első világháborúban bevonultatva kicsöppen fenntartó és elkülönítő közösségből, s a *Vier Jahre zwischen Gojim* helyzetében egyetlen témáról írja katonanaplóját: miképpen sikerül mégis a rituális szabályok betartása. Ám az is rögtön világos, hogy egy meghatározott szabályok szerint megbízhatóan működő közösségnél furcsának bármi csak egy elsőként rácsodálkozó külső szemlélő számára tetszhet, hiszen belülről, a rendszer szemszögéből tekintve minden törvényszerű. Az ortodoxiában ekkor már jelen van a végletességre csábítás és az élet élhetésének igénye közötti kompromisszum, vagyis a viselkedési szabályok csupán szimbolikus betartásának az „emberséges bölcsessége”. Könyvbéli jelképe ennek a „zsidó telegráf”, azaz a faluszéli utakat keresztező póznák, sehonnan sehová sem vezető dróttjaikkal, melyek az „utcán vinni” szombati tilalmának az oldására az egész faluból udvart csinálnak. Leleményről tanúskodik a közösség szokásaiból felidézett egyéb példák sora is: a sonkának papírból fogyasztása, hogy az edények s az evőeszközök azért kóserok maradjanak; a pászkaünnep előtti kovásztalanítás, de úgy, hogy egy meghiúsuló ügyletben névleges előlegért a cselédlány az egész háztartást megvásárolja; sőt ennek mintájára egy olyan üzemmenet, hogy a textilgyáros a szombatonként is dolgozó cégét péntek délutánonként „eladja” a keresztény aligazgatónak. Ami pedig a családi környezet ösztönzéseit illeti, atyja tótok közt németül beszélő és egymással házasodó falusi zsidók gyermeke, első a családban, aki tudatosítja a kettős kötést: hithű ortodox és buzgó magyar. Lelkes polgára e honnak, ki KÖLCSEY *Parainesis*-ét emlékeztetből tudja; ugyanakkor az éveket a világteremtéstől, a napokat a Hold-kalendárium szerint számítja; az irodalom kevéssé lelkesíti, mert a Talmudtól von el időt; s IZSÁK feláldozásának REMBRANDT-i ábrázolása sem tud esztétikai gyönyört kelteni benne, mert ÁBRAHÁM fején nincs kalap. Persze, mindez korántsem sugallja, hogy az élet esztétikuma hiányzott volna ebből az atyjáéval példázott létből: a lét egésze az, ami vallásilag szervezett. Rejtelem, gyönyör, bensőségesség — mindezeknek a meglétére emlékezik a hétköznapiakban s az ünnepek mindig egyedi és mindig

visszatérő hangulataiban. Emlékezik ugyanakkor a kötelességre, a Mindenhatóval („áldassék neve”) való folytonos vívódásra, és arra a furcsaságra, amire mintha maga is csak most ébredne rá, nevezetesen anyja érzelmi gyengeségének szerepére az Istenével magába zárkózó atyjával szemben, holott az élmények élménye, a rítus világa olyannyira „férfi-világ” volt, hogy még felkeléskor is azért kellett köszönetet mondania, hogy Isten sem pogánynak, sem rabszolgának, sem nőnek nem teremtette.

A könyv alaphangulatát jól jellemzi az indító gondolat: az életében s halálában maradandó emléket nem hagyó jelentéktelenségre nem a halál ténye tesz pontot, hanem a halál halála, vagyis amikor az emlékezés utolsó tárgya, utolsó alanya is elenyészik: *Der dritte Tod, das ist der ewige Tod* — amiként visszaidézi egy régi egyházi énekből. Nos, a mindennapok s hangulatok LINKSZ ARTHUR-i emlékei Közép-Európa történelmi állapotának a tanúi, egy letűnt *folklore* önmagukban talán jelentéktelen, összességükben azonban mégis csaknem teljes *tableau*-t helyettesítő képei. Még inkább ilyenek azok a pillanatok, mikor a szerző a nagy betűvel írt Történelemmel találkozik. Pápai kollégiumi évei csakúgy, mint a Galilei-körhöz tartozókkal való ismerkedései. Vagy a Tanácsköztársaság helyi eseményeinek ködös képekké fojtódott emlékfoszlányai, főként apjáról s hittestvéreiről, kiket „vérig sértett” a proletárdiktatúra, ez a kihívás az isteni gondoskodással szemben. Emléktöredékei a Szovjet-Oroszországot hadifogolyként megjáró pápai városparancsnokról, kinek családjában — ortodoxon túl — ateista is, cionista is egyaránt akadt, „de azért mindannyian egy család voltak”; kiknél könyvünk hőse, a kommün pápai népművelője változatlanul kóser kosztot kapott; s kikkől kikerült a Szovjetunióban majdan elvesző kommunista emigráns csakúgy, mint Jeruzsálemben héber néven letelepedő ortodox főember, kivé az egykori városparancsnok (vissza)változott. Vagy már régen tudat alá merült ködképek a lovászpatonai fegyveres akcióban játszott saját szerepéről, vagy még inkább legnehezebb emlékéiről, a devecseri ellenforradalom leverése után a két katolikus tanítónak szerzőnket erkölcsileg meghasonlásba sodró (mert értelmetlennek talált) kivégzéséről, melynek nyomán már a közösség szívében is — noha az ellenforradalomhoz húzott — „félelem kezdett derengeni”. Avagy a történelem ritka iróniájú képződményei, mint az (utóbb Pécsre települt) Erzsébet Tudományegyetem Pozsonyban 1919 őszén, amikor hivatala, pecsétje, tanterme egyaránt volt — ám hallgatója csak egy, az ortodox nagyjesivából kikerült bócher LINKSZ, professzora pedig még Budapestről a konzervatív-keresztény CONCHA GYÖZŐ hajdani tanítványa, a pécsi jogakadémiának egykor jogfilozófusként nevet szerzett TUKA BÉLA, ki ekkor kezd ráébredni szlovákságára, marad tehát, hogy hetente megtartsa előadását (és rövid időn belül a csehekkel elégedetlen szlovákság bebörtönzöttjévé, majd az önálló Szlovákiában Tiso miniszterelnökeként kivégzett háborús bűnössé váljon); vagy a sors fintoraként pillanatkép a háború után Magyarországra visszatérni kívánó IGNOTUSRÓL, ki Parkinson-kóros reszketegségében New York-i szegényodúját magára gyűjtja, a rendőr a helyzetet alig értve elmegyógyintézetbe szállíttatja, majd az orvos — a pácienset hallgatva, hogy FREUD valahai barátja ő, sőt egyik legkorábbi értékelője is — az elmebaját beigazolódva látja.

Igaz-e vajon, hogy „a legnagyobb világesemények is kis események, amikor történe- nek”, amiként az idősb PIETER BRUEGEL vásznán is a mindennapok foglalatosságainak a háttérében sejlik fel csupán Icarus bukása? Hinnünk kell ebben, ha csak az emlék-

törmelékek ilyen egymásra toluló kavalkádjára gondolunk, melyek szélkavarta foszlá-nyokként lebegnek, miközben még téves sejtésekből is asszociáció-sorozatokat indí-tanak; azonban valójában nem az történik, hogy az emlékezés szubjektív igazsága mindent a *non-fiction*ből a *fiction* szintjére emel vagy szállít le, hanem éppen megértő bölcsességben biztosítja a megélt múlt világára történő rácsodálkozásunkat, a hangu-lat, az emberi milió érzékeltetésével oly pontosan idézve egy felekezet, kor világát, hogy bármi más — szabatosabb vagy fegyelmeltebb — írásművészettel mindez a jellemzés nem jobbra, legfeljebb csak szürkébbre sikeredhetett volna. És az összkép-ben is mily távoli, mily végletes stációkat jár be a LINKSZ-família személyes története: az ötezres lélekszámú Devecser száz zsidó polgárának a rabbi-anya még rituális für-dőt épít, és SILBER bácsi az istentisztelethez szükséges tíz felnőtt férfit naponta még kétszer összetrombitálja. Ugyanebben a Devecserben — ahol a polgárok státusuk szerint az Úri Kaszinóban, a Polgári Olvasóköri, valamint a Katolikus Legényegy-letben élnek társas életet s olvassák a lapokat — olyan béke honol, hogy cionizmus-nak még a gondolata sem vetődhetné fel, hiszen „igazában már a Messiás eljövételé-re sem volt szükség. Ki akarta volna devecseri zsidó Devecsert felcserélni Jeruzsá-lemmel?” Nos, 1925-től Devecserben nincs már többé állandó rabbi, és a második világháború végére maga a devecseri zsidóság is kipusztul. És ami az ifjú LINKSZ-et illeti? Tizenéves álmodozásaiban ő a magyar haza felszabadítója az osztrák iga alól; eszményeit a LADÁNYI ATTILA névbe sűrítve ő az első köztársasági elnök, ki méltányos ugyan, de szigorú rendszabályaival a románokat s tótokat egyetlen generáció alatt megmagyarítja; és ő az, aki néhány év múlva a kortárs KAHÁNA MÓZES RÉVAI JÓZSEFTŐL idézett „Dögölj meg apám / Dögölj meg anyám / Dögölj meg első tanítóm” mintájára átéli a hátat fordítás gyötrő dilemmáját („Isten, akit meg kellett tagadni, a tradíció, amit le kellett vetkőzni”), hogy végeredményként erre a szarkasztikus túlzásokkal sar-kított, sokszoros ambivalenciája ellenére éppen találónak érzett ön jellemzésre leljen: „A felnőttek, a professzorok (az uralkodó osztály?) jó modorú tisztelője. És ugyanak-kor megjátszani magamban a baloldalt, aki politikában a forradalmon, művészetben az *avant garde*-on alul nem adja — ateista, de zsidó; bolsi, de konzervatív; a fennálló társadalmi rend lenézője, de ugyanakkor irigylője és később haszonélvezője.”

*

LINKSZ ARTHUR emlékezései lélektani, társadalmi, folklorisztikus és szociografikus megfigyelések gazdag áradásában hömpölyögnek s torlódnak egymásra, és mindeb-ben a látásmód, az élményanyag tárgyi közösségén túl mindenekelőtt egy roppant finom megfigyelés (s ennek legkülönbözőbb helyzetekben történő érzékeltetése) biz-tosit azonosságot. A forma tartalmiságára gondolok: arra, hogy egy önmagába zárt és szigorú formalitások mögé rejtőző világban is miképpen bontakozhatnak ki, formá-lódhatnak tovább és tétethetnek közösségi kommunikáció tárgyaivá a legszemélye-sebb érzelmek és gondolatok; sőt, egy ilyen világ éppen milyen kiemelkedő hatékony-sággal segítheti önmagukba zárt és szigorú formalitások mögé rejtőző egyedek ön-megnyilvánulását.

Az emlékekkel szembesülve — amik néha úgy tetszenek, mintha a *Beatrice apródjai* ILLYÉSI igazságának³ a személyes példázatai lennének — felvetődik a kérdés: vajon az őszinteség és a nyíltság találkozása honi tájainkon olyan fehér holló már, hogy magának a puszta látványnak is örvendezünk? Írásunk végén semmiféle kérdésre kimerítően nem válaszolhatunk. Egy mégis bizonyos: nemcsak élményben, de emberiségben s a Magyarországunknak ismert történelmi képződmény térben és időben körülhatárolt szeletének érzelmet s értelmet gazdagító megismerésében is jócskán gyarapodhatnék az olvasó, ha az egyetemes magyar kultúra sípjai nemcsak magánosan szólának, de élő összhangzásban mindnyájunk okulására adhatnának koncertet.

³ Illyés Gyula *Beatrice apródjai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1979) 578 o.

SZERENCSES TÁRSADALOM?*

1.

Ausztrália a világ legszegényebb országa: fogalma sincs, mit akar. Ausztrália a világ leggazdagabb országa: mindent elért, mindene van — többre már nem, csak másra vágyhat.

Demokráciája régóta van; tán túlságosan is meghatározó. Az *ausszi* tudja: mint ember, mindenkiel egyenlő. Mint az értelmes önzés liberalizmusán nevelődött, ugyanakkor hiszi: mint egyed, társainál kiválóbb. Politikusait tehát hagyományosan lenézi: nála jobbak úgysem lehetnek. Egyébként is azért szavazott, hogy majd számon kérhessen; akár megbuktathasson. Lelkesedéssel nézi az Ausztráliai Fővárosi Terület — az államszövetség új fővárosának kikanyarított új állam — középpontjában mesterségesen emelt hegyet, a kontinensnyi országban letelepedett népeknek az államalapítás kétszázadik évfordulójára átadott Új-Bábelét. Az architektúra hegyszerű kialakításával gigantomán parlamentjét — oldalait és tetejét begyepesítve — ugyanakkor a föld alá nyomja, nehogy elbizakodhasson. Mivel az *ausszi* kiválónak tudja magát, egy percig sem kétli, hogy nyilván közösségként, életformában és teljesítményben is az. Semminemű hasonlít(gat)áshoz nincs érzéke. A másság iránt rendkívül türelmes; még inkább, ha azt magában vagy övéiben látja. A demokrácia egyébként is a másság s az ezt hordozó kisebbségek védelmével teljes. A másság nem egyéb, mint tapasztalati tény, a másságok érvényesülésének biztosítása pedig egyenesen politikailag védendő érték. A moralizálás így felesleges, sőt az alapokat is veszélyeztetően káros. Ezért ami tegnap még deviáns volt, mára már mássá nemesedik s holnapra esetleg politikai pártot alkot. A mondanivalójánál is jobban kell vigyáznia a kifejezőmódjára annak, aki a homoszexuálisok San Franciscóval versengő fővárosában, Sydneyben az azonosított aktív AIDS-hordozók gátlástalan kapcsolatkeresését szóvá teszi. A játékszabályok itt egyetlen axiómáról tudnak: a szexualitás — öröm. Hogy ki miben és miként, választás kérdése. A választás pedig alapvető juss a demokráciában, és mint ilyet, a moralizálók semmiféle — többségi vagy kisebbségi — nyomása többé nem korlátozhatja.

Boldog végeredményül tizenhatmillió korlátlanul szabad akarat járkal és érvényesíti rettentő öntudattal önmagát ebben az országban. Az égig felemelt fejek, a senki másra még véletlenül sem ügyelő mozgáspályák mind szabad akaratot hordoz-

* Első nyomtatott változatában ld. „Szerencsés társadalom?” I-II *Új Tükör* XXV (1988) 29, 42. o. és 30, 42. o.

nak. Csupa méltóságteli, öntudatos, rezzenéstelenül csakis maga elé tekintő, önmagában zárt és teljes tökéletesség mozog az utcán, lovagol a mezőkön, gombászik az erdőben, napozik a parton vagy fürdik a tavakban. Az európai gyermekmeséken nevelődött látogató kizárólag polgári gúnyába öltözött királyfiakat és királykisasszonyokat észlelhet maga körül. Akkor is, ha az állam nagytekintélyű főbírájáról, akkor is, ha hivatalában éjjel biztonsági szolgálatot ellátó őrről van szó. Hiszen cselédek, szolgák, alantasok nincsenek, csak munkavállalók. Rendkívül erős szakszervezeti védelemmel s a középosztályra jellemző fizetéseket már több mint felére csapoló adórendszerrel. *Bizniszben* utazik, aki szolgálati érdekből úton van — az angol királynőt helyettesítő főkormányzó, de a koronás autót vezető sofőr is. Ruhánk pedig legfeljebb ízlést, de nem státust tükröz. Ha pedig egy egész szakma öltözködik — ami különösen az igazságügyben és a bankoknál formális követelmény —, úgy ilyen szempontból meg nem különböztethetően ide tartozik a kisegítő személyzet is. E tizenhatmillió szabad akarat csupán önmagára koncentrál. A tekintetek biztonságot, megelégedettséget, s értelemről sem csekélyet sugároznak; érdeklődést semmiképp. A szem a lélek tükre: személytelenül nyitja testünket a világra mint környezetünk épp elsajátítandó darabjára. De nem kommunikál véle, nem érintkezik; feladata csak annyi, hogy birtokba vegye. Az utcán olykor járó-kelő emberi lények tekintete nem pásztázik hát: véletlenül sem találkoznak vagy fonódnak egybe tekintetek; egy másik világból érkező nem is érti meg, hogy végül is mely érzékszervük segítségével közlekednek. Akár azt is gondolhatnánk, hogy valami számunkra ismeretlent kifejlesztettek, hisz énjük feltétlen érvényrejuttatása már az eszmélés korában megkezdődik. Engedékenynek mondják a nevelést, amiben mindenki azt csinálja, amit éppen akar. A gyermeket sem illik frusztrálnunk vagy terrorizálnunk azzal, hogy kategorikus végletességgel bántó kijelentésekre ragadtatjuk magunkat. Ne mondjuk hát, hogy az orrpiszkálás csúnya dolog. Az én integritását a világ minden kincseért sem szabad megsértenünk.

Ha egyetemi katedráján a professzor öklét a szájába gyömöszölve ujjaival a fogai közt kotorász, vagy a műtő-tisztaságú expresszvonat első osztályán egy elegáns és üde nászutas pár egész csontrendszere s teljes izomzata bevetésével nyilvánosan ásitózik — mindebben csak a szabadságot szabad látnunk. A felnövekvő generációnak is úgy kell belépnie az iskolába s majd az életbe, hogy felnőtté válását még csak érzékelnie sem szabad. Sőt, jó szokását az iskolában aztán mindvégig féltékenyen őriznie kell: azt tanul, attól, akkor és úgy, amint éppen csak kedve szottyan. Az uralkodó elv mindenkit kötelez: sikertelenség nincs, s a lelket csak a kedvünk ellenére végzett munka rombolhatja. Ezen kívül megtanulja még, hogy senkinek nincs hatalma fölötte, senki sem érintheti. Ha közel s távolban csupán két szülő és két gyermek lenne az útszélen, a gáton vagy az öbölben, mindkettejüknek külön kellene vigyáznia a magzatára. Bármilyen történet is a csimotával — kisodródik az útra, lezuhan vagy elviszi a víz —, a másik nem lép(het)ne közbe, legfeljebb majd vallomást tesz a karnyújtásnyira bekövetkezett szerencsétlenségről. Ám saját magzata paskolgtatásával, pusztogatásával is érdemes vigyáznia: ha házastársa vagy gyermeke most vagy az elhidegülés után ezt másként értelmezné s ellene vallana, éppúgy nemi erőszaknak számít, mint ahogyan az is veszéllyel jár, ha öregasszonynak véletlenül vagy szórakozottságból ismeretlenül köszönök, vagy egyensúlyvesztésekor megtámogatom a buszon vagy a

járdán. Ezután már aligha okoz meglepetést a következő lehetséges fenyegetés: a válás kilátása — például saját gyermekünké, tőlünk, szülőktől, tizenhat éves korától kezdve, bíróság által kimondottan, ha igényes ízlését vagy szeszélyét nem sikerül kielégítenünk. Továbbmenve a felszabadítás sikerútján: testi érintés a felnőttkorban is kizárt. Hónapok során több száz személynek mutattak be vacsorákon, formális és családi alkalmakkor, és az egyetlen, akivel (volt ausztrál miniszterelnök, aktív szövetségi főbíró, több korábbi nagykövet, számos igazságügyi és egyetemi személyiség közül) kezet foghattam, LUKÁCS GYÖRGYnek a sydneyi egyetemen professzorkodó tanítványa és lengyel felesége volt. Továbbmenve: e tizenhat millió szabad akarat soha nem tanult semmiféle zenét — csak ha akart; soha nem tanult semmiféle nyelvet — csak ha akart. Egészséges, világító tekintetű, akaratban erős fiatalokkal nézhettem előadásaimon szembe: saját dolgukról a világban, Ausztrália jövőjéről (a „haza” szót visszautasították volna) vagy a világ sorsáról értékelhető fogalma egyiknek sem volt. A hazuról jobban eleresztettek persze tudták, hogy Szingapurbán, Santiago de Chileben, San Diegóban, Strasbourgbán vagy Sanghaiban hol és melyik étterembe érdemes menni; tudták, hogy Sydneyben a tízezernyi *pub* közül hol váltottak séfet és hol változott a sörválaszték; megkockáztathatjuk, hogy nagyrészüknél talán a kugli vagy a Nagy Nemzeti *Baseball* eredményének pillanatnyi állása is a fejében volt; ezen kívül azonban csak arról volt a biztosnál is szilárdabb tudomásuk, hogy hamarosan ők is jó középosztálybeliekké válnak. Az persze, hogy milyen munkával, a világ melyik részében, s kinek-minek a szolgálatában — nos, a hasonlóan efemer dolgok még kérdés-ként sem számíthattak értelmesnek.

A jólét jó dolog. Nem ellene szól hát, csupán a mindnyájunktól vágyott emberi lényeghez való viszonyáról, hogy gyorsan, problémátlanul megszokható. Mihelyst pedig megszoktuk, hogy tágas, modern, kertes lakóterben, igényes szolgáltatásokat élvezve, kényelmes gyors járművel és hegyjáróval egyaránt közlekedve folytassuk életünket, mindez egyszerűen létünk környezeti feltételévé válik — s bármennyire kellemes vagy hosszú élet ígérétét hordozó legyen is mindez, önmagában nem teszi egyikünket sem emberebbé.

Milyen benyomásokat hagy tehát a látogatóban ez a kiváltképpen szerencsés társadalom?

Mindenekelőtt ezt kell mondanunk: vegyeset. A hálátlanság s az udvariatlanság kockázata nélkül rögzíthetjük ezt le, hiszen maguk az ausszik is két szélsőséges életélmény szorításában élnek. Elsődlegesen is: máig hatolóan elementáris erejű az alsóbbrendűség érzése. A hajdani büntetőkolóniából az egykori anyaországba, Angliába visszalátogató turistának még néhány évvel ezelőtt is úgy kellett éreznie, hogy szégyellheti magát ódon, a múlt századi angol bányavidék s a skót felföld szegény ipari népességére emlékeztető kiejtését. Manapság persze az angolok igyekeznek nem leereszkedően viselkedni (bár ma is közkeletű nézet, hogy ahol munka után töményen sörölnek, disznó viccekkel evődnek, ott többnyire ausztrálokkal találkozik a *gentleman*); az ausszik számára azonban sértő maga az igyekvés ténye is, és több szálon valóban tetten érhető provincializmusuk elfojtott tudatát önértékelésük versengésével próbálják meg kompenzálni. Habár számottevő szellemi termékeik java Londonban, Oxfordban vagy Cambridge-ben jelenik meg, ott érzésük szerint mégis észrevétlenek

maradnak. Akik budapesti perspektívából gigászi gondolkodói nagyságoknak tűntek, rezidenciájuk bőrfoteléből kitekintve világméretű mellőzésről panaszkodnak. Kiejtésük nem változott ugyan azóta sem, de hajdani szégyenüket a tehetőség gögje váltotta fel. S mindez nem is megalapozatlan. Ausztrália ontja turistáit a világba. A Qantas légitársaság óriásjetének fedélzetén Londonba ugrani fele költség, mint a British Airways gépével Sydneybe rándulni. Habár az egyetemi pályákról az elszívárgás nem szűnt még meg, üteme mérséklődött. Ausztrália ugyanakkor még mindig növekvő mértékben fogadja a hajdani anyaország emberfölségének, mindenekelőtt az iparilag leépülő s elszegényedő területekről. Jólét, anyagi biztonság, a túlélés reménye — mindezek nézőpontjából Ausztrália egyenesen eldorádó. Egy eldorádónak viszont meg kell teremtenie a maga tudatát, melyben immár felhőtlenül élvezheti kényelmét. Nos, Ausztrália sok kultúrájú ország. Ez a jelszó, a jövődő ígérete, új öntudatuknak a gyökere. Nem ideológia, de egyenesen cél. És — a célon túl — immár valóság, amennyiben Ausztrália immár valóban régóta nem csupán olvasztótégely. Már pedig a dilemma nehéz volt, hiszen a legutóbbi népszámláláskor lakosságának közel negytedede nem honos szülőktől származott. Sőt, ami még ennél is több: egész lakosságának egynegyede nem angol nyelvű kultúrákban honos. Kik ezek? Ázsiaiak, zsidók, mindenféle közép-európai, aztán ukrán, baltikumi népek — mindezekkel együtt pedig az egyes nációk közösségei, klubjai, templomai és szociális intézményei.

És mindezt a hatalmas gazdagságot kizárólag mezőgazdaságból, a bányászatból nyerték. Persze, az ipar is tekintélyes. Tengeralattjárótól óráig mindenből rendelkezésre áll hazai termék, *made in Australia*, csak éppen elenyésző. Vagy nem világ színvonalú, vagy nem kifizetődő — eltekintve az építészettől s a fejlett ipari technológia egyes szűk területeitől. Ezt tükrözi az ipari fejlesztés és kutatás színvonala is. A szövetségi *Who is who?* kilenc Nobel-díjast ismer. Közülük kettő töltött itt szakmai ifjúságában néhány évet; a többi ausztráliai mivolta pusztán életrajzi adat: itt született vagy innen származik.

2.

Hihetetlen ez, hiszen nagyszerű könyvtárakkal, ragyogóan megalapozott egyetemekkel találkozunk az utazó. Csupán Sydneyben négy hatalmas egyetem van, egyebek közt jogi karral. Mégis: legjobbjáikból állandó panasz árad, hogy szellemi gettóban, intellektuális sivatagban érzik magukat. Szavuk annyit ér, amennyit a politikai súlyuk. Vagyis igencsak keveset, ha éppen többet a semminél. Noha társadalmi aktivitásuk esetenként nagy. Munkareggeli a miniszterelnökkel, szakértői munka a parlamentben vagy kormánybizottság előtt, vitavezetés a szárazföldi, tengerészeti vagy légi erők akadémiáján valahol Canberrán túl, rádióinterjú a hivatali telefonon keresztül — mindez az egyetemi élet része lehet, akárcsak a hajdanvolt európai békeidőkben. De úgy érzik, hogy egymásnak írnak, s a tömeg közönyével megbirkózni képtelenek. Társadalmi megrendelés (részvétel és befolyás) hiányában viszont a kiválóságoknak egy ilyen társadalmilag elenyésző törmeléke is könnyen elkényelmesedhet, vagy éppen elvont kérdések minuciózus boncolgatásába bonyolódik tengerentúli kollégákkal — ami a céhbelieken kívül immár tényleg senkit sem érdekel. Érthetően az ausszi illetlenségnek érzi a tradíció(hiány) felemlegetését. Azt viszont mindannyian tudjuk, hogy háttér

nélkül nehéz küzdeni. A könyvkiadás például elenyésző. Ingyenes műre sem kiadó, sem olvasó nem kapható. Folyóirataik rövid múltúak, s ijesztően csekély példányszámúak. Míg Amerikában a konzervatívra váltó, bár hajdan baloldali szimpátiát valló, túlnyomórészt az egykori európai faji üldözöttekből összeállt *Commentary* havilapja virágzik, a színvonalában nem kevésbé igényes, csipős és érzékeny és mégis kitűnő ausztráliai *Quadrant* már a pusztá létnek is örül. A nemzetté váláshoz vezető eszmélkedés egyetlen fóruma, az *Australian Cultural History* még az évforduló küszöbén is csak sovány évkönyvként, pár száz előfizetőt tudva maga mögött tud megjeleníteni. Az évforduló sztárja egy könyvészetileg is csodálatos tízkötetes történelmi sorozat, az *Australians*. Noha már előre tudhatjuk, hogy az angolul beszélő világ minden könyvtárában (és remélhetőleg egy-két magyar gyűjteményben is) alapvető referencemunkaként fogják majd hasznosítani, és kétéves részletfizetési ára (mindössze 678 \$AUS) egy félállásos kezdő gépíró egyhavi, egy egyetemi tanárnak azonban csak ötnapi (adólevonás utáni) fizetésének felel meg, csupán tizenötezer példányra mertek vállalkozni. A Szó Országos Fesztiválja kevesebb embert hoz össze, mint egy átlagesküvő. Ami pedig a könyvtermés ünneplését illeti, sem könyvvásári választéka, sem nyüzsgése nem mérhető akár a szovjetunióbéli Kárpátaljai Területnek a budapesti Váci utcai vagy Vörösmarty téri könyvnapi bemutatkozásához. Méltánytalan persze mindezt így leírni, hiszen a hasonlíthatatlan nem összevethető. Házi könyvtárt ugyanis Ausztráliában nem szokás tartani. A tanuló tanul, a tanító tanít, a gondolkodó gondolkodik: mindez biznisz, amit a munkahelyen szokás végezni. Ami pedig nem biznisz, annak nem is része a könyv. Az interkontinentális Jumbo-jet fedélzetén kétszázötven ausszi másfél napig bárgyúságokat mozizott, *country music*ot hallgatott, evett, és főként ivott, de nem olvasott. A jogászprofesszor is örül, ha városi technikai csodavilágából, műtő-izgalmú berendezkedéséből hét végén hazamehet, és vidéki házában vagy eldugott farmjában végre nekivetkezhet, igazából kiizzadhat és tisztíthatatlanra koszosíthatja körmét. A kifinomult pszichoanalitikus pedig magánpraxisából naponta lerobbantan vásárolt sivatagi földjére vonul, hogy felhappolva az új telepéseknek járó segélyeket és adókedvezményeket, virágzóvá tegye legújabb gazdaságát, majd többszörös áron értékesíthesse. Mindezek után aligha tudhatjuk: ok-e vagy okozat, hogy a világon a könyvek Ausztráliában a legdrágábbak, s hogy az önmagában városnyi nagyszerű egyetemmel, külön-külön több milliós állományú egyetemi és nemzeti könyvtárral rendelkező Canberra, a kétszázezer lakossal rendelkező főváros könyvesbolti választéka például egy magyarországi Zalaegerszegével sem mérhető? Úgy mondják: e kultúra újságolvasó. Újság valóban sok van, tele hátborzongató leleplezésekkel, mély logikájú elemzésekkel, erkölcsi tanulságokkal. Íme, szemléletül egy közülük: egymásra gyűlt parkolási büntetőcéduláit halált megvető bátorságú újságírónk többszörös felszólításra sem rendezi. A dolgok rendje szerint bemegy hát a kifizetetlen pénzbüntetést leültni a közönségesen csak fasiszta disznóknak nevezett rendőrség odújába. Talán emlékeznünk mindannyian rá, JEAN-PAUL SARTRE a *Fal* című drámai elbeszélésében miként idézi elénk a kivégzés előtti pillanatok felgyorsult lelki történéseit. Nos, erre emlékeztetően pereg le hősünk lelkében s távolodik el földbe vesző porhüvelyétől eddigi értékes élete, miközben a szolgálatot ellátó természetes viselkedésű, kedves rendőrlányok szíves kávéját kortyolgatva, a tőlük kölcsönkapott

divatmagazinokat lapozgatva hever fehér lepedővel ellátott, ágybetétes priccsén, s megborzongva, lelki szemeinkkel már-már látni véljük, hogy csaknem elboruló aggyal, de összeszorított foggal hősünk mégis állja az önmegsemmisülés megaláztató kínjait, így mindenekelőtt azt, hogy kulcskarikáját sem lóbálhatja pár napig, sőt kérés ellenére sem kaphatja vissza kedvenc író tollát, amit felvételekor a zárkaszabályzat értelmében le kellett adnia. Ám jó a katarzis és hősünk mindennek ellenére győz, mert a helyzetet elégtételt tud venni: mind a két napon, korán reggel, teljesen felöltözködik. Ehhez képest fontosságához mérten csak apró hír, hogy a szovjet külügyminiszter három napig tárgyalta a szuverenitást is érintő halászlé jogokról, vagy hogy az ellenzék felvetette az óceániai területeket érintően a szovjet katonai jelenlét s a nemzetközi biztosítékok kérdését. Közép-Európa sorsáról pedig hónapszám egyetlen mondat tudósított: a *General Motors* budapesti tárgyalásai zátonyra futottak. Egy sajtótörténeti disszertációból viszont az egész világ megtudhatta a hajdanán Sydneyben kiadott újság hallatlan kulturális úttörését: a könyvbeszámoló műfaja Ausztráliában (s ekkor is a kommunista szimpatizáns sajtópropaganda eszközeként) már majdnem harminc esztendeje, az ezerkilencszázötvenes években megindult!

Mind e másság hátterében egy gyakorlatiasnak mondott társadalom áll. Canberában ma sincs több templom, mint az ősidőkben, vagyis a múlt század derekán, amikor egy magyarországi megyét jelentő területen még csupán néhány farmház állt. Már pedig a piac demokráciája könyörtelenül szelektál: a fővárosi telefonkönyvben az összes egyházi intézmény és kegyeskereskedés alig egyötöd oldalt tesz ki, az úszómedencét építők, berendezők és fenntartók tolongása viszont teljes hat oldalt igényel. Kinek is lenne ideje és módja magába fordulni, mikor a hétköznapi megoszlik a munka és a család között, a hétvége pedig már eleve és mindig foglalt — az *outing*, a *barbecue* számára? Hiszen kiürülnek a nagyszerű kertes házak, és tódul a városlakó emberiség a városközpontba tervezett hatalmas tó partjára. Autóval, busszal, mindenki; ha teheti, még kerékpárjaikat is hozva, hadd mozoghasson egy picikét a jó sűrűben, persze betonúton, s természetesen bukósissakkal a fején — együtt, az egész család, a valóban álomszép tó partján. Mindenütt ember, *party* vagy *B.B.* Utóbbiak a szerencsésebbek: a partik népétől eltérően nem hűtőtáskából, maguk hozta alkalmatosságon esznek, hanem az erdők sűrűjében is kiépített sütőalkalmatosságok sorát véve igénybe, ami persze gázzal, pénzbedobásra működik. A temetőben ugyanakkor síremlékként csak hitvány köveket láthatunk, alig formáltan néhány évre. Hacsak nem templomudvarban van a temető, még a fűvet sem kaszálják le — úgyse látogatják, nem érdemes.

Lehetséges, hogy még egy ilyen egészséges ösztönű, legalább elődjeiben keményen megdolgozott társadalom is sérülékeny? Hogy a kultúrának Európában kifejlesztett látszólagos hiábavalóságai nélkül maga a társadalom válaszdó (önreprodukáló) képessége hosszú távon végzetesen lecsökkenhet? Nos, a válasz most is részben már a kérdésfeltevésen múlik. (Mint LENDVAI PÁL írta Bécsben, döbbsen az amerikai szovjetológia teljesítményétől: „Milyen sokat tudnak! És milyen keveset értenek!” Vagy mint egy szovjet környezetvédőtől a közelmúltban megtudhattuk: a szibériai folyóelterelési terveken hosszú időn át közel százezer főnyi apparátus dolgozott. Minden eredmény egybevágott és rendben volt, míg csak ki nem derült: csupán az axióma-

ként felülről kapott első tétel volt fedezetlen.) Mi formálja hát egy ausszi létét és tudatát?

Az életkeretek kialakultsága, a minden oldalú biztonságérzet, a generációkon átívelő magabizás eleve másként tétet fel kérdéseket. A létfenntartást például ma már a munkanélküli segély — olyan színvonalon, amit nálunk egy több keresővel rendelkező család sem feltétlenül érhet el — eleve biztosítja. A munka tehát nem létezésünk előfeltétele, nem is kényszer, hanem egy értelmesnek ígérkező önmegvalósítás eszköze. (A természeti léthez történő visszatérés nálunk — ahogyan ezzel néhány fiatal gödöllői vagy kecskeméti család, s gyűrűfűi újrabetelepülők kísérleteztek — egzisztenciális döntést, egy pénzínséges és igencsak munkás életvitel vállalását, sőt mindehhez még hatósági zaklatással történő állandó fenyegetettséget feltételez. Ott csupán annyit, hogy „pályakezdonk” biztos forrásként az önmagában egyébként elégséges segéllyel elégedjék meg.) Ennek megfelelően Ausztráliában a szociális különbség sem a lakóter nagyságában, felszereltségében vagy az autóhasználatban jelentkezik, hanem a presztízsfogyasztással történő élelésben, annak lehetőségében és mérvében. Annak emberi nyomorúságként történő átélése tehát, hogy éhesek lehetünk és akkor muszáj is ennünk, fel sem vetődik. Ugyanez érvényes országukra is: nemzeti és politikai biztonságukat történelmükben még soha meg nem ingatták, s megaláztatást sem szenvedtek. A tazmánokat meghódításukkor lemészárolták ugyan, de ez jó hecc volt, amint részvételük a tőlük távol zajló háborúban (utoljára Koreában és Vietnámban) is inkább férfias kaland. Mint a vadászat, persze némileg több kockázattal. (A parlamenttel együtt a tó átellenes oldalán a birodalmi hadtörténeti múzeum képezi a főváros tengelyét. Méltóságteljes pompájával, ahogyan háborúskodásaik áldozatait — Vietnám esetében például mind a huszonnyolc halottjukat — elparentálja, szolgálhatna akár a mohácsi csatavesztés emlékműveként is.) Izgalom annyira nem fordul elő a hétköznapiakban, hogy ha kell, hát két évszázados nosztalgia helyettesíti: jó pénzért vásári mutatóványként hurcolják körbe rablógyilkosságért elfogott hajdani szökött fegyencek élőképeit. Megnyomorítottatás, megaláztatás persze a személyes létben sincs. Esetleges villongások, ellentétek hallatlan kifinomultan tűnnek elő és oldódnak is meg. A kívülálló egyenesen úgy érzi, mintha egész létük valójában konfliktusmentes lenne, s egyéni életükben az egyszer majdan mégis bekövetkező halál lenne az egyetlen felbolydító tényező. Védettségi érzetük, saját magukra hagyatkozásuk s kulturáltságuknak kizárólag külső viselkedési formákban történő testet öltése persze a hagyományos emberi kapcsolatokat is hatékonyan továbbrendezi. Például a házasság: partneri szerződés, mely karrierre, kapcsolatra, szexre s a lét kétszemélyessé tételére irányul. Ám semmiféle pénzügyi közösség már nem fér meg benne. De érzelmi társulás sem. Ez utóbbiak külön-külön az érintetteken belül rekednek. Belsőség létrejöhet persze, de ez a megszokásé. S ekkor boldog kapcsolat sarjad belőle. Vannak persze olyanok is, akik a századelő nagyregényei (mármint: televíziós és képregénybeli feldolgozásai) nyomán a Szerelem Kék Madarát kergetik. Érzelmek az Én falát e nagyranőtt gyermekeknél sem képesek áttörni, de sokan a negyedik, ötödik válás után is reménytelen újramezdek, kékmadarat hajszoló romantikus lelkek maradnak. A gyermekvállalás nem kivételes, de még kivételesen sem akadályozhatja az önmegvalósítást: ha nem korábban, úgy serdültségével a sarj úgylis kilibben, hogy

önállósult életében legfeljebb karácsonyonként majd egy jókívánság erejéig telefonon hazagondoljon.

A múlt századi angol savanyú szagú szegény vidékek szikár protestantizmusát idéző liberális örökségük tehát önzésbe torkollik. Generációk során át soha meg nem kérdőjelezett biztonságérzetük pedig naív védtelenségbe. Múlttalanságukból nem lett mára más, mint laza emlékezés, vallási közömbösség s egy elkötelezetlenül nyílt életforma elegye, mely az ötvenes évek végéig tartó sanyarú kuporgatásból s életöröm nélkül szenvedő puritanizmusból néhány évtized alatt hirtelen önpusztító élvhajhászásba csapott át. E végtelenségnek felel meg kultúrájuk is, mely nem gondolkodásukban vagy érzelmvilágukban, hanem tárgyaikban ölt testet; mely nem irányít el a világ dolgaiban, csak külsínt ad, s ez szintén roppant fontos lehet, de önmagában talán még sem teljességgel elégséges a jövő megvívásához. Minden egyéb pedig, ami radikális ideológiaként berobban társadalmuk világába, inkább válságtermék és pusztító divat. Feminizmus, ami egyenjogúsítottságuk korában már jobbára az önzésből kudarcba fullasztott házasságokra következő lesbizianizmus fedőneve, s egyben a társadalomtudományok undorítónak tartott úgynevezett hím előfeltevései visszautasításával az akadémiai pozíciókért folytatott küzdelemben a verseny kikerülésének az eszköze. Vagy marxizmus, mely egy zsebkönyvnyi MARX-válogatás posztmodern tudáspótló fegyverével felvértezve látnoki magabiztossággal fecserész, miközben leginkább maga sem több, mint egy megkésett szellemi pubertás átmeneti kísérője vagy az intellektuálisan harcképteleneknek a frusztrációellenes dacsözvétsége. Itt is — mint annyiszor és annyi helyütt már — a könnyű megoldások, a szimplicizmusok révén a Nagy Hazugság lehetősége kísért.

A tizenhatmillió aussziban megtestesült független mozgáspályák paradicsoma mára valóban paradicsomot hozott létre. Hajdanvolt utópiák Aranykorát, mely organikus s ártatlan. A testi kielégülést, amit szellem csak a kellem mértékében zavar meg. S a gond hiányát. Azt tehát, hogy az ember már úrrá lett mindenben — bár, noha még nem tudja, csupán önmagát kivéve. Az ég ragyogó. Kék, sötétedéskor gyönyörű színváltozatokba átmenő, s gyakran csillagos. Felhő, szürkesség nincs. Markáns, szemnek kedves vidító színélmény a föld is. Trópusi, tán ritkásabb, ám égő zöld levelű gyönyörű fák s bokrok, hangos, békés, papagájszerű madársereglettel. Ártatlan, buta, szeretni való állatok. Koala, mely naphosszat alszik csak a fán, ágain függve, mintha csupán a fa göbe lenne. Kenguru, mely leginkább arra használja roppant erejét, hogy sivatagi magányában esetleg egy útján száguldó autóval találkozva tíz kilométereken keresztül energikus ugrásaival vágta el — ahelyett, hogy a csapásból esetleg kitérne. Birtokba alig vett tájakon vízfelület mindenütt. Távat, nyugalom és tisztaság, amit közbeékelődő emberi kultúra is csak ritkán tör meg. Minden belesímul a természetbe: az ember sem építészettel, sem életmódjával nem hangoskodik. Persze teheti is, hiszen városok úgyszólván nincsenek. Ehelyett építetten dimbes-dombos, hatalmas zöld felületekre kiterjedő, kizárólag autóval (vagy lóháton, esetleg erdei kerékpárutakon) bejárhatóan hatalmas léptékű, ember-varázsolt tavakkal részekre szabdaltnak igazgatási egységek vannak csupán, melyekben mindmegannyi magánparadicsom egymásra szerveződik. És ugyanezzel a lélegzetvétellel: Sydney és Melbourne — önmagukban is országnyi makropoliszok, lélegzetelállító sűrűséggel központjuk-

ban, s ezt tökéletesen egyensúlyozó, nyugalmat árasztó parkokkal minden irányban. Egyetlen folyam mindebben az élet. És nyugodt. S jól öltözött. Minden látható mozzanatában kultúrált. Megélésében természetyszerűvé szabályozódott. Nagyvárosian emberek lüktetnek, autók suhannak — alig érzékelhetően: tényleg, por és zaj, bűz és motorhiba nélkül. Ám akár gyors is ez a mozgás, akár tömény — mindez mintha csupán megesnék. Megtörténnék. Eseménytelenül, mert érzelmektől nem telítetten. Értelmetlenül, mert igazi kockázat nélkül.

Tárgymutató

- administration of justice* 106, 148
alap / felépítmény 10–11
alapnorma, hipotétikus 31
alkotmány / gyakorlat 14–15
–, láthatatlan 157–158
ambivalencia jogban 36
analógia büntetőjogban 29
anarchia / forradalom 97
– poszt-szocializmusban 174, 193
ld. még jogállami
angol-amerikai jog ld. *administration*;
distinguishing; elvek; jog; *justiciability*;
nobody; *overruling*; *Rechtsstaatlichkeit*;
reversal; *Rule of Law*; *social engineering*
anti-kultúra diktatúra után 69
antinómia jogban 36
auctoritas 141
autopoiesis jogban 31, 46, 194
ld. még jog; jog mint
axiomatizmus 200–201
– jogban 142–143, 149
átmenet / forradalom 114
– jogban 56, 89, 185
– – fragmentáltsága 185, 193
– – elméletnélkülisége 59, 129, 165, 171,
172, 177, 180, 189
Begriffsjurisprudenz 143
bíró mint törvény szája 144
bírói szabotázs 28
bizantikus államszervezés 28
bizonyíték / cáfolat 21
büntetés, formátlan / formális 105
bűnüldözés kötelessége 98
– / bűnpártolás 27, 32, 122, 135, 136
civil társadalom 186
checks & balances 186, 190
contra legem / praeter legem 33
deduktív / induktív 142, 148, 153, 170
demokrácia 215
– játékszabályai 67, 73, 74–75, 81, 84–85,
91
deus ex machina 54, 189, 196
deviancia 185, 215
dichotómia jogban 45, 84, 153, 155, 183,
194
– hiánya valóságban 63
diktatúra jogi önfelmentése 117, 136
distinguishing, method of 148, 151, 152
diszkréció 32, 41, 97, 145
– kiosztása 33–34, 41, 49
ld. még jog mint
diszkrimináció, pozitív 180, 184
Doppelstaat 136
 dritte Tod, das ist der ewige Tod, Der 211
ellenállás joga ld. *ius resistendi*
ellenségem ellensége 188
elévülés 106–107, 117
– dilemmája 124
– előfeltevései 117, 119, 121–123, 132,
135
– felfogása, formális / tartalmi 130–131,
133–136
– fogalmi elemei 122, 131
– garanciális / nem-garanciális jellege 131,
135
– és normalitás 108, 132
elitista akciózás 191–192, 194
előfeltevés ld. elévülés; gondolkodás; jog;
jogállamiság
előítélet 168
előrelátás / előreláthatatlanság szabályo-
zásban 107
elszámolás / leszámolás 104
elvek, alkotmányos 108
– / szabályok 152, 153–154, 159

elvek bírósági gyakorlatban 66, 116, 124,
125–126, 132, 134

– egymásravezített egyensúlya 152

– uralma 193

ld. még *nobody*

emberek / törvények uralma 17

emberi jogok 46, 193

erkölcs / jog 47, 84, 97, 98, 100, 109, 136,
159, 184, 192–193, 219–220

ld. még jog

eszköz / cél 21, 22, 45, 127, 171–172

etnocentrizmus 177–178

Európa, Nyugat- / Közép- / Kelet- 87–89,
170–171, 186

evolúció / revolúció 186, 203, 205

ex post facto 131

ex tunc 35

értelmiség ld. Magyarországon

érvényesség 14, 31, 34, 123

– / relevancia 84

– / tömegesség 80

– és hatékonyság 123

– sérthetatlensége jogban 67, 80

fantáziatörvény 185

fogalmiasítás 185

fogalom, rendszer- / rend- 150

– tudományban 149

formalizmus / antiformalizmus 144

forradalmi jogalkalmazás 29, 42–43

– mérzeshetek 19

– törvényesség 43

ld. még anarchia; átmenet; jogállami-
ság; jogszerűség; utópia

fragmentáció jogban 36, 193

Gesetzespositivismus 143

global village 172, 178, 197, 198

globalizálódás 54

gondolkodás, utópikus 21

– előfeltevései 69

– megújulása 188

ld. még vágytól vezérelt

hagyomány ld. jelentésadás; jog; jog mint;
tradíció

harmadik út 182

hatalombitorlás 107

hatalomkoncentráció 11, 22, 28–29, 64

hatalommegosztás 17–23, 61, 62, 156

hatalommegosztás szocializmusban 17,
61–62

határhelyzetek jogban 117–118, 123

heterogeneitás / homogeneitás 26, 44

ideológia / utópia 21

– / valóság 22

– fogalma 19

ideológia-kritika 19–20

ideológiai funkció 20–21, 172

ld. még jogász hivatás

igazságosság 185

igazságtétel 54, 58, 103, 108–109, 179

–, politikai 106

–, sommás 132

–, utólagos 106

ld. még elévülés; elszámolás; jogállami-
ság; mértékszabás; múlt; nürnbergi;
totalitarizmus

individualizmus / kommunitarianizmus 198

– automatizáltsága 216

instrumentalizálás ld. jog

intézményszerűség ld. jog

ius / lex 13, 28, 65

ius resistendi 75, 94

jelentésadás hagyományszerűsége 80, 94,
132

– konstitutivitása 36

– kontextualitása 158

– konvencionálitása 95, 109–110, 147,
164–165

jelentésemélet ld. jelentésadás; *open*
texture; természetes

jó bíró 90

– uralkodó / rossz végrehajtó 30

jog / hagyomány 79, 199

– / kötelezettség 192–193

– / politika 37

jog, kontinentális / angol-amerikai 153, 170

–, modern formális 45, 158

–, tételezett / működő 29

jog államasítása 39

– bírói aktualizálása 150–151

– degenerálódása 169

– előfeltevései 116, 195

– erkölcsisége 47

– – / erkölcstelensége 29–30

– élhetősége 210

– érvényesülése 126

– és konszolidációs előfeltevései 83

- jog felépülése / működése 30, 45–46
- feltétlensége 77–78, 85, 90, 126
- fogalma, formális 112
- –, szocialista 14–15
- hallgatása 27
- hasadása 30
- hitelvesztése 40, 42, 80
- instrumentalizálása 29, 37, 39–40, 44
- intézményisége 79
- kontinuitása 31, 44, 54, 55, 112, 113–114
- konvencionálitása 174, 182, 194, 195–196
- következetessége 114, 133
- láthatósága 154
- megtagadása 112
- minimfeltételei 46–47, 48
- mint akarat 39
- – átvitel 41
- – diszkréció 33–34
 - ld. diszkréció kiosztása
- – eszmény / norma 14–16, 89–90
- – folyamat 31, 141–142, 169
- – gyakorlat 195
- – hagyomány 151, 182, 199–200
- – játékszabály 88
- – kontinuum 47
- – közvetítés 33, 38, 40, 48, 88, 91
- – közvélemény 148
- – kultúra 64, 127, 154, 174, 175, 194–195
- – láncírás 151
- – magától értetődőként / hatalmi tényezőként fogadott 33, 42
- – mesterség / művészet 118
- – *panacea* 85–86, 173, 197
- – parancs 38, 39, 41
- – rend állapota 33
- – rendszer 151
- – tételezés 45, 140
- – ugródeszka 149
- – vonatkoztatás 84
- nemzetközi elismerése 114
- nihilizálása 29
- normatív zártsága 41
- oktrojálása 54, 55, 174, 179
- önzárulása 31
- önminősítése 31, 34, 46
- önreferencialitása 116–117
- presztízse 16, 33, 40, 191, 196
- proceduralitása 31, 34
- zártsága 31, 143
- jogalkalmazás, mechanikus 11
- konstitutivitása 30
- jogalkotás / jogalkalmazás 29, 145
 - mint misztérium 48
- jogantropológia 38
- jogállami joganarchia 194, 196, 197–198
- jogállamiság 56, 58, 97, 115
 - / forradalmiság 126
 - diktatúra után 54, 55, 114–115, 126, 163
 - – és a múlt továbbélése 56–57, 130, 175
 - diszfunkciói 180–181
 - előfeltevései 115, 116
 - elsőbbsége 182–183
 - mint eszmény 134, 183, 185
 - – folyamatkultúra 134, 142, 164, 165, 184, 185
 - partikularitása 134, 185–186, 189
 - társadalmi fenntartó közege 57, 130, 133, 134, 164
 - történetisége 163, 189
 - ld. még emberek; *Rechtsstaatlichkeit*; *Rule of Law*
- jogász hivatás felelőssége 16, 64–65, 145, 154
 - – politizálódása 10–12
 - – szakmai ideológiája 20, 64
 - világszemlélet 20, 64
- jogáskodás 43
- jogászság, étosz-orientált / norma-orientált 11
- jogátvitel 185, 194, 196–197
- jogbiztonság 109, 131
- jogbölcselet 10
- jogdogmatika ld. alkotmány; szabály; viszszafeleltetés
- jogerő 30, 31, 35, 146, 156, 157, 183
- joghézag 107–108, 116
- jogfelfogás, kommunista 13, 38
- jogforrási hierarchia 30, 145, 157
- jogi gondolkodás 12–13
 - közvetítés 41
 - kultúra 46, 65, 142, 167
 - – fogalma, kulturális / szociológiai 167–170
 - szabadság 119
 - változtatásipar 39
- jogismeret 49
- joglogika ld. analógia; antinómia; axiómatizmus; *contra legem*; deduktív; dichotómia; diszkréció; elvek; formalizmus; határhelyzetek; jog; jogalkalmazás; jogerő; joghézag; logikai; mérlegelés;

norma; normatív; normák; *référé*
législatif; szabadjog; szillogizmus;
 transzformáció
 jogos / jogellenes 96–97
 ld. még jogszerű; legális; törvényköve-
 tés; törvényesség; törvénytagadás
 jogpolitika 42
 jogpozitivizmus ld. alapnorma;
Begriffsjurisprudenz;
Gesetzespositivismus; normativitás;
Recht ist; *Stufenbautheorie*; szocialista
 jogreform 39
 jogrend 30
 jogrögzítés 49, 78
 jogszociológia 13–14
 jogszerű / jogszerűtlen 34, 90–91
 ld. még jogos; legális; normakövetés;
 törvényesség; törvénytagadás
 jogszerűség / forradalom 78, 81, 85
 jogtechnika univerzalizáció 110, 127
 jogtörténet 199–200
 jogváltás 177
 jogváltozás ld. *deus ex machina*; elitista;
 fantáziatörvény; jog; modernizáció; re-
 form; rendszerváltás; weimari
 – kettős stratégiája 65–66
 jogviszony 14
justiciability 140

 kapitalizmus / szocializmus 182
 kényszer rögzítése 203
 kényszerhelyzet 25
 kísérletezés, szociális 25
 kivételes állapot 104, 107, 115, 134
 – – és különrend 118
 kodifikáció esélyei 60
 konstitutivitás ld. jelentésadás; jogalkalma-
 zás
 kontinuitás ld. jog; jog mint
 kontextualitás ld. jelentésadás; *open*
texture
 kontinentális jog ld. bíró; elvek; jog; szabad-
 jog; *tel est*; *ius*
 konvencionális ld. jelentésadás; jog; me-
 gállapodásszerűség
 központ / periféria 190
 közügy átmenet korában 163–164, 172,
 175, 181, 184, 192
 közvetítés / átvitel / végrehajtás 11
 ld. még jog mint; jogi
 kultúra ld. jog mint; jogi; Magyarországon

law in books / in action 29
 legális / illegális 42
 lét / legyen 14, 48
 lételmélet / ismeretelmélet 19–20
 létszerű funkció 22
li / fa 43
 liberalizmus ld. individualizmus; utópia
 logika 147
 –, döntés / igazolás 200
 logikai / történeti 37, 197
 – alárendelés jogban 142, 143–144
 ld. még bizonyíték; joglogika

 Magyarországon, alkotmánybíráskodás 62,
 155–158
 –, Erzsébet Tudományegyetem 211
 –, értelmiség áruvá 77, 93, 94–95,
 131–132, 133, 173, 178–179
 –, jogállami átalakulás 60
 –, jogász műveltség 10
 –, jogászság 9–10
 –, Közigazgatási Bíróság 9
 –, köztársasági elnöki jogkör 62
 –, Kúria 9
 –, népi reakció diktatúra után 105
 –, politikai kultúra 88
 –, precedensjog 67–68
 –, taxisbloká 67, 74, 79–80, 81, 83, 93,
 99, 178–179
 Magyar Tanácsköztársaság 43, 211
 másság 185, 215, 222
 megállapodásszerűség jogban 57
 mennyiség / minőség 63
 mérlegelés, bírói 99
 mértékszabás szükségére 104
 minőségi ugrás ld. mennyiség
 mintakövetés / új útkeresés 63–64, 179,
 183
 modernizáció, szerves / szervetlen 40,
 192, 194, 199–200
 –, társadalmi / jogi 39
 modernizációs jogreform korlátai 191–192
 ld. még jogváltozás
 munkamegosztás 23
 múlt feltárása 104–105, 109, 134–135
 – továbbélése 104

 Nagy Hazugság 222
 nácizmus 29, 54
 ld. még *Doppelstaat*; *Recht ist*
nihil humani a me alienum puto 209

nobody can profit from his wrong 118, 194
 norma aktualizálása 28, 142
 normakövetés / normasértés 34, 152
 normalitás / társadalmi kivételesség 107, 115, 117–118
 ld. még elévülés; előrelátás; kivételes; rendes; rendkívüli; rutin; szükségállapot; törvényesség
 normatív keretszabás 144–145
 – lebontás 146
 normativitás 28, 35, 191, 191, 195
 normativizmus 158–159
 normák ellentmondása 34
 nürnbergi bíraskodás 54, 133

open texture 109, 123
overruling 152, 157

 ököljog 88
 önkény jogban 32, 33, 43
 összehasonlító jogi kultúra 168

panacea ld. jog mint; rutin
political correctness 195
 politika 40, 106
 ld. még jog
 polgári engedetlenség 73–74, 79–80, 96–99
 ld. még *ius resistendi*, Magyarországon taxisblokád
 poszt-szocializmus ld. anarchia; anti-; átmenet; bűnüldözés; demokrácia; elévülés; elvek; *ex post facto*; igazságtétel; jog; jogállami; jogállamiság; közügy; mértékszabás; mintakövetés; múlt; rendszerváltás; sajtószabadság; túláltalánosítás; újrakezdeményezés; voluntarizmus
potestas / might 41
 pragmatizmus jogban 60
 precedensjog magyar jogban 66–67
prudentia 190, 193

 racionalitás / tapasztalás 200
 ráció ld. racionalitás; tradíció
Recht ist das Recht!, *Das* 45, 64, 136, 168
Rechtsstaatlichkeit 142–147
Rechtsstaatlichkeit / Rule of Law 87, 139, 140–141, 147–148, 159, 163, 164
référé législatif 28
reflective equilibrium 152

reform jogkibocsátással 181
 – társadalmi alapja 59
 relevancia ld. érvényesség
 rendes / rendkívüli 81, 84, 90, 134
 ld. még kivételes; normalitás; rendkívüli; rutin; szükségállapot
 rendkívüli állapot 32, 124
 rendszerváltás / rendszerváltozás 53–55, 173, 179
res judicata ld. jogerő
reversal 157
Rule of Law 147–148
 rögtönzés kényszere 203
 rutin / kivételesség 124
 – mint alkotó döntés 126
 – mint *panacea* 56–57, 177, 189

 sajtószabadság 77, 175, 182
 salóm 193
social engineering 188
Stufenbautheorie 145
summum ius, summa iniuria 183, 193

 szabadjog 144
 szabály-dogmatizmus 11
 szabálypozitivizmus 127, 188
 szillogizmus jogban 144
 szocialista jog csököttsége 40, 86, 105–106, 112, 193
 – jogszemlélet 10–11
 – jogtudomány 61, 67, 187, 190–191, 196, 198
 – normativizmus 13–14, 45, 64
 szocializmus rombolása 68–69
 – törvénytelenége 26–28
 ld. még diktatúra; forradalmi; hatalom-megosztás; jog; jogfelfogás; önkény; poszt-szocializmus; terrorizmus; újrakezdeményezés; voluntarizmus
 szükségállapot 25, 43, 80

tabula rasa 199
 taxonómia 168
 társadalmi lételmélet 26, 38, 40–41, 49, 63–64, 88, 146–147, 191
 ld. még alap; heterogeneitás; ideológia; létszerű, történelemfilozófia
tel est notre plaisir 197
 természetes értelem 32, 35
 természetjog 45, 112
 ld. még törvényfeletti

terrorizmus, állami 27, 121, 125, 135–136
tertium datur 204
 totalitarianizmus mint alternatíva kizárása
 104,
 történelemfilozófia 39, 44, 206
 történetiség ld. jogállamiság
 törvényfeletti jog 136
 törvényesség / törvénytelenység 26–37
 – válsághelyzetben 75–76, 82
 törvénytagadás / különrend 35–37, 90
 tradíció / ráció 200
 transzformáció jogban 64–65, 116, 127
 túláltalánosítás 172, 177, 189

ubi societas, ibi ius 38
 újrafeudalizálás posztoszocializmusban 172,
 174–175, 180

– szocializmusban 26, 36
 univerzalizmus 178, 189, 190
 utópia 21
 –, lehetőségek korlátlanúságáé 178
 –, forradalmi 22
 –, liberális 173, 178, 184, 189, 216, 222
 ld. még gondolkodás; ideológia; jog
 mint; túláltalánosítás; univerzalizmus

 vágytól vezérelt gondolkodás 25–26, 188
Vermittlung ld. közvetítés
 visszaélés joggal 193
 visszamenőleges hatály 35, 131
 voluntarizmus 11, 13, 37, 39, 175

 weimari köztársaság 56, 80, 115, 124

Jogforrásmutató

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

Constitution (Massachusetts) (1780), I.

rész, XXX. cikk 18

Constitution (1787) 97

Forman v. City of Montgomery 97

Williams v. Wallace 240 F. Supp. 106 (1965)
99

BELGIUM

Constitution (1831) 107, 108

alkotmánymódosítás 108

törvény [a király jogállásáról] 108

FRANCIAORSZÁG

forradalmi nemzetgyűlés határozmánya
18–19

MAGYARORSZÁG

Corpus Iuris Hungarici 60, 199

Aranybulla (1222) 75

büntető törvénykönyv (1878. évi V.
törvénycikk) 132

81/1945. (II. 5.) ME számú rendelet a

népbíráskodásról, 9. § 132

párizsi békeszerződés (1948) 182

alkotmány (1949. évi XX. törvény) 14, 15

büntetésvégrehajtási kódex 28

büntető jogszabályok hivatalos

összeállítása 121

polgári törvénykönyv (1959. évi IV. törvény)
67

csehszlovák-magyar szerződés a bős-
nagymarosi vízlépcső építéséről (1977)
27

alkotmány (1989. évi XXXI. törvény)
[módosított szöveg] 62

18/1990. AB határozat 58

23/1990. (X. 31.) AB határozat 58

11/1992. (III. 5.) AB határozat 58, 133

NÉMETORSZÁG

Strafgesetzbuch (1871) 132

Bürgerliches Gesetzbuch (1900) 37

Bürgerliches Gesetzbuch:

Einführungsgesetz (1900) 37

RÓMA

XII táblás törvény 49

SZOVJETÚNIÓ

büntetőtörvénykönyv (1922) 29

Konsztitucija (1936) 15

ZSIDÓ JOG

Tízparancsolat 185

Talmud 210

Névmutató

- Ajani, Gianmaria 174
Albert, I. (belga király) 107
Alchourrón, Charles E. 36, 119
Allen, Francis A. 96
Allott, Anthony 34, 45, 59, 66
Angyal Dávid 206
Antall József 111
Antalfy György 204–207
Arisztotelész 17
- Ábrahám 210
- Bacon, Francis 206
Balla Péter 83, 84, 85
Bay, Christian 99
Beksics Gusztáv 207
Bence György 77, 103
Benkő Samu 104
Bibó István 9, 22, 44, 87, 88, 182, 183, 189
Bihari Ottó 22
Bird, Otto A. 47
Borucka-Arctowa, Maria 45, 47
Bölöny József 10
Bragyova András 124
Breughel Peter Id. Bruegel
Brietzke, Paul H. 173, 178, 197
Bruegel, Pieter 211
Buharajev, Ravil 173
Bulygin, Eugenio 36, 119
Burman, S. B. 45
- Canning, George 206
Carroll, Lewis 33–34, 49
Caute, David 173
Ceausescu, Nicolae 106
Coffin, William Sloane 97
Concha Győző 211
Corneille, Pierre 198
Csánk Béla 10
- Csekey István 10
- Deák Ferenc 204
Detmold, M. J. 47
Deutsch 210
Dicey, Albert Venn 148
Dornbach Alajos 106
Dworkin, Ronald M. 66, 97, 122, 125, 151
- Ehrlich, Eugen 144
Engels, Friedrich 13, 20, 21, 38, 172, 178
Enyedi Nagy Mihály 99
Eörsi Gyula 66
Eötvös József 206, 207
- Ferenc József 210
Fish, Stanley 151
Fraenkel, Ernst 136
Frankena, William K. 98
Freeman, Harrop 96, 100
Freud, Sigmund 211
Friedrich, Carl Joachim 200
Frigyes, I. (Nagy) 28, 65
Fukuyama, Francis 174, 178
Fuller, Lon L. 47
- Gádor Iván 77
Gandhi, Mahatma 73, 79
Gény, François 144
Gessner, Volkmar 169
Goodman, Nelson 152
Grande, Elisabetta 197
Guizot, François-Pierre-Guillaume 205
Gunderson 174
- Hall, Robert T. 96, 97–98, 99
Harrell-Bond, B. E. 45
Hayek, Friedrich 59
Hefty, Georg-Paul 58

- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 63
 Hempel, Carl G. 150
 Herder, Johann Gottfried von 104
 Hippel, Ernst von 149
 Hoeland Id. Höland
 Hollander, Paul 173
 Horovitz, Joseph 144
 Horváth Barna 10
 Höland, Armin 169, 173, 178, 197
 Huntington, Samuel P. 171

 Ignotus 211
 Illyés Gyula 28, 104, 213
 Ilynski, Igor 198
 Iván, IV. (Rettegett) 28
 Izsák 210

 Johnson (amerikai bíró) 99
 Johnson, Frank M. 97, 98
 Justinianus 28, 65

 Kahána Mózes 212
 Kalinowski, Georges 144
 Kant, Immanuel 14, 78, 145
 Kateb, George 21
 Károly, I. (Nagy) 170
 Kelsen, Hans 30, 34, 48, 123, 144, 145, 158
 Kemény Zsigmond 204
 Keszthelyi András 200
 Kirchheimer, Otto 106
 Kirkpatrick, Jeane J. 200
 Kleist, Heinrich von 193
 Konrád György 178
 Kossuth Lajos 204, 205, 206
 Kölcsey Ferenc 210
 Kőszeg Ferenc 83
 Krawietz, Werner 31
 Krygier, Martin 200
 Kubinyi Ferenc 104, 105, 109
 Kulcsár Kálmán 9, 33, 60, 191, 194, 195
 Kunstler, William 98

 Lamm Vanda 124
 Lauer, Katharine 198
 Legrand, Pierre 168
 Lendvai Pál 220
 Lenin, Vladimir Iljics 22, 29, 181
 Leopold, III. (belga király) 108
 Links (rabbi) 210, 212
 Links Arthur 209–212

 Livius, Titus 49, 78
 Locke, John 17
 Luhmann, Niklas 31, 41, 46, 194
 Lukács György 19, 20, 22, 25, 33, 38, 42–43, 44, 47, 88, 103–104, 115, 124, 191, 217
 Lundsiedt, Arthur 113
 Lyons, David 47

 MacArthur, Douglas 179
 Macaulay, Thomas Babington 204
 Madison, James 18, 174
 Magnaud, Paul 90
 Magyar Bálint 105
 Magyary Zoltán 9
 Manichaios 183, 194
 Mann, Thomas 25
 Mannheim, Karl 21
 Manuel, Frank E. 21
 Marx, Karl 11, 12, 13, 19–20, 21, 23, 38, 45, 63, 68–69, 172, 174, 188, 189, 200, 222
 Mayr, Otto 190
 McWilliams, Wilson Carey 98
 Medvedev, Roy A. 30
 Merkl, Adolf 144
 Montesquieu, Charles de 17, 61, 144
 Moór Gyula 10
 Mózes 185
 Müller, Ingo 54

 Nagy Endre 93
 Napoléon, Bonaparte 205
 Neusüss, Arnheim 21
 Nietzsche, Friedrich 104
 Nonet, Philippe 66, 188
 Nowak, Leszek 116, 195

 Oakeshott, Michael 200
 O'Connell Id. O'Connell
 O'Connell, Daniel 205
 Offe, Claus 173
 Oppenheim, Paul 150

 Papp Zsolt 88, 182
 Pál-Antal Sándor 74
 Peczenik, Aleksander 31
 Perelman, Chaïm 36, 66, 107, 144, 185
 Péteri Zoltán 14
 Petőfi Sándor 204
 Pokol Béla 195

- Pospíšil, Leopold 105
 Power, Paul F. 99, 100
 Pozsgay Imre 104
 Pulszky Ferenc 206
- Radbruch, Gustav 112, 136, 149, 150
 Rawls, John 47, 152
 Rembrandt Harmensz van Rijn 210
 Rév Erika 113
 Révai József 212
 Rommen, Heinrich 46–47
 Rousseau, Jean-Jacques 22
 Rucker, Darnall 96
- Sajó András 198
 Sarlós Béla 43
 Sartre, Jean-Paul 219
 Schiffer Pál 105
 Schlesinger, Rudolf B. 67
 Scholler, Heinrich 197
 Schmitt, Carl 80, 107, 115, 124
 Selznick, Philip 66, 188
 Shils, Edward 200
 Shlapentokh, Vladimir 172–173, 198
 Sík Endre 29
 Silber 212
 Sinkó Ervin 63
 Smith, Bradely F. 173
 Sólyom László 56, 119
 Somló Bódog 206
 Sousa Santos, Boaventura de 199
 Starr, June 197
 Steiner, George 80
 Strauss, Leo 47
- Szabó, Denis 198
 Szabó Imre 10, 64
 Szabó Miklós 84
 Szacky, Jerzy 200
 Szalay László 203–206
- Szelényi Iván 178
 Széchenyi István 204
 Szladits Károly 9
 Szoltsenyicin, Alekszander 34
 Sztálin, Joszif Visszarionovics Dzsugasvili
 10, 13, 30, 38, 43, 45, 64, 80, 81, 109,
 173
 Szücs Jenő 87, 170
- Takács Albert 99
 Takács Géza 93
 Tamás István 209
 Teleki László 204
 Tiso, Josef 211
 Tito, Josip Broz 113
 Töreky Géza 9
 Tuka Béla 211
- Unger, Roberto Mangabeira 188
- Vajda Mihály 106
 Vanderlinden, Jacques 185, 197
 Vanwelkenhuyzen, A. 107, 108
 Vico, Giambattista 206
 Villey, Michel 65, 149
 Visinszkij, A. Ja. 13, 14, 38, 45
 Vladár Gábor 10
- Waelde 174
 Waismann, Friedrich 123
 Watson, Alan 45, 64
 Weber, Max 144, 200
 Weis István 9
 Whittaker, Charles E. 97
 Wittgenstein, Ludwig 132
- Yablon, Charles M. 151
- Zajtay Imre 66
 Zápolya János 83

A SZERZŐ KORÁBBI MŰVEI MAGYAR NYELVEN

SZERZŐI

- A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1967) 210 o.
- A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 351 o.
- A jog helye Lukács György világgképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 o. [Gyorsuló Idő]
- Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest: Magvető 1987) 502 o. [Elvek és Utak]
- A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 269 o.
- Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum 1994) xix + 503 o. [Jogfilozófiák]
- Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* [előzetes kiadás] (Budapest: Osiris 1996;1997) iv + 191 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, Budapest, II Dissertationes 1]; *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem 1998) 388 o. [Osiris Könyvtár: Jog]

SZERKESZTŐI

- Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 1977) 145 o.
- Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981) 383 o.
- Hans Kelsen *Tiszta jogtan* [Reine Rechtslehre, 1934] Bibó István fordításában [1937], szerk. és előszó Varga Csaba, sajtó alá rendezte Erdélyi Leonóra (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium 1988) xxii + 106 o. [Jogfilozófiák]
- A világ főbb jogrendszerei* Jogcsoportok, szerk. Hamza Gáborral, Horváth Pállal, Bánfalvi Gáborral, Szegvári Nagy Katalinnal, Révész T. Mihállyal (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem 1991) 369 o. [Összehasonlító Jogtörténeti Tanulmányok]
- Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentumok, szerk., előszó és bibliográfia Varga Csaba (Budapest 1995) 241 o. [A Windsor Klub könyvei I.]
- Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához* [előzetes kiadás] (Budapest: Osiris 1996; 1997) iii + 139 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae Budapest, III Fasciculi 1]; *A jogi gondolkodás paradigmái* Szövegek (Budapest: ETO Print 1998) iii + 71 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae Budapest, III Fasciculi 2]

A SZERZŐ KORÁBBI MŰVEI IDEGEN NYELVEN

SZERZŐI

- The Place of Law in Lukács' World Concept* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1985) 193 o.
Codification as a Socio-historical Phenomenon (Budapest: Akadémiai Kiadó 1991) viii + 391 o.
- Law and Philosophy* Selected Papers in Legal Theory (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" project 1994) xv + 530 o. [Philosophiae Iuris]
- Etudes en philosophie du droit / Estudios de filosofía del derecho* (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" project 1994) xii + 332 o. [Philosophiae Iuris]
- Rechtsphilosophische Aufsätze* (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" project 1994) x + 292 o. [Philosophiae Iuris]
- Pravo Teoriia i filosofii*a (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" project 1994) xv + 281 p. [Philosophiae Iuris]
- Theory of the Judicial Process* The Establishment of Facts (Budapest: Akadémiai Kiadó 1995) 249 o.
- Transition to Rule of Law* On the Democratic Transformation in Hungary (Budapest: ELTE "Comparative Legal Cultures" project 1995) 190 o. [Philosophiae Iuris]

SZERKESZTŐI

- Rechtsgeltung* Ergebnisse des Ungarisch-österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1985, hrsg. Csaba Varga, Ota Weinberger (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1986) 136 o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 27]
- Rechtskultur — Denkkultur* Ergebnisse des Ungarisch-österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1987, hrsg. Erhard Mock, Csaba Varga (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1989) 175 o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35]
- Theoretische Grundlagen der Rechtspolitik* Ungarisch-österreichisches Symposium der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1990, hrsg. Peter Koller, Csaba Varga, Ota Weinberger (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1992) 185 o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 54]
- Comparative Legal Cultures* ed. and preface (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: New York University Press 1992) xxiv + 614 o. (The International Library of Essays in Law & Legal Theory; Legal Cultures 1)
- Marxian Legal Theory* ed., preface and bibliography (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: New York University Press 1993) xxvii + 530 o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Schools 9]
- Coming to Terms with the Past under the Rule of Law* The German and the Czech Models, ed., preface and bibliography (Budapest 1994) xxvii + 176 o. [Windsor Klub]
- Volkmar Gessner, Armin Hoeland, Csaba Varga *European Legal Cultures* (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1995) xviii + 567 o. [TEMPUS Textbook Series on European Law and European Legal Cultures]

